MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ ★SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA KADAR KUBBETÜ'L-İSLAM: AHLAT ŞEHRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif KARAKOÇ

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

MAYIS 2018

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ ★SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA KADAR KUBBETÜ'L-İSLAM: AHLAT ŞEHRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif KARAKOÇ

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aydın USTA

MAYIS 2018

Elif Karakoç tarafından hazırlanan OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA KADAR KUBBETÜ'L-İSLAM: AHLAT ŞEHRİ adlı bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr.Aydın USTA
Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Aydın USTA

Üye : Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Üye : Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU

Üye :

Üye :

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Elif KARAKOÇ

İmzası

ÖNSÖZ

Ahlat çok eski bir yerleşim yeri olması sebebiyle mezar abideleriyle bir açık hava müzesi görünümü gösteren ünlü bir tarihî şehirdir. XII. yüzyıldan itibaren Ahlatşahlar'ın (Sökmenliler) başkenti olan Ahlat, İslam dünyasının en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiş ve bu yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamıştır. Ortaçağ İslam dünyasında büyük şehirler için yazılmış olan tarihlerin çoğu gibi Şeref b. Ebu'l-Mutahhar el-Ensârî tarafından "Ahlat Tarihi" de yazılmıştır. Ancak bugün mevcut olmadığından Ahlat'ın geçmişi ile ilgili bu eserde verilmiş çok önemli bilgilerden mahrum durumdayız. Diğer taraftan günümüzde de Ahlat ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunlar hem çok dağınık hem de şehrin belli bir yönü üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla Ahlat ile alakalı yazılan modern literatür, çalışmamızla kıyaslandığında farklılık göstermekte ve yapacağımız çalışmayı da desteklemektedir.

Tez konusu olarak belirlediğimiz *"Osmanlı İmparatorluğu'na kadar Kubbetü'l-İslam: Ahlat Şehri"* isimli çalışmamızda şehrin coğrafî konumu, "Ahlat" adının kaynağı, fiziksel yapısı, mahalleleri, nüfusu, sosyoekonomik, kültürel ve şehir yapıları dönemin kaynakları ve arkeolojik veriler ışığı altında ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Çalışmamız giriş hariç olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Ahlat şehrinin coğrafî konumu, iklimi, doğal yapısı, tarih içinde hangi coğrafî sınırlar ve bölge içinde yer aldığı, bölgenin diğer şehir adları, şehirde meydana gelen doğal afetler, şehirler arasındaki ulaşım yollarından bahsedilmiştir. Aynı zamanda Ahlat adının menşeine de yer verilmiştir. Ahlat adının nereden geldiğine dair ileri sürülen görüşler tek tek incelenip değerlendirilmiştir. Ahlat adının nasıl oluştuğuna dair açıklamalarda bulunulmuştur. Birinci bölümde, şehrin tarihçesi ile alakalı ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Urartulardan Osmanlı hâkimiyetine kadar Ahlat'a hâkim olan devletler ya da beylikler araştırılmıştır. İkinci bölümde, Türk-İslam hâkimiyeti döneminde Ahlat'ta şehirleşme ele alınmıştır. Anadolu'daki şehirlerin sınıflandırılması, Müslüman Türk kent sistemi, Selçuklularda şehir hayatı, Türkiye Selçuklu kent modelleri ve Selçuklu döneminde Ahlat'taki idarî sistem araştırılmıştır. Aynı zamanda Ahlat şehrinin fizikî yapısı, mahalleleri ve demografik yapısı da incelenmiştir. Burada Lynch'ın kroki planına ve Albert Gabriel'in haritasına yer verilmiştir. Eski Ahlat Kalesi'nin Harabe Şehir'de olduğu ve Ahlat'ın değişik dönemlerde uğramış olduğu istilalar ve doğal afetler nedeniyle nüfusunun azalıp çoğaldığı ve mahalleleri hakkında bilgi verilirken; tarihî kaynaklara ve arkeolojik araştırmalara bakılmıştır. Ahlat'ın sosyal yapısını incelediğimizde Ahilik teşkilatının göründüğü, Ahlat'ta değişik ırktan insanların bir arada yaşadığı yani şehrin kozmopolit olduğu, birçok kadı, ilim adamı, din adamı ve sanatkâr yetiştiren bir ilim ve kültür merkezi olduğu, buradaki mezar taşlarındaki kitabelere bakarak ölen şahısların hangi sosyal mevkie sahip olduğu konusunda bilgi verilmiştir. Ahlat'ın, iktisadî ve ticarî hayatını ise birinci elden kaynaklara bakarak şehrin bu yönüyle incelenmesine çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Osmanlı İmparatorluğu

hâkimiyetine kadar olan Ahlat şehrindeki cami, kümbet, mezarlıklar, mezar taşları, hamam, köprü, akıtlar, bezirhane, zaviye, fırın, saray, darphane ve mahzen hakkında bilgi verilmiştir.

Şehir hakkında bilgi veren birinci elden kaynaklar Arapça, Farsça, Osmanlıca, İngilizce, Fransızca ve Ermenicedir. Çalışmamız sırasında bu kaynakların orijinallerinin yanı sıra Türkçe çevrilerinden de istifade edilmiştir.

Tezimizin yazımı boyunca değerli bilgisini, ilgisini, desteğini esirgemeyen ve her daim sabırla bana yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Aydın Usta'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. En başından beri bana yol gösteren, destek veren ve yardımlarını esirgemeyen Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl hocama en derin şükranlarımı sunuyorum. Aynı zamanda kıymetli görüşlerinden dolayı Sayın Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'na ayrıca çok teşekkür ederim. Arapça, Farsça ve Fransızca çeviriler konusunda Galatasaray Üniversitesi kütüphanesi çalışanlarından şube müdürü Mustafa Demir'e, Arkeolog Adil Yılmaz'a, Dr. Öğretim Üyesi Şermin Kalafat'a (Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü), Dr. Öğretim Üyesi Güneş Işıksel'e (Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü), Tarihçi Ali Saray'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca araştırmalarım boyunca yardımlarını esirgemeyen; İSAM, IRCICA, Boğaziçi, MSGSÜ kütüphanesi çalışanlarına, Uzman Meral Yılmaz'a (MSGSÜ Kütüphanesi), Kütüphaneci Serdar Kılınç'a (MSGSÜ Kütüphanesi), Arş. Gör. Kamber Yılmaz'a (Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi) çok teşekkür ederim. Son olarak; bana olan inancını hiç kaybetmeyen ve sürekli desteğini hissettiğim, her daim Yüksek Lisans ve Doktora yapmamı isteyen rahmetli canım babam Kâzim Karakoç'a, Annem Sadet Karakoç'a, ablalarım Sema Gökalp ve Nezaket Karakoç'a ve kıymetli arkadaşlarıma sevgi, saygı ve teşekkürlerimi arz ederim.

İstanbul 2018 **Elif KARAKOÇ**

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA KADAR KUBBETÜ'L-İSLAM: AHLAT ŞEHRİ

ÖZET

Ortaçağ'ın en önemli şehirlerinden biri olan Ahlat, Van Gölü'nün Kuzeybatı kıyısında bulunan eski ve önemli bir yerleşim yeridir. Tarihî kaynaklardan ve arkeolojik verilerden anlaşılacağı üzere Ahlat şehri, büyük küçük birçok devlet ya da beyliklerin idaresi altında kalmıştır. Coğrafî konumu, sosyoekonomik yapısı, bir ilim ve kültür merkezi olması nedeniyle sürekli başka devletlerin hedefi hâline gelmiştir. Çeşitli değerleri içinde barındıran Ahlat kimi zaman en görkemli, güçlü zamanlarını yaşarken kimi zaman ise en zayıf zamanlarını yaşamıştır.

Kaynaklarda Ahlat'a "İslam'ın Kubbesi" anlamına gelen "Kubbetü'l-İslam" unvanı verilmiştir. Bu unvan Ahlat'ın birçok kadı, ilim adamı, din adamı ve sanatkâr yetiştiren bir ilim ve kültür merkezi olduğunun kanıtıdır. Tarihte söz konusu unvanla özdeşleştirilen üç büyük şehir vardır: Özbekistan da Buhara, Afganistan'da Belh ve Anadolu'da; günümüzde Bitlis iline bağlı bir ilçe olan Ahlat'tır.

Ortaçağ döneminde "Kubbetü'l-İslam" unvanı verilen Ahlat; ilim, kültür, ticaret vb. gibi pek çok özellik açısından Selçuklu Döneminde, İslam dünyasının en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiş ve en parlak dönemini yaşamıştır. Bu çalışmanın amacı, Ortaçağ döneminde Eski Ahlat şehrinin fizikî yapısını, mahallelerini, nüfusunu, sosyal yapısını, iktisadî ve ticarî hayatını, buradaki yapıları yani, kent tarihini dönemin kaynakları ve arkeolojik verilere dayanarak ortaya çıkarmaktır. Böylece şehirdeki geçmiş yaşamın izlerine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelime: Kubbetü'l-İslam, Ahlat Kent Tarihi, Selçuklular, Ahlatşahlar, Ahlat'ın Fizikî Yapısı, Ahlat'ın Nüfusu, Ahlat'ın Sosyal Hayatı, Ahlat'ın İktisadî ve Ticarî Hayatı, Ahlat'ın Yapıları

KUBBAT AL-ISLAM UNTIL THE OTTOMAN EMPIRE:
THE CITY OF AHLAT

ABSTRACT

Ahlat, one of the most important cities in the Middle Ages, is an old and important settlement on the northwestern coast of Lake Van. Historical sources and archaeological evidence reveal that the city of Ahlat has been under the administration of many large or small states or principals. Due to its geographical location, socio-economic structure, and knowledge and culture center, it has always been the target of other states. Ahlat, which contains various values, sometimes lived the most splendid, powerful times and sometimes weakest times.

In the sources Ahlat was given the title of “Kubbat al-Islam”, meaning “the dome of Islam”. This title is proof that Ahlat is a knowledge and culture center that educates many jurists, scholars, clergy and artisans. There are three major cities in history that have been identified with the title: Bukhara in Uzbekistan, Belh in Afghanistan, and Ahlat which is a district of Bitlis today in Anatolia.

Ahlat given the title of “Kubbat al-Islam” in the Middle Ages; in the Seljuk period, with qualities of science, culture, trade etc., has become one of the biggest cities of Islamic world and has the most brilliant period. The purpose of this study is to reveal the physical structure, neighborhoods, population, social structure, economic and commercial life, and buildings, i.e. the urban history of the Old City of Ahlat in the Middle Ages, based on the resources of the time and the archaeological evidence. Thus, it will try to shed light on the traces of past life in the city.

Keywords: Kubbat al-Islam, Ahlat’s Urban History, Seljuks, Ahlatshahs, Ahlat's Physical Structure, Ahlat's Population, Ahlat's Social Life, Ahlat's Economic and Commercial Life, Ahlat's Buildings.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **vii**
ÖZET ..... **ix**
ABSTRACT ..... **xi**
İÇİNDEKİLER ..... **xiii**
HARİTA LİSTESİ ..... **xv**
FOTOĞRAF LİSTESİ ..... **xvii**
KISALTMALAR ..... **xix**
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **1**
1. Coğrafî Kaynaklar 1
2. Tarihî Kaynaklar 6
3. Kitâbeler ve Kaynaklar 15
4. Arkeolojik Çalışmalar ve Araştırma Kaynakları 16
GİRİŞ **19**
1. Ahlat Şehrinin Konumu 19
2. Ahlat Adının Menşei 26
I. AHLAT'IN TARİHÇESİ **29**
1. İslamiyet Öncesi Dönemlerde Ahlat ve Çevresi 29
2. Ahlat'ta Müslüman Hâkimiyeti 31
3. Ahlat'ta Türk Hâkimiyeti 33
4. Sökmenliler (Ahlatşahlar) Hâkimiyetinde Ahlat (1100-1207) 37
5. Eyyubîler Dönemi 42
6. Moğol-Türkmen Dönemi 50
II. TÜRK-İSLAM HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE AHLAT'TA ŞEHİRLEŞME **59**
1. Ahlat Şehrinin Fizikî Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu 68
1.1. Eski Ahlat Kalesi 73
1.2. Ahlat'ın Mahalleleri ve Şehrin Demoğrafik Durumu 75
2. Ahlat Şehrinde Sosyal Hayat 79
3. Ahlat Şehrinin İktisadî ve Ticarî Hayatı 91
III. AHLAT ŞEHRİNİN YAPILARI **97**
1. Cami 98
1.1. Bayındır Camisi 99
2. Kümbetler 100
2.1. Ahlat'taki Mevcut Kümbetler 103
2.1.1. Usta-Şakirt Kümbeti 103
2.1.2. Hasan Padişah Kümbeti 104
2.1.3. İki Kümbet 105
2.1.3.1. Bugatay (Boğatay) Aka Kümbeti 105

2.1.3.2. Hüseyin Timur Esen Kümbeti ... 106
2.1.4. Erzen Hatun Kümbeti ... 106
2.1.5. Şeyh Necmettin Kümbeti ... 107
2.1.6. Ahlat/ Anonim Kümbet ... 108
2.1.7. Bayındır Kümbeti ... 108
2.1.8. Emir Ali Kümbeti ... 109
2.1.9. Anonim Kümbet-Keşiş Kümbeti ... 110
2.1.10. Alimoğlu Kümbeti veya Yarım Kümbet ... 110
2.1.11. Şehit İsmail Kümbeti ... 110
2.1.12. İki Kubbe Mahallesi'nde Tahtı Süleyman yolunun sağında bahçe içinde kalan kümbet ... 110
2.1.13. Mirza Bey Kümbeti ... 111
2.1.14. İki Kubbe Mahallesi'ndeki Kümbet ... 111
2.1.15. Hacı Nine Kümbeti ... 111
3. Ahlat Mezarlıkları ... 111
3.1. Harabe Şehir Mezarlığı ... 112
3.2. Tahtı Süleyman Mezarlığı ... 112
3.3. Kırklar Mezarlığı ... 112
3.4. Merkez Mezarlığı ... 112
3.5. Meydanlık Mezarlığı ... 112
3.6. Kale Mezarlığı ... 113
4. Ahlat Mezar Taşları ... 113
4.1. Çatma Lâhidler ... 114
4.2. Şahidesiz Prizmatik Sandûkalar ... 114
4.3. Şahideli Mezarlar ... 117
4.3.1. Sandûkalar ... 119
4.3.1.1. Silindirik sandûkalar ... 119
4.3.1.2. Sütun biçiminde sandûkalar ... 120
4.3.1.3. Üç parçadan müteşekkil üzeri sandûkalar ... 120
4.3.1.4. Tekne biçiminde yekpare sandûkalar ... 121
4.3.1.5. Dikdörtgen prizma biçiminde yekpare sandûkalar ... 121
4.3.2. Yazılar ... 122
5. Hamam ... 126
5.1. Küçük Hamam ... 127
5.2. Çifte Hamam ... 127
6. Köprü ... 128
6.1. Emir Bayındır Köprüsü ... 128
7. Akıtlar ... 129
8. Bezirhane (İmalathane) ... 131
9. Zaviye ... 132
10. Fırın ... 133
11. Saray ... 134
12. Darphane ... 134
13. Mahzen ... 140
V. SONUÇ ... 143
V. KAYNAKÇA ... 149
VI. EKLER ... 159
VII. ÖZGEÇMİŞ ... 223

HARİTA LİSTESİ

Sayfa

Harita Giriş.1: Ermeniyye, Azerbeycan ve Arran…….……. 22
Harita 2.1: Ahlat Şehir Planı 69
Harita 2.2: Ahlat 69

FOTOĞRAF LİSTESİ

Sayfa

Fotoğraf 3.1: II. Kutbeddin Sökmen Adına Kesilmiş Bakır Sikke (1188) …….. 135
Fotoğraf 3.2: Ahlatşahlar'dan Seyfettin Bektemür Dönemine Ait Bakır Sikke... 136
Fotoğraf 3.3: Olcaytu Han, Ahlat, M.1308, Çift Dirhem, 27mm., 400gr.. 137
Fotoğraf 3.4: Olcaytu Han, Ahlat, 1314, Çift Dirhem,27 mm., 3.75gr.. 137
Fotoğraf 3.5: Ebu Said Bahadır Han, Ahlat, M. 1337 139
Fotoğraf 3.6: Muhammed Han , Ahlat, 1337, Çift Dirhem, 21 mm., 2.40 gr.. ... 140

KISALTMALAR

ABD. : Ana Bilim Dalı
Arş. Gör. : Araştırma Görevlisi
b. : bin
bkz. : bakınız
c. : cilt
cm. : santimetre
ed. : editör (ler)
etc. : et cetera
gr. : gram
GSÜ : Galatasaray Üniversitesi
H. : Hicret
Hz. : Hazreti
IRCICA : İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İbn : İbni
İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi
km. : kilometre
m. : metre
mm. : minimetre
M. : Milâdi
M.Ö. : Milattan önce
M.S. : Milattan sonra
MSGSÜ : Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
No. : Numara
örn. : örnek
Prof. Dr. : Profesör Doktor
s. : sayfa
t.y. : tarih yok
Trc. : Tercüme
vb. : ve bunlar
vol. : volume
vs. : vesaire

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ortaçağ alanında uzmanlaşmak, nitelikler eserler vermek, söz sahibi olabilmek için çalıştığımız bölge ile ilgili Arapça, Farsça, Ermenice, Osmanlıca, İngilizce, Fransızca yazılmış coğrafî ve tarihî kaynaklara bakılmıştır. Aynı zamanda kitâbeler, arkeolojik veriler ve araştırma eserlerinden de yararlanarak Ahlat şehrinin bilinmeyen yönlerini ortaya çıkaracak, gelecek nesillere bilgi aktarımı sağlayarak bu dönem Ahlat şehri ile ilgili doğru bilgiler ortaya koymaya çalışılmış ve özen gösterilmiştir.

1. Coğrafî Kaynaklar

Tarihte toplulukların değişimlerini, gelişimlerini ve yok oluşlarını anlayabilmek için yaşadıkları coğrafî şartların ve mekânın iyi tanınması gerekir. Çünkü coğrafî şartlar değişik biçimlerde milletlerin, ülkelerin ve toplulukların hayatı üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle bu konuda yazılmış dönemin coğrafya kaynaklarına bakılması gerekir. Coğrafî kaynaklar toplulukların yaşadığı dönemin mekânları, idarî sınırları, ticareti, haritaları, doğal olayları vb. gibi konular hakkında bilgi vermektedir.

İslam coğrafyasının temelleri Abbasiler döneminde atılmıştır. IX. ve X. yüzyılda ortaya çıkan coğrafya okulları Grek coğrafyasının etkisinde kalmıştır. Bu okullarda yetişen coğrafyacılar rehberlik edecek düzeyde klasik eserler ortaya koymuşlardır. XI. ve XII. yüzyıllarda ise İslam coğrafyası zirveye ulaşmıştır. XI. yüzyıl, jeomorfoloji, fizikî, astronomik ve matematik coğrafya alanında kuramsal coğrafyanın gelişmesinin doruğunu meydana getirmektedir. XIII. ile XVI yüzyıllarda coğrafya ilmi gelişmiştir. XII. yüzyılda coğrafî düşüncenin gelişmesi ve eserlerin edebi değer kazanmasının yanında coğrafyacılar özellikle tasvirî ve bölgesel coğrafyayı geliştirmeyi sürdürmüşlerdir. İslam coğrafyacıları yazmış olduklara eserlere el-Mesâlik ve'l-memâlik, Kitâbül-Büldan, Kitâbü Nüzheti'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk ve bunlar gibi değişik isimler vermiştirler (S. Maqbul Ahmad, 1993, 8. cilt, ss. 50-62).

Dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı İbn Hurdâzbih, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* eseriyle tanınmıştır. Aynı zamanda bu eser kendisine "İslâm coğrafyacılarının babası" unvanını kazandırmıştır. Çok iyi eğitim ve öğretim görmüş olan İbn Hurdâzbih'in içinde bulunduğu çevre ve ulaşabildiği resmî belgeler eserlerinin güvenilir olmasında etkili olmuştur. *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'in girişinde Batlamyus'un eserini Arapçaya tercüme etmiş, ancak bu tercüme günümüze kadar gelmemiştir. Eserde verilen bilgilerin büyük bir kısmı kara ve deniz yollarına ayrılmış. Kaynak olarak Sasani dönemi kayıtlarından ve bazı seyyahların özel notlarından yararlanmıştır (Sayyid Maqbul Ahmad, 1999, 20. cilt, ss. 78-79). Çalışmamızda Bibliotheca geographorum arabicorum serisinden M. J. Goeje (1967 yılında E. J. Brill tarafından yayınlanan ikinci baskısından) tarafından neşredilen ve 2008 yılında Murat Ağarı tarafından yapılan çevirisinden yararlanılmıştır. Ermeniyye'nin bölgeleri, şehirleri ve birbiriyle olan bağlantı yollarıyla mesafeleri anlatılırken, aynı zamanda dördüncü Ermeniyye bölgesinde yer alan Ahlat ile ilgili bu konuda bilgi verirken yararlanılmıştır.

Ünlü İslam coğrafyacısı, seyyah ve tarihçisi Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb* adlı eseriyle tanınmıştır. Eserde çeşitli konulara yer vermiştir. İki ana bölümden oluşan eserinde insanlığın yaratılışından itibaren Peygamberlerin tarihi, yeryüzünün coğrafyası, Roma-Bizans, Persler, Yunanlılar, Türklerin tarihi ve İslam tarihi gibi konulara yer vermiştir. Aynı zamanda toplumların sosyal ve kültürel yapısı hakkında da bilgi vermiştir. Eserin birçok baskısı yapılmıştır (Avcı, 2004, 29. cilt, ss. 353- 355). Eserin Türkçe çevirisi D. Ahsen Batur tarafından yapılmıştır. Belli başlı yazmış olduğu bölgeler içinde Ahlat'ın coğrafyası hakkında da bilgi vermiş olup çalışmamızda bu verilerden yararlandık.

Kitâbü Şûretü'l-Arz (Sûret el-Arz) adlı eseriyle tanınan İbn Havkal, genç yaşta Bağdat'ta ticaretle uğraşmıştır. Değişik ülkelerden bahseden kitaplardan edindiği bilgileri tüccar ve seyyahlardan dinlediği bilgilerle zenginleştirmiştir. Ancak okuduğu ve duyduklarıyla edindiği bilgilerin birbirinden farklı olması nedeniyle bildiklerini gördükleriyle zenginleştirmek ve bilgisini arttırmak için İslam ülkelerini gezmiştir. Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, dünya haritası, Arap yarımadası, Basra Körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Suriye, Akdeniz, el-Cezire ve Irak anlatılmış, her bölgenin haritası verilerek açıklaması yapılmıştır. İkinci bölümde ise İslam dünyasının doğu yarısı hakkında bilgiler

içermektedir. İbn Havkal İslam şehirlerinin ve komşularının siyasî, idarî ve iktisadî coğrafyası hakkında gerçek bilgiler vermektedir. Çeşitli bölgelerde üretilen ve ticareti yapılan mallara dair sağlam bilgi vermektedir (Şeşen, 1999, 20. cilt, ss. 34-35). Çalışmamızda 1939 yılında E. J. Brill'de yayınlanan ve J. H. Kramers tarafından neşredilen *Kitâbü Şüreti'l-arz*'ın ikinci cildin ikinci baskısından yararlanılmıştır. Aynı zamanda 2014 yılında Yeditepe yayınevinden yayınlanan ve Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilen *10. Asırda İslâm Coğrafyası* adlı kitaptan da yararlanılmıştır. Arapça yazılmış olan eserin hem kendisinden hem de Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır. Ahlat'ın içinde bulunduğu ülke, şehir anlatılmış ve Ermeniyye, Azerbaycan, Arran haritası verilerek açıklama yapılmıştır. Bu çalışmada Ahlat ve diğer şehirlerdeki önemli yapılar, madenler, ticaret, sosyal yapı, rabaz, iç kale, surlar, sınırlar, coğrafî özellikler ve yollar hakkında o döneme ışık tutan birçok bilgiye ulaşılmıştır. Çalışmamızda Ahlat'ın fizikî yapısı ve fizikî yapısını oluşturan öğeler, şehrin sosyal ve iktisadî yapısı hakkında bilgi verilirken bu verilerden yararlandık.

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî İbnü'l-Fakîh adlı müellif İslam coğrafyacısı olup *Muhtasaru Kitabu'l-Buldân* eseriyle tanınmıştır. Eserinde Irak, İran, Azerbaycan, Ermeniyye, Arap Yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Anadolu vb. gibi ülkelerin coğrafî ve edebî bilgilerin yanında Türklerin sosyal hayatına ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Yazarın dikkatini çeken konular ise özellikle şehirlerin kuruluşu, vergiler ve fetihlerdir (Tomar, 2000, 21. cilt, ss. 38-39). Muhtasarı Michael Jan de Goeje tarafından yapılmıştır. Editörlüğünü M. J. Goeje'nin yaptığı, 1967 yılında E. J. Brill'de yayınlanan Arapça eserden Ahlat'ın bulunduğu idarî sınırlar ve coğrafyası hakkında önemli bilgiler elde edilerek çalışmamızda kullandık.

372/982-983 yılında Farsça yazılmış olan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı coğrafya kitabının yazarı belli değildir. Eserin 2008 yılında yayınlanan Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır. Ermeniyye ve Arran ülkelerinin şehirleri ve Ahlat (Ahlât)'ın coğrafî konumu, ekonomik ve sosyal durumu ile nüfusu hakkında bilgi verilirken yararlanıldı.

el-Makdisî ya da el-Mukaddesî *Ahsenü't-Takâsîm (Ahsen el-tekâsim fî marîfet el-ekâlîm)* adlı kitabıyla tanınmış İslam coğrafyacısıdır. Erken dönem coğrafyasını "beşerî coğrafya" bilim dalına çeviren kişidir. Aynı zamanda meslekî terminoloji ve

açıklamasını önsözünde vermiştir. Şehir (Medine), bölgeler (iklim), kasaba (beled) ve yöreler (kura) terminolojide yer almaktadır. Makdisî 20 kabul edilen iklim sayısını adalar, denizler ve bunları çevreleyen bölgeleri dışarıda tutarak 14 ile sınırlandırmıştır. Metropol, eyalet başkentleri, şehirler ve bölgeler hakkında geniş bilgi vermiştir (Tolmacheva, 2003, 27. cilt, ss. 431-432). D. Ahsen Batur tarafından 2015 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Eserden ise Ahlat kalesinden, yapılarından, ikliminden, yetiştirilen ürünlerinden, coğrafyası hakkında bilgi verilirken yararlanılmıştır.

Nâsır-ı Hüsrev (Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezi) seyyah, şair, âlim ve İsmâilî filozoftur. Gazneli Mahmud ve daha sonra oğlu Mesud'un hizmetinde kâtip olarak çalışmıştır. 1040 yılından sonra Selçukluların hizmetinde çalışmıştır. Daha sonra görevinden istifa eden Nâsır-ı Hüsrev 1045 yılının Aralık ayında yaklaşık yedi yıl sürecek seyahate başlamıştır. Bu seyahat sırasında Hoy, Ahlat, Bitlis, Meyyâfârikîn, Amid yoluyla Harran'a gitmiştir. Yazmış olduğu *Sefernâme*, Ortaçağ seyahatnâme türünün en güzel örneğidir (Azamat, 2006, 32. cilt, ss. 395-397). Abdülvehhab Tarzî tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır. Müellif eserinde XI. yüzyılın İslam toplumunun sosyal yapısı ve şehirleri, bölgeleri, şahısları hakkında bilgi vermiştir. XI. yüzyılda Ahlat şehrinde yaşayanlar, konuşulan diller, şehrin ekonomisi, yolları ve Ahlat adı hakkında araştırma yaparken bu eserden yararlanılmıştır.

Coğrafyacı, seyyah ve tarihçi olan Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Mu'cem el-büldân) adlı eserini yer adlarıyla ilgili bir esere ihtiyaç duyulduğu için yazmıştır. Günümüze kadar ulaşmış olan en büyük coğrafya ansiklopedisidir. Eserde bölge, şehir, deniz, nehir, ribat vb. gibi coğrafî öğeler alfabetik olarak düzenlenmiştir. Müellif eserinde aynı zamanda tarihî olaylar ve şahsiyetlere ilişkin bilgi vermiştir (Avcı, 2013, 43. cilt, ss. 288-291). Ahlat'ın coğrafî yapısı, yetiştirilen ürünleri, göl ve ticareti hakkında bilgiler aktarılırken eserin Beyrut'ta yayınlanan ikinci baskısından istifade ettik.

Batılılar tarafından "Araplar'ın Plinius"u olarak bilinen Zekeriyyâ el-Kazvînî ünlü coğrafyacıdır. *Âsârü'l-Bilâd* adlı coğrafya eserinde yedi iklim ele alınmıştır. Eserinde yeryüzü şekilleri, iklim, milletler ve ülkeler hakkında bilgiler verilmiştir. Coğrafya ve kültür tarihi açısından önem taşıyan bir eserdir. Yedi iklimin coğrafî dağılımını, saat farklarını, konumlarını belirttikten sonra bölgelerde yer alan başlıca şehirleri

alfabetik düzen içinde tanıtmıştır. Aynı zamanda tarihleri, kültürel ve ilim hayatlarıyla ilgili tespitlerde bulunmuştur (İzgi, 2002, 25. cilt, ss. 160). Eser, Türkiye Selçuklu ve Moğollar dönemindeki Anadolu coğrafyası ve tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. Anadolu'nun birçok şehri hakkında geniş bilgi verdiği için çalışmamız için önem taşımaktadır. Ermeniyye şehirlerinin en büyüğü olan Ahlat'ın coğrafî özellikleri, sosyal yapısı, konuşulan dilleri hakkında özgün bilgiler içeren Arapça nüshasından faydalanılmıştır.

İranlı tarihçi ve coğrafyacı olan Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb (Nüzhet el-kulûb)* adlı eserini 740/1340 yılında tamamlamıştır. Eserin içeriği coğrafya ve kozmografya ile ilgilidir. Diğer ortaçağ eserleri gibi önceki zamanlarda yazılmış olan eserlerden yararlanılmış olup Farsça yazılmıştır. Eser giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Eserin üçüncü bölümü coğrafyaya ayrılmıştır. Bu bölümde dört kısma ayrılmıştır. Mekke, Medine, Kudüs, İran'ın maliyesi ve coğrafyası, ülkelerin coğrafî konumu, İlhanlılar ve Selçuklular hakkında bilgi verilmiştir (Özaydın, 1997, 15. cilt, ss. 454-455). G. Le Strange tarafından editörlüğü yapılan ve 1915 yılında Leyden'de yayınlanan Farsça eserden Ahlat'tın coğrafî ve iktisadî durumu açıklanırken istifade edilmiştir.

XVII. yüzyılda değişik konularda birçok eser vermiş olan Kâtib Çelebi 1609 yılında İstanbul'da doğmuş, 1657 yılında ise vefat etmiştir. *Cihânnümâ* adlı eser müellifin coğrafya ile ilgili eseridir (Gökyay, 2002, 25. cilt, ss. 36-40). Osmanlı imparatorluğunun ilk sistematik coğrafya kitabıdır. Müellif eserinin giriş kısmında coğrafyanın yararlarını anlatmaktadır. Cihannüma iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde denizler, nehirler ve adalar hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde ise alfabetik düzen içinde şehirlerden ve karalardan bahsetmiştir (Gökyay, 1993, 7. cilt, ss. 541- 541). Ahlat'ın coğrafyası, idarî sınırları ve başkent olduğuna dair çok önemli bilgiler içermektedir.

Ünlü Türk seyyahı olan Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerleri konu alan 10 ciltlik *Seyahatnâmesi* Türk kültür ve tarihi açısından değerlidir (İlgürel, 1995, 11. cilt, ss. 529-533). Eserinde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ve komşu ülkelere yaptığı seyahatleri anlatmaktadır. Aynı zamanda şehirlerin coğrafî konumu ve tarihçesini, yapıların tarihçesi ve önemi, halk hakkında bilgiler vermektedir. Tarih, coğrafya, toplumsal hayat, ekonomik durum ve halk bilimi için kaynak eserdir. Dördüncü cildi Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran ile ilgilidir (Tezcan, 2009, 37. cilt, ss. 16-19).

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdat- Basra- Bitlis- Diyarbakır- İsfahan- Malatya- Mardin-Musul- Tebriz- Van adlı eser Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı tarafından hazırlanmıştır. Eserden ise Ahlat ile ilgili biraz abartılı olsa da tarihçesi, yapıları, halkı ve ticareti hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.

2. Tarihî Kaynaklar

Tarihî kaynaklar, toplumlarda yaşanan olayları yer ve zaman göstererek bilgi vermesi, olayların sebep-sonuçlarını ve bunların birbiriyle olan ilişkilerini göstermesi açısından çok önemli eserlerdir.

İmam Muhammed el-Vâkidî ünlü İslam tarihçisidir. *Fütûhu'ş-Şam* adlı eserin en önemli özelliği tarihi olaylar roman diliyle aktarılmıştır. Tasavvuf, askerî, tarihî ve coğrafî bilgiler verilmiştir. Hasan Gülşen tarafından tercüme edilen eserden yararlanılarak Ahlat'ta yaşanan tarihsel olaylar ve şehrin kalesi hakkında bilgi edinilmiştir.

İslam fetihlerini ve fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetleri anlatan *Fütûhu'l-Büldan* (Ülkelerin Fetihi) adlı eserin müellifi Belâzurî (Ahmet b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî)'dir. IX. yüzyılın en büyük tarihçilerindendir. *Fütûhu'l-Büldan* (Ülkelerin Fetihi) güvenilir bir çalışma olup birçok dile çevrilmiştir. Belâzurî, kendinden önce yazılan eserleri incelemiş, olayları ve rivayetleri sadece anlatmakla kalmamış aynı zamanda olayların sebeplerini değerlendirirken tarafsız kalmaya çalışmıştır. Rivayetleri görgü şahitlerine dayandırmaya çalışmış olması ve güvenilir kaynaklardan bilgi edilmesi nedeniyle fetihler konusunda en güvenilir ve sağlam kaynaklardandır (Fayda, 1992, 5. cilt, ss. 392-393). Eserde, Hz. Peygamberin Medine'ye hicreti, bölge ve şehirlerin fetihlerini, el-Cezire, Azerbaycan, Orta Asya, Horasan vb. gibi bölgelerin fetihleri hakkında bilgi verilmiştir. Müellif, bir yerin kimin tarafından ve hangi tarihte fethedildiğine, toprak vergilerine, İslam devletine bağlanan gayrimüslimlerin ödedikleri vergileri anlatmaya özen göstermiştir (Fayda, 1996, 13. cilt, ss. 258). Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilen eserden ise Ahlat'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve şehrin adı hakkında ayrıntılı bilgi edinilmiştir.

Urfalı Mateos, Urfalı olduğu için bu isimle anılmıştır. Kendisi rahip olup aynı zamanda Ermeni tarihçisidir. Önemli bir kaynak olan *Vekâyinâme* adlı eserinde 952-1136 olaylarını yazmış olup Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu tarihi hakkında önemli bilgi vermiştir. Hrant. D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilen eserden Ahlat tarihi anlatılırken yararlanılmıştır.

Artuklu tarihçisi İbn el-Ezrak (Ahmed b. Yusuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî) *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid* eseriyle tanınmıştır. Artuklular için temel kaynak olan eser el-Cezire, Selçuklu, Mervânîler, Haçlı tarihi için başvurulması gereken ana kaynaklardandır. Doğu Anadolu'da Türkmen gücünün yükselişi, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun değişik şehirlerine yaptığı geziler, kendi gördüğü olaylar, önemli yapılar ve şahıslar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. British Museum'da eserinin iki nüshası vardır. 1164-1165 ve 1176-1177 tarihlerini kapsayan bu nüshalardan ikincisi daha ayrıntılıdır (Savran, 2000, 21. cilt, ss. 34-35). Eserin Mervânîlerle ilgili bölümü 1975 yılında Mehmet Emin Bozarslan tarafından *Mervanî Kürtleri Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. 1992 yılında *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)* Ahmet Savran tarafından çevrilmiştir. Her iki eserden de yararlanılarak Ahlat ile ilgili başka kaynaklarda yer almayan objektif ve özgün bilgilere ulaşılmıştır.

el-Kâmil fi't-Târîh adlı eseriyle Ortaçağ döneminin en güvenilir ve en büyük tarihçilerinden olma niteliğini kazanan İbnü'l-Esîr 1160 yılında Cizre'de doğmuş; 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. Eser, umumi tarih kitabı olup ilk kez Carolus Johannes Turnberg tarafından yayınlanmıştır. 1985-1987 yıllarında ise *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târîh* Türkçe tercümesi adıyla 12 cilt hâlinde basılmıştır. Eser yaratılıştan başlayarak 1231 yılına kadar meydana gelen olayları anlatan genel tarih kitabıdır. Eserde siyasî-askerî konular ağırlıklı olup doğal olaylar, kültür ve şahıslar ile ilgili konulara az yer verilmiştir (Özaydın, 2000, 21. cilt, ss. 26-27). Bu çalışmamızda eserin Türkçeye çevrilmiş ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, sekizinci, dokuzuncu, on birinci ve on ikinci ciltlerinden yararlanılmıştır. Ahlat'ta meydana gelen siyasî-toplumsal olaylar ve şehre hâkim olan devletlerden bahsederken ana kaynak olarak faydalanılmıştır.

XIII. yüzyıl tarihçilerinden Sıbt İbnü'l-Cevzî lâkabıyla tanınan Şemsüddin Ebu'l-muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah 582/1186 yılında Bağdat'ta doğmuştur. 654/1257 yılında ise Dımaşk'ta ölmüştür. *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan* adlı büyük eserini Arapça yazmıştır. Eser, insanlığın yaratılışından başlayıp müellifin

ölümüne kadar yaşanan olayların rivayetlerinden oluşmaktadır. Müellif kendi zamanından önce meydana gelen olayları yazılmış olan eserlerden nakletmiştir (Sevim, 2009, 37. cilt, ss. 87-88). *Mir'âtüz-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular* adlı eser ise Sıbt'ın eserinden seçme, tercüme ve değerlendirme yapan Ali Sevim'dir. Eser XI. yüzyıl Selçuklu tarihini, Sultan Tuğrul, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde geçen olayları aydınlatılmasında önemlidir. XIII. yüzyıl Eyyubî yönetiminde meydana gelen olayların tarihini Sıbt kendisi yazmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. VII- 3). Selçuklu dönemi Ahlat'ta meydana gelen olaylar hakkında yazılan bilgilerden yararlanılmıştır

Moğol, Harzemşahlar ve Orta Asya tarihi açısından temel kaynak olan *Sîretü's-Sultan Celâliddin Mengübertî* adlı eserin müellifi el-Nesevî (Muhammed b. Ahmed)'dir. Kendisi tarihçidir. Celâleddîn Harzemşah'ın ölümünden sonra 1241 yılında eserini tamamlamıştır. Eser, Batıda büyük ilgi görerek Arapça, Fransızca, Farsça tercümesi yapılmış, Necip Âsım tarafından da 1934 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Nesevî'nin verdiği bilgiler Harzemşahlar dönemi için tarihî belge niteliği taşımaktadır. Olayları objektif biçimde aktarması nedeniyle güvenilir müellif olmasına karşın olayları karışık anlatmıştır. Moğol tahribatını ve yağmalarını, Harzemşahların Moğollarla yaptığı savaşları ve Celâleddîn Harzemşah ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir (Özaydın, 2006, 32. cilt, ss. 577-578). Eserin Türkçeye yapılmış çevirisinden yararlandık. Moğollar, Harzemşahlar, Selçuklular ve Celâleddîn Harzemşah'ın Ahlat kuşatması ilgili bilgi vermesi nedeniyle çalışmamız için önemli bir eserdir.

İbnü'l-Adîm lakaplı Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer, âlim, şair ve devlet adamıdır (Sevim, 1999, 20. cilt, ss. 478-479). Selçuklular tarihiyle ilgili biyografi kitabı özelliği taşıyan ve 40 cilde yakın olduğu belirtilen *Buğyetü'l-Talep fî Târihî Halep* adlı eserini yazmıştır. İbnü'l-Adîm, eserinin hacimli olması ve dostlarının önerileri üzerine Sami ed-Dehhan tarafından üç cilt hâlinde yayımlanarak *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb* adlı eserini meydana getirmiştir (Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, 2014, s. 1-3). *Bugyetü'l-Taleb*'in kısaltımışı olan eser kronolojik sıraya göre 1243 yılına kadar olan olayları kapmaktadır. *Zübdetü'l-Haleb*'de yer alan Selçuklularla ilgili bilgilere yer veren ve değerlendiren Ali Sevim *Zübdetü'l-Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)* eserinin tercümesini yapmıştır. Selçuklular döneminde Ahlat'ta meydana gelen tarihî olaylara bakılmıştır.

Eyyubî dönemi tarihçisi olan İbn Vâsıl 1208 yılında Hama'da doğmuştur. Hâkimiyetin Eyyubilerden Memluklara geçişine şahit olan Vâsıl 1298 yılında Hama'da ölmüştür. *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* adlı eseri Eyyubî tarihi açısından önemlidir. Eserinin ilk bölümlerini daha önce yazılmış kitaplardan derlemiş aynı zamanda orijinal bilgiler de içermektedir. Eserinin ilk kısımlarında geçen olayların içinde yer alan kişilerin rivayetlerine de yer vermiştir. Eserinin 1223 yılından sonraki kısımları kendi gözlemlerine ve olaylarda rol oynamış devlet adamlarından dinlemesine dayanmaktadır. Eyyubî tarihini düzenli bir şekilde yazmıştır (Tomar, 1999, 20. cilt, ss. 438-440). Eserin, [1960] yılında Kahire yayınlanan üçüncü cildinden ve [1972] yılında Kahire'de yayınlanan dördüncü cildinden yararlanılmıştır. Ahlat'ın coğrafî yapısı, siyasî ve tarihî olayları, medenî durumu kısaca Eyyubîler dönemindeki durumuna ışık tutmasından dolayı önemli eserdir.

Nasıreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Ca'ferî el-Rugadî adıyla bilinen emîrin kısa adı İbn'el Bibî el-Müneccime ya da İbn Bibî'dir. Farsça yazmış olduğu *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye* adlı eseriyle tanınmıştır. Türkiye Selçuklularının 1192-1280 yılları arasında kalan dönem için temel kaynak kabul edilmektedir. Bu nedenle Tarih-i İbn Bibî ya da Selçuknâme adlarıyla bilinmektedir. Türkiye Selçuklu tarihinin hem siyasî hem de sosyal tarihî hakkında temel bilgiler veren eser vakayiname özelliği taşımaktadır. Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiş eserin bir ve ikinci ciltlerinden yararlanılmıştır. Bu çalışmamızda Türkiye Selçukluları döneminde stratejik önemi olan Ahlat'ın hem siyasî hem sosyal hayatına bu temel kaynaktan yararlanarak ışık tutmaya çalıştık.

Oğuz boyları, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlıların kuruluşuna ilişkin bilgi veren *Târîh-i Âl-i Selçûk* adlı eser Yazıcıoğlu Ali tarafından yazılmıştır. II. Murad'ın isteği üzerine yazmaya başlayan Yazıcıoğlu eserini 1424 ya da 1436-1437 yılında tamamlamıştır. Dört bölümden meydana gelen eserin birinci bölümü "Oğuzname" adıyla Oğuzlar hakkında ayrıntılı bilgi yer vermektedir. Bu nedenle Oğuz boylarının sosyal yapısı ve Oğuz rivayetleri açısından önemlidir. İkinci bölümde ise Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu tarihi, Selçuk Bey ile ailesi hakkında bilgi içermektedir. Üçüncü bölüm ise İbn Bîbî'nin *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye* adlı eserinin çevirisidir. Türkiye Selçuklu tarihi anlatılmıştır. Ancak Yazıcızâde bu bölüme bazı ilaveler eklemiştir. Büyük emîrlerin hangi Oğuz boyuna mensup

olduğunu araştırmış ve Oğuz töresinin Selçuklularda uygulanışına ilişkin bilgi vermiştir. İbn Bibî'nin eserinde yazmış olduğu Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'yi övdüğü kısımları çıkartmış yerine ise II. Murad'a yazdığı methiyeleri koymuştur. Dördüncü bölümde ise Gâzân Han dönemini ve Han'ın ölümünden sonra Anadolu'da meydana gelen olaylara ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır (Özgüdenli, 2011, 40. cilt, ss. 72-73). Çalışmamızda 2009'da yayınlanan ve Abdullah Bakır tarafından hazırlanan *Tevârîh-âl-i Selçuk [oğuznâme- Selçuklu Târihi]* adlı eserden yararlandık, Türkiye Selçuklu ve Moğol döneminde Ahlat'ın siyasî tarihi ve şehirde meydana gelen olaylar incelenip çalışmamızda kullandık.

Tarihçi Yûnînî (Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yûnînî) *Zeylü Mirâti'z-zamân* adlı eseriyle tanınmıştır. 1256-1312 yıllarını kapsayan eser Eyyubîler, Haçlılar, Moğollar ve Memlük tarihi için temel kaynaklardandır. Her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl içinde vefat eden önemli kişileri ilişkin bilgi vermiştir (Küçükaşcı, 2013, 43. cilt, ss. 596-597). 1960 yılında Hyderabad'da yayınlanan eserin üçüncü cildinden yararlanılmıştır. Bu dönemlerde Ahlat'ta meydana gelen doğal olaylara bakılmış ve şehirdeki tahribat hakkında bilgi edinilmiştir.

Modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen *Câmi't-Tevârîh* adlı eser Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî tarafından yazılmıştır. Müellif, İlhanlı devlet adamı, tabip, tarihçi ve âlimdir. Farsça yazılan eser pek çok araştırmacı tarafından değişik dillere çevrilmiş ve bölümler hâlinde yayımlanmıştır. İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın isteği üzerine yazılmıştır. Genel tarih, Emeviler, Abbasiler, Moğol tarihi, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda müellifin *Mükâtebât-ı Reşîdî* adlı eseri ise Reşidüddin'in oğulları, dostları, devlet yöneticileri ve devletin ileri gelenlerine yazılmış yazışmalardan meydana gelmektedir (Özgüdenli, 2008, 35. cilt, ss. 19-21). 1947 yılında Han Bahadır Muhammed Şefi tarafından tashih edilerek Lahor'da yayınlanan *Mekatibatu Reşidi: Resailu ke Vezir-i Danişmend Hoca Reşidüddin Fazlullah Tabib* eserinden ve 2013 yılında Farsçadan Türkçeye çevrilen *Câmiu't-tevârih (ilhanlılar kısmı*) kitabından yararlanılmıştır. Eserlerden Ahlat'ın siyasî, sosyal ve iktisadî tarihi hakkında bilgi edinirken yararlanılmıştır.

Nizamüddin Şâmî *Zafernâme* adlı eserin müellifidir. Eser, Timur İmparatorluğu'nun kurucusunun emri üzerine Emir Timur'un fetihlerine ilişkin resmî bir tarih olup

804/1401-1402 yılında müellif tarafından Farsça yazılmıştır. Eser, Dil ve Tarih-Coğrafya Klasik Şark Dilleri Profesörü Necati Lugal tarafından çevrilmiştir. Kaynak, insanlığın yaratılışı ve Timur tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Çalışmamızda Timur döneminde Ahlat'ın siyasî durumunu bu eserde geçen bilgilere de başvurularak yazılmıştır.

İranlı tarihçi Kemâleddin Abdürrazzak b. İshak el-Semerkandî, *Matla-i Sa'deyn, Macmai Bahreyn* adlı eserini Farsça yazmıştır. İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın doğumundan Timurlulardan Ebû Said Mirza Han'ın ölüm yılının biraz sonrasına kadar geçen olayları ele almıştır. Eser özellikle 830874/1405-1470 yılları için vazgeçilmez temel kaynaklardandır. İki ciltten meydana gelen eserin birinci cildi 1305 yılından başlayıp Timur'un ölüm yılına kadar gelen olayları, ikinci cilt ise 874/1405-1470 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır (Bilgin, 2003, 28. cilt, ss. 141). 1360 yılında ikinci baskısı Lahor'da yayınlanan ve Muhammed Şafi tarafından düzeltmesi yapılan eserin ikinci cildinin birinci bölümünden yararlanılarak Ahlat'ın Moğol-Türkmen döneminde Ahlat'ın tarihi hakkında önemli bilgi vermiştir.

Ebûbekr-i Tihrânî hakkında bilgilerimiz sadece eserinde kendi yazdıklarından ibarettir. Eserinde kendisini Ebu Bekr el-Tihranî el-Isfehanî olarak tanıtmıştır. Müellif 875/1470-1471 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan adına *Kitâb-ı Diyârbekriyye* adlı eseri yazmıştır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri tarihi hakkında yazılmış tek tarih kitabıdır. Aynı zamanda eserinde Çağataylılara da yer vermiştir. Bu nedenle eser, resmî tarih kitabı bulunmayan Karakoyunlular ve Timurlular tarihi içinde ihmal edilmeyecek önemli bir kaynaktır. Eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Moğol-Türkmen döneminde Ahlat'ın siyasî, sosyal tarihî hakkında bu eserden yararlanılmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarında Bitlis'te hüküm süren Şeref Han, uzun bir araştırmadan sonra 1597 yılında tamamlamış olduğu *Şerefname* adlı eserini farsça yazmıştır. Eserin orijinali Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Arapça, Türkçe, Rusça ve Fransızcaya çevrilmiştir. Yazarın yaşadığı dönemi ve kendisinden önceki dönemlerde meydana gelen olayları ve rivayetleri aydınlatmasından dolayı tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. 1971 yılında Mehmet Emin Bozarslan tarafından Türkçeye çevrilen eserden Ahlat'ın siyasî, iktisadî, yapıları ve sosyal durumu incelenirken yararlanılmıştır.

Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480 (Ermenî Kolofonları El Yazmaları. 1301- 1480), Ortadoğu için yazılmış bir kaynaktır. Avedis K. Sanjian tarafından çevrilmiştir. Ermeni kolofonlarının yazarları kendileri ile ilgili kısa açıklamalarıyla yetinmeyip bireysel el yazmalarının üretimi koşulu içinde bu temel verileri sağlama sürecinde birçok konu hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca görgü tanığı ve tarihsel olayları ortaya koyan bu el yazmalarıdır. Bunların ışığında kolofonlar ortaya çıkmıştır. Orta Asya, İran, Konstantinopolis, Avrupa, Kırım, Kafkasya, Mısır hakkında bilgiler vardır. Selçuklular, Memluk, Suriye ve Mısır, İran'ın Moğol İlhanları ve yıkımı, Karakoyunlular, Akkoyunlular hakkında da bilgi bulunmaktadır. Yazmış oldukları bu elyazmalarında Bitlis, Ahlat (Khilat), Vustan ve Hakkari emirlikleri, siyasî ve sosyal tarihe ait bilgilerden istifade edilmiştir.

"XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar" Hrand D. Andreasyon tarafından yazılmıştır. Ermeni müellifler tarafından yazılmış kayıtlar araştırmalar sayesinde elde edilmiş ve bunlar müstensihler tarafından yazmalara eklenmiş ufak kronolojiler ve kolofonlardır. Yazıldığı döneme ilişkin önemli olayların kayıtlarıdır. Bu kayıtlar havi Ermenice yazmalar, büyük çoğunluğu Erivan'daki Madenataran'da, Kudüs ve Eçmiadzin Ermeni manastırlarında, Venedik ve Viyana Mekhitarist manastırlarında, British Museum, Paris Milli Kütüphanesi ve Oxford Kütüphanesi'nde saklanarak korunmuştur. Ermenice yazmaların hepsi toplanmış olduğu için müellif sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yayılışının başlangıcındaki Türkiye'nin durumu ve gelişme faktörlerini, Anadolu'nun etnografik, sosyal ve ekonomik durumunun oluşumu bakımından XIV. ve XV. yüzyıllara ait olayları ve bu olayların sonuçlarını araştırmış ve yazmıştır. Bu yazıda Ahlat'ın bu yüzyıllardaki siyasî ve sosyal tarihine, coğrafî durumuna bakılmıştır.

Ernst Honigmann, eski ve ortaçağ tarihi coğrafyacısının en önemli şahsiyetlerindendir. 1922 yılından ölümüne kadar bu alanda çalışmış değerli bir müelliftir. Honigmann *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* adlı eserinde Anadolu'nun M.S. 363-1071 arasındaki doğu ve güneydoğu sınırlarını tespit ve iki tarih arasındaki olayları da tartışma konusu yapmaktadır. Eserinde Roma-İran sınırına, Bizans-Arap sınırına ilişkin bilgiler ve haritalar yer almaktadır. Eser Fikret Işıltan tarafından çevrilmiştir. Ahlat'ın siyasî tarihi, hangi bölge içinde yer aldığı ve 1050 sınırlarını gösteren haritadan yararlanılmıştır.

Michael Psellos tarafından yazılan *Mikhail Psellos'un Khronographia*'sı adlı eserin tercümesini yapan Prof. Dr. Işın Demirkent'tir. Eser Bizans'ın 976-1077 yılları arasındaki tarihini içermektedir. Psellos'un eseri daha çok Bizans sarayına dönüktür. Dış politikaya ise az yer verilmektedir. Bulgarlara, Peçeneklere, Oğuz ve Selçuklulara ait bilgiler verilmiştir. Bizans ve Selçuklu döneminde Ahlat'ın siyasî tarihine ve 1025 tarihli Bizans İmparatorluğu'nun haritasına bakılmıştır.

Bizans Devleti Tarihi adlı eser Georg Ostrogorsky tarafından kaleme alınmıştır. Eser Fikret Işıltan tarafından çevrilmiştir. Devletin iç gelişimi, Bizans tarihi hakkında yazılmış olan toplu tasvirlerin yapıldığı, siyasî, dinî ve kültür tarihinin iç-dış olayları tasvir edilmeye çalışılmıştır. Bizans-Selçuklular döneminde Ahlat'ın siyasî tarihine bakılmıştır.

Claude Cahen, 1931 yılında Ecole Nationale Langues Orientales'in Türkçe-Arapça Bölümü'nden mezun olmuştur. Kendisi İslam Tarihi profesörüdür. *Osmanlılardan Önce Anadolu* adlı eseri Erol Üyepazarcı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserinde Türklerin Anadolu öncesi tarihi, Moğollardan önce Türkiye'nin genel tarihi, Moğollardan önce toplum ve kurumlar ve Moğol dönemi anlatılmıştır. Ahlat'ın siyasî tarihine bu esere bakılarak da yaralanılmıştır.

Baybars Tarihi: Al-Melik-Al-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi adlı eser Ord. Prof. Dr. M. Şerefüddin Yaltkaya tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Baybars tarihinin ikinci cildini oluşturan bu kitabın nerede, ne zaman, kimin tarafından yazıldığı, kimin tarafından telif edildiğine ilişkin bir kayıt bulunamamıştır. Eserden ise bu dönemlerde Ahlat ve diğer şehirlerde meydana gelen doğal olaylara bakılarak şehre olan etkileri incelenmiştir.

Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri adlı eser yarım yüzyılı aşkın bir süre sonra basılmış bir doktora çalışmasıdır. Eserin yazarı ise Nejat Kaymaz'dır. Eserin adından da anlaşılacağı gibi Gıyaseddin Keyhürev'in melikliği ve tahta çıkması, devletin idarî ve toplumsal hayatın bozulması, gerilemesine sebep olan olaylar, devletin Moğol nüfusu altına girmesi ve sultanın ölümü ele alınmıştır. Eserden ise Moğol-Türkiye Selçuklu döneminde Ahlat'ın siyasî, sosyal tarihine bakılmıştır.

İbn Tağribirdî, (Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf) Memlük dönemi tarihçisidir. *En-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* adlı eserinde Mısır'ın fethinden

müellifin ölümünün iki yıl öncesine kadar geçen sekiz buçuk asırlık dönemi ele almıştır. Eserinde her sultanın dönemini ayrı bir bölüm olarak ele almıştır. Dönemin siyasî ve sosyal yaşamını kronolojik sırayla ve her yılın sonunda ölen kişiler, imar faaliyetleri ve doğal afetler anlatılmıştır. Aynı zamanda komşu ülkelerde meydana gelen olaylara da değinmiştir (Çuhadar ve Yiğit, 1999, 20. cilt, ss. 385-388). 1913 Eylül ayında Berkeley'de basılan eserin üçüncü cildinin birinci bölümünden yararlanılmıştır. Ahlat'ta meydana gelen doğal afetlere bu eserde yer verilmiş ve bu bilgilerden yararlanılmıştır.

Süryanilerin büyük tarihçilerinden İbn el-İbrî, Ebû'l-Ferec (Barhebreus) Gregorius b. Ahron, *Târih el-düvel el-kebîr* adlı eseriyle genel tarih yazmıştır. Eser yaratılıştan başlayıp 1284 yılına kadar gelen olayları kapsamaktadır. Eserin birinci kısmı 1284 yılına kadar gelen siyasî tarihten bahsetmektedir. İkinci ve üçüncü kısımlarında ise kilise tarihinden bahsetmektedir. Daha sonra bu esere başkaları zeyiller (zeyl) yazmışlardır. İbn el-İbrî eserinin birinci kısmını daha sonra Arapçaya çevirmiştir. Arapçaya çevirirken yeni birçok bilgi ekleyerek *Muhtasaru târîh el-düvel* adını vermiştir. Arapça, Farsça kaynaklardan ilâveler yapmıştır. Cüveynî'nin Cihangüşâ'sından da yararlanmıştır. Yazı dili Süryanice olan eser İngilizce ve Almancaya çevrilmiştir. (Şeşen, 1998, s. 153-154). Ömer Rıza Doğrul tarafından *Abu'l-Farac Tarihi* ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir. İki cilt halinde Türk Tarih Kurumu tarafından Ankara'da basılmıştır. Türkçeye çevrilmiş eserden ise Ahlat tarihini, şehirdeki Müslüman ve Türk hâkimiyetini, doğal olayları, şehrin sosyal yapısı hakkında bilgi edinerek çalışmamızda kullandık.

Ioannes Zonaras'ın yazmış olduğu *Tarihlerin Özeti* adlı kitabı insanlığın doğuşundan 1018 yılına kadar geçen olayları kapsamaktadır. Eserin içeriğindeki bilgiler daha önce yayınlanmış yayınların araştırılmasından ve elde edilen bilgilerin özetlenmesinden oluşmaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli olan kitap *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII- XVIII)* çevirisi Bilge Umar tarafından yapılmıştır. Eserden ise Anadolu'nun Türkleşme sürecini ve Ahlat'ın buradaki stratejik önemi ve tarihi hakkında vermiş olduğu önemli bilgilerden yararlanılmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yazılan ve altıncı baskısı (tıpkıbasımı) yapılan *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* adlı eser Türk tarihinin ana hatlarını göstermek üzere yazılmış ve 1937 yılında basılmıştır. Akkoyunlu döneminde Ahlat'ta yapılan yapılar hakkında bilgi edinerek çalışmamızda kullandık.

3. Kitâbeler ve Kaynaklar

Tarih ve dil çalışmaları ile sanat tarihi ve medeniyet araştırmalarında kitâbeler, temel ve önemli kaynak olarak kabul edilmektedir.

1932 yılında yayımlanan *Ahlat Kitabeleri* adlı eseriyle tanınan Abdurrahim Şerif, öğretmen ve tarihçidir. 1923 yılında Bitlis'e gittiğinde Ahlat'ı görmüştür. Bitlis'te kaldığı süre içinde Ahlat ile ilgili rivayetleri ve bilgileri dinlemiş; ancak bu bilgiler hem yüzeysel hem de bilimsellikten uzak olduğu için Ahlat'a giderek eski eserlerin harabelerini araştırmıştır. Görmüş olduğu harap camiler, kümbetler, türbeler, zaviyeler, mahzenler, mağaralar, kale ve hamam yıkıntılarını gördüğünde tarih açısından Anadolu'da pek az şehrin Ahlat'ın mertebesine ulaşabileceğini yazmıştır. Türk tarihinde çok önemli olan bu eserleri bünyesinde bulunduran Ahlat'ı tanıtmak için yazmaya karar vermiş ve dokuz seneyi kapsayan bir yazım sürecinden sonra eserini tamamlamıştır. Eser Ahlat'ın ortaçağ dönemi için çok önemli ve temel bir kaynaktır. Coğrafî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatı, şehrin fizikî yapısı ve yapıları hakkında çok önemli veriler sunması nedeniyle çalışmamızda kullandık.

Beyhan Karamağaralı, 1971 yılında *Ahlat Mezartaşları* adlı çalışmasıyla doçentliğini almıştır. Ahlat'ta 1000 kadar mezar gözden geçirilmiş; ancak bunların 300'ü araştırılmış ve eserine ise sadece 118'ini koymuştur. Ortaçağ dönemi için çok önemli olan Ahlat Mezarlığı beşe ayrılmış, Mezar taşları vasıflarına göre sınıflandırılmış, Mezar taşlarının kitabeleri okunmuştur. Eserin sonuna ise terimlerin anlaşılması için sözlük konulmuştur. Şehrin siyasî, sosyokültürel yapısı, iktisadî yapısını öğrenebildiğimiz çok önemli bir eserdir.

Albert Gabriel kendisi mimar, ressam ve ayın zamanda arkeologdur. *Voyages archelogiques dans la Turquie orientale* adlı eser iki ciltten meydana gelmiş olup dili Fransızcadır. Eserde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan bazı şehirler hakkında geniş bilgi verilmektedir. Eserin birinci cildinin üçüncü bölümünde Ahlat'ın tarihçesi ve topografyası, planı, şehrin yapıları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş ve biz de bu bilgilerden yararlandık.

H. J. Lynch, *Armenia, travels and studies* adlı eserinin 16. kısmında Ahlat'ın tarihi, şehir planı ve önemli yapılardan bahsedilerek bu bilgileri çalışmamızda kullandık.

Ahlat'ta İstanbul Üniversitesine bağlı bir Araştırma Enstitüsü açılmasında ve Ahlat-Van çevresinde tarihî, coğrafî ve arkeolojik araştırma yapmak için görevlendirilen

İbrahim Kafesoğlu, 1945 yılında Ahlat'a gitmiştir. *Tarih Dergisi*'nde yayınlanan "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihî ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu"nda Ahlat'ın mahalleleri, eski kale ve suru, mağara, mahzenler, hükümdar sarayları, kümbetler, Bayındır köprüsü, darphane, mezarlık, mezar taşları ve raporuna eklediği kroki, tezyinat örneklerine bakılarak dönemi aydınlatan bilgiler sunmaktadır.

4. Arkeolojik Çalışmalar ve Araştırma Kaynakları

Arkeolojik çalışmalar ülkelerin, bölgelerin ve toplumların geçmişiyle ilgili çok özgün bilgiler ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle Ahlat ve yöresinde yapılan arkeolojik kazılar ve verilerden yararlanılmıştır. Aynı zamanda araştırma eserlerine de yer verilmiştir.

Prof. Dr. Haluk Karamağaralı, sanat tarihçisi ve arkeologdur. 1966 yılında başlattığı Ahlat kazılarına büyük önem vermiştir. Her yaz öğrencileriyle birlikte Ahlat'a giderek kazı çalışması yapmıştır Ortaçağ kenti olan Ahlat ile ilgili çok önemli bilgileri gün yüzüne çıkarmıştır. *Türkler Ansiklopedis*i'nde yer alan "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat" makalesinden ve *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu kitabı* içindeki "Ahlat Kazıları (1967-1191)" bildirisinden yararlanılmıştır. Ortaçağ Ahlat'ına dair çok aydınlatıcı bilgileri gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.- 15. yy) adlı doktora tezi Yüksek Mimar Uğur Tanyeli tarafından 1987 yılında yapılmıştır. Türkiye Selçuklu kentlerinin sınıflandırılmasında Ahlat'ın hangi gruba girdiği konusunda bilgi edinilmiş ve araştırılmıştır. Tezde aynı zamanda kentsel öğelere yer verilmiştir. Bu kentsel öğeler hakkında bilgi edinilerek Ahlat şehrinde olup olmadığı araştırılmıştır.

Osman Turan, Türk-İslam dünyasına ilişkin önemli yayınları olan ve başarılı kalemiyle tanınmış bir ilim adamıdır. İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Turan'ın başlıca eserlerinden birkaçından yararlanılmıştır. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar* adlı eserinde Türkiye Selçuklu dönemine ait mektuplar, dergiler ve bunların içerdiği belgeler araştırılmıştır. Resmî mektuplar, ahidnâmeler, ferman (menşûr), vesikaların tarihî önemi, fetihnâme, ticarî antlaşmalar ve yeni înşâ mecmuaları hakkında bilgi verilmiştir (Turan, 2014) Eserden ise vesikaların tarihî önemini gösteren Harzemşah

ve Keykubat arasında yazılmış mektuplar, hastane tabipliklilerine atama menşûrlarına bakılarak Ahlat ile ilgili bilgilerden yararlanılmıştır. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* adlı eserinde ise Saltuklular, Mengücikler, Ahlatşahlar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Eserde yer alan Ahlatşahlar dönemindeki ilim ve kültür hayatına bakılarak çalışmamızda kullandık.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ öğretim üyesi olan Prof. Dr. Erdoğan Merçil *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler* adlı eseri Türkiye Selçukluları dönemindeki meslekler ile ilgili yapılmış ilk bağımsız çalışmadır. Anadolu'daki meslek sahiplerini; doğrudan kaynaklardan, mesleklerin yapıldığı han, dükkân vb. yerlerden, şahısların isimlerine dâhil lakaplardan tespit etmiştir. Serbest meslek sahiplerini gruplara ayırarak 11 meslek grubu ortaya çıkarılmıştır. Türkiye Selçuklu döneminde Ahlat'ta yapılan meslekleri bu önemli eserden yararlanarak ortaya çıkardık.

Prof. Dr. Faruk Sümer Türk Tarih Kurumu tarafından *Belleten'*de yayınlanan "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar" makalesinde ve yine kendisi tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazılan "Ahlat" ve "Ahlatşahlar" maddelerinde şehir dönemlere ayrılmış, her dönem kendi içinde irdelenerek siyasî, coğrafî özelliği ve yaşanan doğal olaylar, sosyal ve kültürel yapısı, iktisadî yapısı, mimarî yapıları hakkında toplu bilgi vermektedir.

Prof. Dr. Faruk Sümer'e ait diğer bir eser ise *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*'dır. 1954 yılında doçentlik tezi olarak yazılmıştır. Eserde Karakoyunlu milleti ve devletin Cihan-Şah (1439)'a kadar olan siyasî tarih ele alınmıştır. Eserden ise Ahlat'ın bu dönemlerde geçirdiği siyasî tarihe bakılmıştır.

Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık konusunu ilk defa konu alan ve bu alandaki çalışmalar için *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* bir başlangıç eseridir. Eserin yazarı Mustafa Cezar'dır. Eser Anadolu öncesindeki Türk şehri ve mimarîsinin Anadolu Türk şehri ve mimarîsi ile ilişki ve bağlarını belirleyen bilgi ve malzemeyi gözler önüne sermekte ve değişen tarafların neler olduğunun saptanması da çok önemli bir kaynaktır. Eserden Türk-İslam dönemlerinde Ahlat'ta şehirleşmeyi ele alırken şehrin fiziksel dokusunu meydana getiren öğelere bakılmış ve Orta Asya, İran'dakilere de bakılarak bilgi edinilmiştir.

Türk sanat tarihçisi Mustafa Cezar'ın diğer önemli eseri ise *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi'*dir. Eserde çarşılar işlenirken; Türk şehrinde çarşının konumu, ticaret yapılarının diğer yapılarla ilişkisi ve konumu, şehirdeki çarşının en önemli yapısı cami üzerinde fazla bilgi verilmiş ayrıca Türk şehirlerinin tipik ticaret yapılarına da yer verilmiştir. Çalışmamızda ise Ahlat'ın, şehir ve Cuma camisi arasındaki ilişkisine bakılmış olup; aynı zamanda ticaret yapısı olan kervansaray üzerinde de durulmuştur.

Dördüncü baskısı yapılan *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi* adlı eserin yazarı Prof. Dr. Ali Sevim'dir. Eserinin içeriğinde Anadolu'ya gelen ilk Türkler, Anadolu'ya yapılan seferler ve fetihler dönem dönem anlatılmıştır. Anadolu'nun neden fethedildiği, nasıl bir Türkiye hâline getirildiği konularını aydınlatan ve bilimsel dilden uzak herkesin anlayabileceği bir şekilde yazılmıştır. Fetihler döneminde Ahlat'ın stratejik önemi ve siyasî tarihi konusunda bilgi edinerek tezimizde kullandık.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* adlı eseri iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Selçukluların siyasî durumu, Selçukluların parçalanması, yükseliş ve yıkılış sebepleri, Selçuklularda teşkilat, içtimai ve fikrî hayat, dünya tarihi ve Selçuklular ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar işlenmiştir. Çalışmamızda da Ahlat'ın siyasî ve sosyokültürel hayatına bakılarak bu eserden yararlanılmıştır.

Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür adlı eser Prof. Dr. Ali Sevim ve Prof. Dr. Erdoğan Merçil tarafından kaleme alınmıştır. Kuruluş dönemlerinde itibaren bütün Selçuklu devletlerinin siyasî, genel nitelikte kültür ve teşkilât tarihlerini herkesin anlayabileceği bir şekilde yazılmıştır. Selçuklu döneminde Ahlat'ın siyasî tarihine bakılarak bu eserden de yararlanılmıştır.

GİRİŞ

"Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar Kubbetü'l-İslam: Ahlat Şehri" adlı tez çalışmamızın konusuna başlamadan önce şehrin konumu, coğrafî özellikleri ve idarî sınırlarıyla ile Ahlat adının menşei hakkında ayrıntılı bilgi vererek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1. Ahlat Şehrinin Konumu

Ahlat, Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında bulunan bugünkü Bitlis'e bağlı ilçe merkezi olup mezar abideleriyle ünlü tarihî bir şehirdir. Kuzeyinde Muş iline bağlı Bulanık ve Malazgirt ilçeleri, batısında Muş, güneyinde Van Gölü, güneybatısında Tatvan ve Bitlis, doğusunda ise yine Van Gölü ve Adilcevaz ilçesiyle sınırlıdır.

Ahlat'ın batısında Nemrut doğusunda ise Süphan dağları yer almaktadır. Bu dağların eteklerinde geniş dağ platoları uzanır. Günümüzde sönmüş durumdaki söz konusu dağ, doğu-batı doğrultusunda uzanan geniş ölçülü bir çukur alanın ortasında yükselmektedir. 2935 m. yüksekliktedir. Nemrut'un son püskürmesi 1441 yılında olmuştur. Bu dağın eteklerinde uzanan Ahlat Ovası, Bitlis ilinin iki büyük düzlüğünden birini oluşturmaktadır. Ahlat'ın en yüksek tepesi ise Süphan Dağı'dır. Şehrin denizden yüksekliği 1750 metredir. Yüzölçümü 1643 kilometrekaredir.

M.Ö. VIII. yüzyılda Hakkâri-Van bölgesinde gerçekleşen Asur istilâlarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilmiştir. M.Ö. V. yüzyılın sonunda bu bölgeden geçen Ksenefon Muş, Bitlis civarının ormanlarla kaplı olduğunu bildirilmiştir. Van bölgesinde Urartu devrine ait yapılan arkeolojik kazılarda çoğunlukla yapı malzemesi olarak ardıç ağacının kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 80 sene önce Van bölgesinin meşe ormanları ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bütün bu sahalar tahrip neticesinde çıplak kalmıştır. Van Gölü bölgesinde sadece Bitlis Dağlarında meşe ormanları vardır ve gün geçtikçe bu ormanlarda azalmaktadır. (Erzen, 1984, s. 5).

X. yüzyıl coğrafyacılarının Ahlat ve çevresine ait verdiği bilgiler önemsiz sayılabilecek kayıtlardır. Bunun nedeni ise Van gölü ve çevresinin diğer yerlere göre çok fazla gelişmemiş olmasıdır. Çünkü daha sonraki yüzyıllarda şehir ve çevresine dair verilen bilgilerde belirgin bir artış gözlenmektedir.

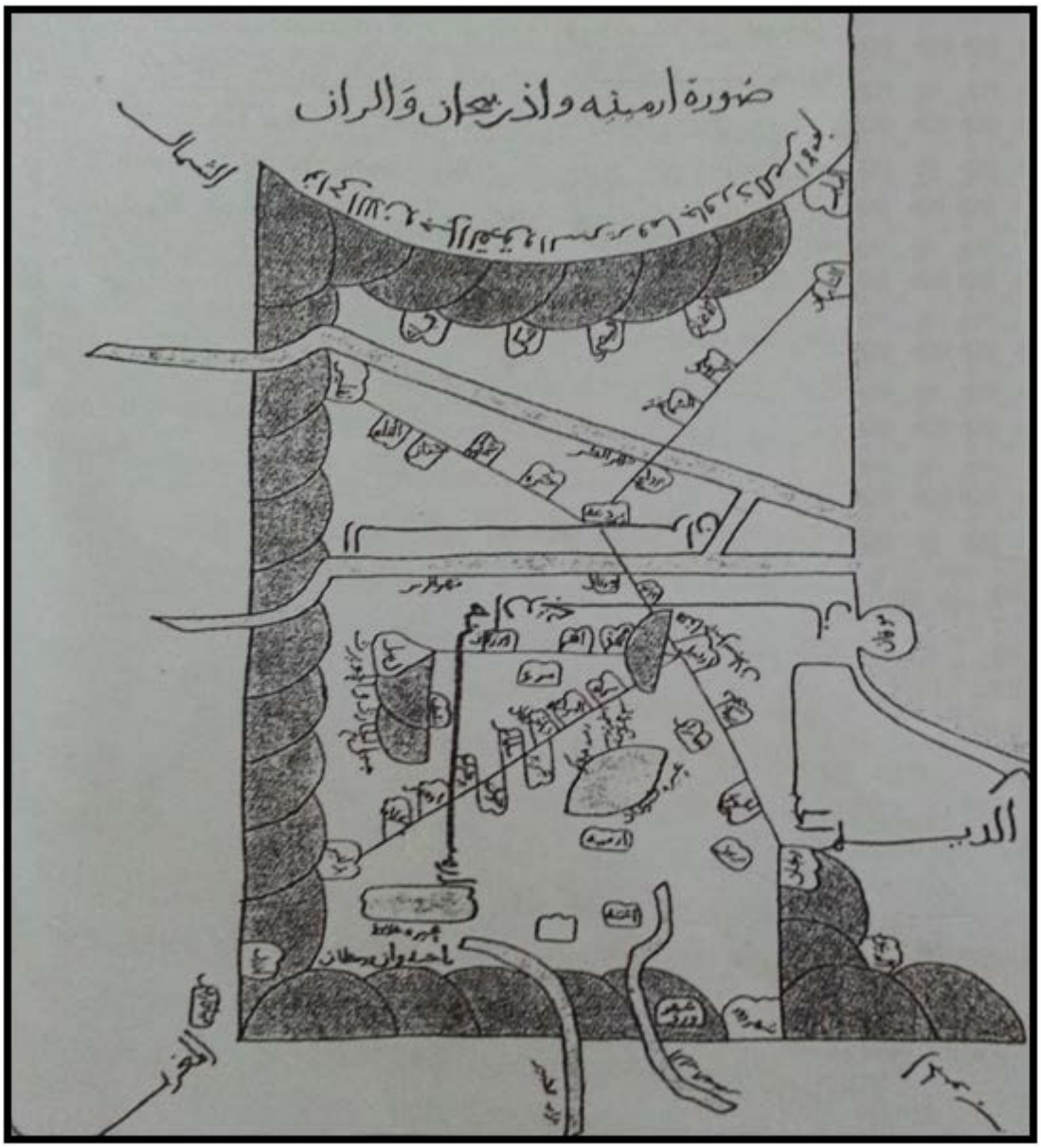
Erken dönem İslam coğrafyacılarından olan İbn Hurdâzbih, Ahlat ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir; "Cerba" dünyanın yaşanabilir kısımlarının kuzeyinde yer almaktadır. Kuzey yönünün İsbahbadı, Farslılar döneminde "Azerbâzkân İsbahbad" olarak isimlendirilmiştir. Müellif bu topraklar içinde Ermeniyye'yi, Azerbaycan'ı da saymaktadır. Ermeniyye yolundan bahsederken bu isimle anılan dört bölgeden bahsetmiştir. Birinci Ermeniyye: Sîsecân, Arran, Tiflis, Berze'a, Beylekan, Kabele, Şervân; ikinci Ermeniyye**:** Cürzan, Sugdebîl, Bab-ı Firûz-u Kubad, Lekz; üçüncü Ermeniyye: Busfurracân, Dubîl, Sirâc-ı Tayr, Begravend, Neşevey; dördüncü Ermeniyye**:** Şimşat, Ahlat (Hılât), Erzurum (Kâlikalâ), Erciş, Bâcuneys (2008, s. 102, 105-106; 1967, s. 122, 123.) şehirleri sınırlarını kapsamaktadır. Ahlat'ın (Hılat), Şimşât, Erciş, Erzurum (Kâlikalâ), Bacuneys ile birlikte ayrı bir bölge teşkil ettikleri yani dördüncü Ermeniyye'de yer almıştırlar.

Müellife göre söz konusu dönemde Sîsecân Hazar bölgesindeydi. Aynı zamanda önceleri Rumların elinde olan Kürdübeyl (Dubîl), Neşevey (Neşava), Sirâc, Begravend, Ahlat (Hılat) ve Bâcuneys daha sonra Farslılar tarafından alınmıştır. Ek olarak Nusaybin'den Erzen ve Ahlat (Hılat)'a 11 talî yol, Bitlis'ten Ahlat (Hılat)'a dört talî yol olduğunu bildirmektedir (İbn Hurdâzbih, 1967, s.122, 123, 228, 229).

Tuncer Baykara, "Yukarı İller" ya da "Yukarı Memleketler" anlamında olan kullanılan Ermen kelimesi ile adları günümüzde karşılaştığımız Ermenilerle karıştırılmamasını, Ermeniyye ya da Diyar-ı Ermen, Van Gölü çevresine ve kuzeyine verilen coğrafî bir isim olduğunu ve Ermeni kelimesi, Ermen ülkesinin insanı anlamında yaygınlaşmış olduğunu yazmıştır. Aynı zamanda burada yaşayanların kökende farklı ırk ve dinden de olabileceğini, bu bölgeye hâkim olan Ermenşahlar'ın Türk ve Müslüman (2002, s. 225) olduğunu dile getirmiştir.

İslam tarih ve coğrafya yazarı Mesudî ise Ahlat ile ilgili sadece şu bilgilere yer vermektedir. Dicle nehri, Diyarbekir'in Amid bölgesinden doğar. Bunlar Ermenistan'ın Ahlat (Hilat) bölgesindeki su kaynağıdır. Dicle'ye Erzen, Meyyâfârikîn'den doğan Seryat ve Satiydema nehirlerinden başka, Ermenistan topraklarından çıkan Duşa ve Habur gibi nehirler dökülür (2004. s. 36).

X. yüzyıl coğrafyacılarından Nusaybinli Ebu'l-Kasım b. Havkal eserine Ermeniyye, Azerbaycan ve Arran'ın haritasını koymuştur. Harita da Erdebil'den dağların alt kısmında yer alan Bitlis'e bir yol gitmektedir. Bu yol üzerinde ise Sarah (Sirah), Merağa, Daharakan, Tebriz, Selmas, Hoy, Bergeri, Erciş (Arciş), Ahlat (Halat, Hılat) şehirleri vardır. Merağa ve Verzegan arasında Merend şehri vardır. Kebudan (Urmiye) Gölü çizilmiş, onun aşağı kısmında Urmiye (Armiya) şehri, Aşne (Uşnu) ve onun solunda isimsiz bir şehir çizilmiştir. Gölün sağında ve Elmeyanj arasında Jabirvan şehri ve Elhonj aşağıda Tebriz şehri, Bitlis'in (Bidlis) sağında ve sıradağlar arasında Ahlat (Van) Gölü çizilmiştir. Onun altında ise Van ve Vastan yazılmıştır. Bunların solunda ise dağda Erzen şehri ve solunda dağ dışında Meyyâfârikîn (Miyafarkin) altında ve köşesinde Elmağrib yazılmıştır (1939, s. 333). Ahlat ve Kebudan göllerinin denizlerle bitişmediği ve buraya yakın Kafkas dağları görünmektedir (2014, s. 21). Bu haritada zamanında Van Gölü'ne "Ahlat Gölü" dendiğini görmekteyiz.

Harita Giriş. 1: Ermeniyye, Azerbaycan ve Arran (İbn Havkal, 1939, s. 332).

Ermeniyye, Azerbaycan, Arran (Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya) bölgelerini bir iklim olarak kabul edilmiştir. Bu yerlerin doğusunda Cibal, Deylem, Hazar Denizi'nin batısı bulunmaktadır. Batı tarafında Ermeni, Alan hudutları, biraz da el-Cezire sınırı yer almaktadır. Kuzeyinde Alanlar, Kafkas dağları, güneyinde Irak, el-Cezire'nin bir kısmı bulmaktadır. Azerbaycan bölgesinin en büyük şehri Erdebil'dir Ermeniyye'nin en büyük şehri ise Debil olup Erdebil'den büyüktür (İbn Havkal, 2014, s. 259, 266).

Müellif sonrasında, eyalete komşu bölgeleri ve bunların arasındaki mesafeleri sıralamıştır.

Ermeniyye bölgesi iç ve dış Ermeniyye olmak üzere iki ayrılmıştır. Sınırları açıkça bellidir. Doğuda Berdea'ya, batıda el-Cezire'ye, güneyde Azerbaycan'a, kuzeyde Erzurum (Kâlikalâ) tarafından Rum ülkesine uzanmaktadır. O zamanlar Rum ülkesinde Azerbaycanlılar, Ciballiler, Reyliler için Erzurum (Kâlikalâ) çok büyük bir merkezdir. Debil, Neşvâ, Erzurum (Kâlikalâ), kuzeylerindeki yerler İç Ermeniyye'dendir. Bergiri, Ahlat**,** Erciş, Vastan, Zevezan (Elzozan), bunların arasında kalan alanlar, kaleler, köyler ve yapılar ise Dış Ermeniyye'dendir (İbn Havkal, 1939, s. 343; 2014, s. 267).

Azerbaycan, Arran, Ermeniyye'de yollar ve mesafeler: Erdebil'den Amid'e ve el-Cezire hudutlarına (cephesine) giden yol: Erdebil'den Merağa'ya kadar yaklaşık 40 fersahtır. Merağa'dan Urmiye'ye kadar karada (hayvan sırtında) ve denizden gemiyle 30 fersahtır. Urmiye (Armiya)'den Selmas'a bir konak, buradan Hoy'a dokuz fersah, buradan Bergeri'ye 30 fersah, Bergeri'den Erciş'e iki gün, buradan Ahlat'a üç gün, buradan Bitlis'e üç gün ve buradan Erzen'e Meyyâfârikîn'e dört gün, buradan Amid'e iki gün, Amid'den Harran'a askerler ve mücahitlerin kullandığı yolda Şimşat'a ve Samsati'den Malatya'ya yaklaşık beş gün kadardır. Merağa'dan Debil'e Urmiye (Armiya) ve Selmas yoluyla gidilirse Hoy'a kadar 53 fersah, buradan Neşvâ'ya beş gün, buradan Debil'e dört konaktır. Merağa'dan Dinaver'e 60 fersahtır. Dinaver'de minber yoktur. Bu bahsedilen bölgelerin mesafelerinin, yollarının özetidir (İbn Havkal, 1939, s. 353; 2014, s. 275).

Bölgelerin sayısı 14 olarak tespit edilmiştir. 14 bölgenin altısının Araplara, sekizinin ise Acemlere (Arapların dışındaki milletlere) ait olduğu yazılmıştır. Her bölgenin birkaç eyaleti, her eyaletin birkaç başkenti, her başkentin birkaç şehri olduğundan; eyaletlerin genelde tek bir metropole bağlı olduğunu; metropolün ise bir bölgenin başkenti olduğunu, ancak her bölgenin başkenti bir metropol olmadığı konusunda bilgi verilmiştir. Aynı zamanda metropollerin adlarını bazen kendisine bağlı bölgelerin isimlerinden de aldığından bahsedilmiştir. Semerkand, İranşehr, Şehristan, Erdebil, Hemedân, Ahvâz, Şiraz, Sirecan, Mansura, Zabit, Mekke, Bağdat, Musul, Dımaşk, Fustat, Kayravan ve Kurtuba'nın metropol olduğunu ve 17 eyalet başkentleri içinde Debil'inde olduğu yazılmıştır (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 70-71).

Eyalet başkenti olan Debil'in çevresinde yer alan şehirler ise; Bitlis (Bidlis), Ahlat (Hlat), Erciş, Berkeri, Hoy, Selmâs, Urmiye, Dahırkan, Merâge (Merağa), Ehr (Eher,

Ahr), Merend, Sincan, Erzurum (Kâlikalâ)'dur (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 78). Bu ülke üç bölgeye ayrılmıştır. Buna göre;

1) Deniz tarafından itibaren Arran
2) Ermeniyye
3) Azerbaycan'dır.

Ermeniyye bölgesi önemli bir bölge olarak ifade edilmiştir. Erminâ b. Kenzer b. Yafes b. Nuh tarafından abat edilmiştir. Buradan perdeler, çok güzel desenli halılar ve birçok özel eşyalar ihraç edilmiştir. Başkenti Debil (Dwin), şehirleri ise Bitlis (Bidlis), Ahlat (Hlat), Erciş, Berkerî (Bergiri), Hoy, Selemâs, Urmiye, Daharrekân, Merâga (Merağa), Ahr (Ehr, Eher), Merend, Sencân, Erzurum (Kalikalâ= Erzenirrum), Kenderiye, Ka'a-i Yunus ve Nûreyn'dir (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 381-382).

Ahlat (Hlat)'ın düzlük bir ovada kurulmuş bir şehir olduğu, kalesinin kerpiçten yapılmış olduğu, Cuma mescidinin çarşıda bulunduğu, bahçelerinin güzelliğini ve bir akarsuyu olduğu kaydedilmiştir (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 388).

Diğer taraftan Ahlat adını ilk kullanan İslam coğrafyacısı da el-Makdisî'dir (Sümer, 1986, s. 451).

982/983 yılında yazılan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı coğrafya eserinde; Azerbaycan, Ermeniyye ve Arran eyaletleri birbirine bitişik olup bu bölgeler kırsal kesimler de birbirinin içine girdiğini belirtmiştir. Adı geçen bölgenin doğusu Gîlân, güneyi Irâk ve Cezîre, batısı Rûm ve Serîr, kuzeyi de Serîr ve Hazarların sınırları yer almaktadır (Minorsky, 2008, s. 101). Ermeniyye'nin merkezi Duvin olup diğer şehirlerinin ise; Râhartâb (Dâhargân-Dâkharraqân), Urmiye, Selmas (Salamâs), Hoy, Bargiri (Barkrî, Bargrî), Erciş (Ercic= Arjîş), Ahlat, Nahcvân ve Bitlis (Büdlîs= Bidlîs), Malazgirt, Erzurum (Kâlikalâ), Silvan (Meyyâfârikîn), Marand (Merend), Mîmed (Mîmez), Ehar (Eher), Sengân (Senkân) olduğu konusunda bilgi verilmiştir (Minorsky, 2008, s. 102-103).

Selçuklulardan Çağrı Bey'in hizmetinde bulunan, İran edebiyatının XI. yüzyılda yetiştirdiği en yüksek şahsiyetlerden olan şair ve din adamı Nâsır-ı Hüsrev'de Ahlat'ı gezen coğrafyacılardan biridir. Seyyah, Van ve Vestan'dan sonra Cemaziyülevvelin 18'inde Ahlat şehrine varmıştır. Bu şehrin, Müslümanlarla Ermenilerin sınırı olduğunu yazmıştır. Ahlat'dan sonra anılan (örn. Bitlis) memleketlerin Silvan

(Meyyâfârikîn) iline bağlı memleketler olduğu; Ahlat ile Silvan (Meyyâfârikîn) arası sekiz fersahlık yol olduğunu ve Bitlis'in ise yedi fersah uzak olduğunu yazmıştır (1988, s. 10-11, 168).

Îbn Vâsıl, Ahlat'ın ülkeler arasında en büyüğü, coğrafya olarak Mısır'a yakın olduğunu, 70 şehre sahip olup Ermenistan olarak bilindiğini ve Tatarlar tarafından işgal edildiğinde ülkenin harap olduğunu yazmıştır (1972-1977. ([1960]) III.c., s. 176).

Ahlat'ın bağlık bahçelik bir yerleşim yeri olduğunu eski dönemlere ait şehir kitaplarında ve seyahatnâmelerde yazılmaktadır. Yakut el-Hamavî, Ahlat'ta bol su ve meyvelerin olduğunu, kışın soğuk havasıyla kendisinden söz ettirdiğinden bahsetmiştir. Eşi benzeri olmayan bir göle sahip olduğunu, bu gölden ülkenin her tarafına "Terrih" adlı balığın götürüldüğünü, Ahlat'ta avlanan balıkların, Belh şehrinde gördüğünü ve dediklerine göre Gazne'de bulunduğunu ve bu iki şehir arasında dört aylık yürüyüş mesafesi ve dünya harikası olduğunu yazmıştır ([t.y.], s. 381). Ahlat'ta avlanan balıkların Belh ve Gazne şehirlerine kadar getirilerek pazarlandığını ifade etmektedir. Ahlat'ta zengin bahçelerin olduğunu, şehri çevreleyen kayısı ve elma ağaçlarından, Ahlat'ta yetişen bir elma tanesinin 100 dirhemden fazla olduğunu, elma ve armudun bir kaç çeşidinin olduğunu ve Ahlat'ın armudunun ve elmasının Ermenistan ve Azerbaycan'da meşhur olduğunu kaydetmiştir (Şeref Han, 1971, s. 403-404).

Ermeniyye memleketi ile ilgili bölümde Ahlat hakkında şu bilgilere yer verilmiştir.

> Hududu: İrmeniye veya Ermeniye de denir. Bu bölgenin sınırında ihtilâf vardır. Takvim'de: "Azerbaycan, İran ve Ermenistan üç büyük memlekettir ki birbirinin içine girip başka şekilde tahdid ve tasavvur zor olduğundan ilim erbâbı üçünü bir yerde tahrir ettiler" denmiştir. *Makamât*'ı şerh eden Şeranşî ise; "Ermenistan üç kısımdır. Biri Debil, Kalikala, Ahlat [Halat] ve Şemisat (Samsat), diğeri Berda' ve Bilkan, üçüncüsü Nahcivan'dır" derken Hamdullah da: "Ermeni Vilâyeti büyük ve küçük olmak üzere iki kısımdır. (Kâtib Çelebi, 2010, s. 499)

Ünlü seyyah bölge ile alakalı anlatımının devamında Büyük ve Küçük Ermenistan'dan bahsederek Ahlat'ın Büyük Ermenistan sınırları içinde başkent olduğunu yazmıştır.

> Büyük Ermenistan Küçük Ermenistan'ın doğusundadır. Küçük Ermenistan'ın kuzeyinde Anadolu, güneyinde Suriye, batısında Rum Denizi (Akdeniz) bulunmaktadır…Büyük Ermenistan İran sınırına dâhil olup Tuman Ahlat demekle meşhurdur. Hududu Küçük Ermenistan, Rum, Diyarbekir, Kürdistan, Azerbaycan ve İran ile bitişiktir. Uzunluğu

> Erzurum'dan Selmas'a, genişliği İran tarafındaki en son vilâyet olan Ahlat [Halat]'a uzanır. Başşehri Ahlat [Halat]'tır. Hukuk-ı divâniyesi eski zamanlarda 200 tümene yakındı, sonraları 39 tümene indi. (Kâtib Çelebi, 2010, s. 499)

Takvimü'l-Büldân adlı eserde Ahlat'ın Ermenistan sınırları içinde bir belde olduğu yazılmıştır (Kâtib Çelebi, 2010, s. 500).

Sütey Yaylası, Ahlat'ta önemli bir yere sahiptir. XIV. yüzyılda Musul, Diyarbakır ve Ahlat bölgesi Moğol Sutay ve oğulları tarafından idare edilmiştir. Öyle ki, Ahlat bölgesinde Sutay Noyan ile ilgili bazı yer adları, bugüne kadar gelmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde pek çok Türkçe yer adları Moğol devrinden itibaren görünmektedir. Ahlat'ın aşağı yukarı 15 kilometre kuzeydoğusunda bulunan Sutay Sazlığı, Sutay Gediği yer adları bunun bir örneğidir (Sümer, 1970, s. 139-140, 143).

2. Ahlat Adının Menşei

Şehrin en eski yerleşikleri olan Urartular buraya Halads, Ermeniler Şaleat (Şaliat), Süryânîler Kelath, Araplar Hilât, İranlılar ve Türkler Ahlat adını vermişlerdir (Sümer, 1986, s. 447; 1989, s. 19). Romalılar ise bu şehri Hilyat adı ile adlandırmıştır (Tabak, 1972, s. 8). Bu isimlerin hemen tamamının okunuşu Hılat, Halat ve Ahlat sesini vermektedir. Hılat, Halat ve Ahlat kelimelerinin köküne baktığımızda Arapça "Hilt" fiilinden türetilmiştir. Hilt "karışmış şey''in çoğul şekli Ahlât'tır (Ayverdi, 2011, s. 24). Hılat, Halat ve Ahlat kelimeleri "karışık şeyler" (Ayverdi, 2011, s. 24; Devellioğlu, 1999, s. 17; Kanar, 2003, s. 25) anlamında kullanılmıştır.

Ahlat, çok eski bir yerleşim yeridir. Adının menşesi hakkında birçok söz söylenmiş olmasına karşın bunların birçoğu dayanağı olmayan birer mitolojiden ibarettir. Ahlat adının kaynağı ile ilgili efsaneler şu şekildedir:

1. Lat adında Rum hâkimi Ahlat'ı idare etmiş ve Müslümanların fetihleri sırasında Daryona adlı kız Müslümanlığı kabul ettiği hâlde, babası kabul etmemiş ve Daryona babasını öldürmüş, daha sonra da çok üzülerek ah….Lat, ah….Lat demek suretiyle kederini belirtmiştir. Böylece Ahlat, ah…lat hecelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 55).

Bu bölgenin fethi ve İslamiyet'in ortaya çıkması sırasında Ahlat'a hâkim olan Doğu Roma İmparatorluğu krallarından "Lat" adında bir krala rastlanılmamaktadır. Aynı zamanda Müslüman Arapların H. 20/ M. 640 tarihinde Ahlat'ı fethetmişlerdir.

Ahlat'ın fethi sırasında Meliki Yustiyus (Bustiyos) ve onun Müslüman olan kızı Taryun hakkında bilgi verilmiştir. Melik kızı Taryun'u tahta geçirmiştir. Taryun babasının yerine geçince onu öldürtmüştür. İyad b. Ganem, fetihten sonra Ermeniyye ve Ahlat'ın idaresini Taryun'a ve kocası Yerguna vermiştir (Vâkidî, 2007, s. 400-405; Tekin, 2000, s. 14). O tarihlerde Ahlat adı "Hılât" olarak yazılmıştır (el-Belâzurî, 2013, s. 203-204).

2. Ahlat adının kaynağına dair diğer bir hikaye ise; Urartu Hükümdarı "Lat" Medlerin saldırısına dayanamayınca Ahlat şehri düşmüş ve hükümdar ağır yaralanmıştır. Babasının başını dizine koyan hükümdarın kızı, ah çekerek ince ince gözyaşı dökmüştür. Kızın; "Ah Lat, Ah Lat" diye yüksek sesle feryadı, Medlerin şehre girmesine kadar devam etmiştir. Urartu hükümdarı hayata gözlerini yummuştur. Ancak bilmeyerek çok sevdiği bu şehre ismini vermiştir (Gülcü, 1994, s. 10).

Urartularda ve ilk çağlarda bölgeye hâkim olan diğer devletlerin hükümdarlarından hiçbirinin isminin "Lat" olmadığı; aynı zamanda bir hükümdarın sevmiş olduğu şehrin adını bilmemesi, Medlerin de ele geçirmek istedikleri yerin adını bilmemeleri bu efsanenin ne kadar gerçeklerden uzak olduğunu göstermektedir.

3. Ahlat'ın Urartular zamanında kurulduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bazı rivayetler ise Asurlulara bağlı bir sınır şehri olarak tanımlanmıştır. Sonrasında başlayan Urartu egemenliği sırasında şehir "Hilatos" adlı krallar tarafından yönetilmiştir (Tabak, 1972, s. 8; Yurt Ansiklopedisi, 1982, 2. cilt, s. 1398-1399). M.Ö. 3000 yıllarında "Hilatos" adlı bir kumandan tarafından kurulan Ahlat adını bu kumandanın adından almış olmasıdır. Daha sonra şehri fetheden Türk ve İslam devletleri kendi dillerine uygun bir şekilde adlandırmada bulunmuşlardır. Sırasıyla Hilâtos, İlyada, Hilyat ve Hilal kelimelerinin Türkçeleştirilmesiyle meydana gelmiştir (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 55).

Ancak kaynaklarda Ahlat'ın hiçbir zaman "Hilatos" olarak isimlendirilmediği görülmektedir.

4. Ahlat çeşitli milletlerin bir arada yaşadığı ve farklı dillerin konuşulduğu bir kenttir. Ahlat adı hakkındaki ilk bilgileri Nâsır-ı Hüsrev'in eserinden elde etmekteyiz. Tuğrul Bey zamanında Rebiulevvel 438/ Kasım 1046 yılında Mısır'a seyahat etmek amacıyla Tebriz'e varan Nâsır-ı Hüsrev, Merend yoluyla ve Emîr

Vehsudan'ın askeriyle Hoy şehrine gelmiştir. Daha sonra Berkeri'ye, Van'a, Vastan (Gevaş)'a ve oradan da Cemaziyülevvelin 18'in de Ahlat'a ulaşmıştır. Burada halkın üç dille konuşmasından hareketle (Arapça, Farsça ve Ermenice) ve Ahlat adıyla ilgili "…Sanırım ki, bu sebepten o şehre Ahlat adını takmışlar…" (1988, s. 8-10) şeklinde bir ifade de bulunmuştur.

XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Ahlat'ı ziyaret eden Zekeriyyâ el-Kazvînî de benzer bilgiler vermiştir. Sadece dilleri Türkçe, Acemce, Ermenice şeklinde yazmıştır ([t.y.], s. 524). Dolayısıyla buradan Arapçanın yerini Türkçenin aldığı anlaşılmaktadır.

I. AHLAT'IN TARİHÇESİ

1. İslamiyet Öncesi Dönemlerde Ahlat ve Çevresi

Tarihi dönemlerde Ahlat ve çevresine sırasıyla Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkiler, Partlar, Sasaniler, Romalılar ve Bizans egemen olmuştur.

Van Gölü, Doğu Anadolu bölgesinin en büyük kapalı havzasıdır. Gölün çevresinde bulunan Ahlat, Erciş ve Adilcevaz gibi merkezlerin kuzeyindeki Nemrut, Süphan, Aladağ ve Tendürek dağlarının çevresi zengin su kaynakları ve çayırlara sahiptir. Bu zengin su kaynakları ve çayırlar, M.Ö. III. bin yılından itibaren küçükbaş hayvan besiciliği yapan yarı göçebe topluluklara önemli bir yaşam ortamı sunmuştur. Dolayısıyla Orta Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı'ndaki kale ve nekropoller bu yaylalarda yer almıştır (Belli, V. E., 2013, s. 19).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. III. binyılı başlarından itibaren yayılan ve Erken Hurri Kültürü gibi ilk Tunç Çağı kültürünün kökü sayılan Kura-Aras Irmağı arasında bölgenin en önemli kısmını Van Gölü Havzası oluşturmaktadır. M.Ö. III. binyılından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez kültür birliği kuran Hurrilerdir. Hurri kökenli boy ve budunlardan oluşan küçük beylikler genellikle yarı göçebe bir yaşam sürmüşlerdir. Hurrilerin dil ve grameri, Asianik Dil Ailesi'ne aittir. Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) Doğu Anadolu'da Uruatri beyliğinden ve bu beyliğin sekiz kabileden, 51 kentten oluştuğundan bahsetmiştir. Bunun dışında I. Salmanassar, Van Gölü Havzasına sefer düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Çünkü Asur belgelerinde bölge Uruatri değil, Nairi olarak adlandırılmıştır. Uruatri Beyliği gücünü kaybederek Nairi Beyliği ön plana çıkmıştır. Bölge ile ilgili bilgi veren ikinci Asur yazıtı ise I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244- 1208) dönemine aittir. Yazıtta; kendisinin dünyanın dört bölgesinin kralı olduğunu ve Nairi Beyliğinin 60 beyinin olduğundan bahsetmiştir. M.Ö. XIII. yüzyılın başlarından M.Ö. IX. yüzyılın

ortalarına kadar Doğu Anadolu Bölgesinde "Beylikler Dönemi" yaşanmıştır. Merkezi bir yönetime geçilmemiştir (Belli, V. E., 2013, s. 19, 21; Belli, O., 2006, s. 17-18).

Nekropol alanları Ahlat'ın yedi km. kuzeyinde yer alan Yuvadamı (Ersonk) ve Cemaleddin köylerinin yakınlarında bulunmuştur. Sütey Yaylası'nda yapılan yüzey araştırmalarında kazılan mezarların Orta Tunç ve Erken Demir Çağ'ına, bir kısmının ise Demir Çağı'na ait olduğu bildirilmiştir (Belli, V. E., 2013, s. 22).

Urartu Krallığı'nın Van Gölü Bölgesi'nde örgütlenip bir devlete dönüşmesinde beyliklerin çok önemli bir etkisi olmuştur. Klasik Urartu Krallığı M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından, M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına kadar bir süreyi kapsamaktadır. M.Ö. 900 yılında Urartular Asurluları yenerek Doğu Anadolu'da bir devlet kurup Ahlat'a hâkim olmuşlardır. Bu devletin sınırları kuzeyde Çıldır ve Gökçe (Sevan) göllerini içine almakta olup Transkafkasya'ya, batı da Fırat Irmağı'na, doğuda Urmiye Gölü'nü içine alarak Kuzeybatı İran içlerine ve güneyde Güneydoğu Toros Dağları'na kadar uzanmaktadır. Urartuların kurduğu kentler ile sahip olmaya çalıştığı sınırlar içinde denetlenmesi zor bölgeler bulunmaktadır. Bu bölgeler arasında Nemrut, Süphan, Aladağ gibi dağların yamaçlarındaki yaylalar gelmektedir. Bu bölgelerde görülen kalıntılar yarı göçebe toplumlarla ilişkilidir. Urartular, tarım bölgelerinin bulunduğu alanlara yatırım yapmışlardır. Yüksek ve ulaşılması zor yerleri ise hayvan yetiştirmek için yağmalamışlardır. Ahlat, Urartular zamanında bir uç beyliğidir (M.Ö. 600). Bu dönemde başa geçen I., II, III., IV., V. Halatoslar bu beyliğin önemini korumuşlar ve M.Ö. 600 yılına kadar bu durumu devam ettirmişlerdir (Yurt Ansiklopedisi, 2. cilt, 1982, s. 1398-1399; Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 55-56; Köroğlu, 2011, s. 17; Belli, O., 2006, s. 17, 22).

Romalılar M.Ö. 600 yılında Ahlat'ı istilâ etmişlerdir. Bu durum ise Urartuların o bölgedeki hâkimiyetini zayıflatmıştır. Daha sonra Ahlat ve çevresi Medlerin ve bunların M.Ö. 550 yılında yıkılmasıyla Ahlat Perslerin eline geçmiştir. Nitekim Persler, İranlıların elinde olan Mezopotamya, Ürdün ve Lübnan'a ve Doğu Anadolu'ya hâkim olmuşlardır (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 56).

Pers Kralı I. Darius Ahlat'ı ve Bitlis'i egemenliği altına alırken bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi buralarda Satraplık (vilâyet) teşkilatını kurmuştur. Böylece İranlıların Ahlat'a hâkim oldukları, M.Ö. VII. yüzyıldan beri şehir bağımsız ve siyasî bir varlık değildir (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 56).

Perslerin, Doğu Anadolu'ya hâkim oldukları sırada Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu Büyük İskender çıktığı Asya seferinde Ahlat'ı ele geçirmiştir. Onun Ahlat'ı almasının sebebi ise stratejik açıdan önemli ve tarihî geçmişinin eski olmasıdır. Bu nedenledir ki tarih boyunca hem İskender'in hem de diğer devletlerin istilâsına uğramıştır (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 56).

M.Ö. 323 yılında İskender'in ölümünden sonra bölge Selevkilerin payına düşmüşse de Selevkiler tam olarak hâkimiyet sağlayamamışlar ve şehir Ahlat Beyi Alatos tarafından bağımsız bir şekilde idare edilmiştir. Alatos hanedanının bölgedeki hâkimiyeti M.Ö. 196 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte doğudan gelen ve İran yaylasına egemen olan Partların saldırışına karşı koyamayarak hanedan son bulmuştur. Sonrasında Ahlat da Part devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Şehir Partlar döneminde stratejik konumu nedeniyle önemli bir merkez olarak ön plana çıkmaya başlamıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1982, 2. cilt, s. 1399; Tabak, 1972, s. 8; Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 56)

Partların M.S. III. yüzyılda zayıflamasıyla yerine geçen Sasaniler döneminde de bölge Roma-Sasani mücadelesine sahne olmuş, akabinde M.S. 395'de Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle de mücadele Bizans-Sasani mücadelesi şeklinde devam etmiştir. Daha sonra Doğu Anadolu ve dolayısıyla Ahlat bu dönemde Bizans'a bağlı yerel bir beylik olarak idare edilmiştir (Bitlis İl Yıllığı, 1967, s. 56; Daş, 2013, s. 230).

2. Ahlat'ta Müslüman Hâkimiyeti

Hz. Ömer zamanında Cezîre fâtihi İyâz b. Ganem'in Hicri 17.yıldan itibaren çıktığı Ermeniyye seferlerinden birinde Ahlat alınmıştır[1] (İbnü'l Esir, 1987, 2.c., s. 482-489). Bustinos bölgede tanınmış bir idareciydi (Kâtib Çelebi, 2010, s. 503).Vergi vermek kaydıyla şehrin hâkimi olarak kalmayı başarmış ve İyaz'dan bir emanname almıştır (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, 2013, s. 204).

Habîb b. Mesleme el-Fihrî, Kâlikalâ şehrini fethettikten sonra yoluna devam ederek Mirbâlâ'ya gelmiştir. Ahlat (Hılât) patriği, ona İyâz b. Ganem'in eman mektubunu getirmiştir. Hz. Osman zamanında (644-656) ise Doğu Anadolu'da harekâtta bulunan ünlü kumandanlardan Habîb b. Mesleme el-Fihri de Hz. Ömer zamanında yapılan bu

[1] Ahmed B. Yahyâ el- Belâzurî Ahlat'ın Hicretin 19. ve 20. yılında alındığını yazmıştır.

antlaşmayı uygulamıştır (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, 2013, s. 230-231; İbnü'l Esir, 1986, 3. cilt, s. 90).

Emeviler zamanında ise I. Yezid ve oğlu II. Muâviye'nin birbiri ardına 683 ölümüyle başlayan iç karışıklıklar sırasında Ahlat ve yöresindeki halk isyan ederek Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. İkinci iç savaş döneminde isyan eden Ermeniyye ahalisinin üzerine Muhammed b. Mervan gönderilerek hareket bastırılmıştır. Hatta kaynakların ifadesine göre, Ahlat'taki kiliseye kaçan asilerden bir kısmı da Muhammed'in emriyle yaktırılmıştır (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, 2013, s. 236). Sonrasında ise Ahlat ve çevresi el-Cezire valiliğine bağlanmıştır (Sümer, 1986, s. 448).

Emevilerin Hazarlarla yaptıkları mücadele sırasında kuzeye yönelen Müslüman ordusuna kapılarını kapatan şehir, Saîd el-Haraşî tarafından bir kere daha ele geçirilip yağmalanmıştır 112 (730-731) (İbn'l-Esir, 1986, 5. cilt, s. 134-135; Sümer, 1986, s. 448; 1989, s. 20).

Abbasiler devrinde bir dönem Bizans egemenliğine geçen şehir yeniden zapt edilmiş ve Müslüman-Bizans sınırı boyunca yapılan genel düzenlemeye dâhil olmuştur. Suriye, el-Cezire ve Doğu Anadolu hattındaki şehirler gibi Ahlat'ta iki taraf arasındaki mücadele sahası içerisinde yer almıştır (Sevim, 2014, s. 28-29).

Abbasi hâkimiyetinin Ahlat için bir diğer önemli noktası hilafet ordusu dâhilindeki Türklerin buraya yerleştirilmesi olmuştur. Halife el-Mehdî (775-785) zamanında başlayan bu girişim el-Mutasım (833-842) devrinde büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Şehrin de içinde yer aldığı bölgenin idaresi Türk kumandanlar tarafından yürütülmüştür (Sevim, 2014, s. 29).

176 (792-793) ve 178 (794-795) yıllarında Ahlat [Halat, Hılât] ahalisinin bölgede çıkan Harici isyanlarından dolayı haraç vermek zorunda kaldıkları görülmektedir (İbnü'l Esir, 1986, 6. cilt, s. 122-123, 130; Sümer, 1986, s. 448).

Bakrat b. Aşot 826-851 yılları arasında Ahlat [Hilat] beyidir. Aşot'un, Abbasilerin o bölgedeki valilerine vergi ödeyerek bağlı olduğu kuşkusuzdur (Honigmann, 1970, s. 55; Sümer, 1986, s. 448).

Halife Mütevekkil zamanında Müslümanlara karşı isyan eden Ermeniler Ermeniyye valisi Muhammed b. Yusuf'u öldürmüşlerdir (B. Karamağaralı, 1972, s.31). Fakat arkasından bölgeye yönlendirilen Boğa el-Kebir idaresindeki kuvvetler yeniden düzeni sağlamayı başarmıştır. Aynı sıralarda Bizans'ın da bölge üzerinde ciddi bir

baskı oluşturduğu görülmektedir. Durumdan istifade eden Ermeniler de bağımsızlık için Müslümanlarla mücadeleye girişmiştir. Nihayetinde Bagratuni Ermeni Kralı Aşot (862-890) Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Bargiri şehirlerini ele geçirmiştir. Ancak bölgedeki Süleym Kabilesi Araplarından Ebû Sevâde adı geçen yerlere Müslümanlar adına yeniden hâkim olmayı başarmıştır (914) (Sümer, 1986, s. 449).

Fakat Ioannes Kurkuas'ın 928-929 yılları içerisinde düzenlediği seferle şehir, Bizans egemenliğine girmiştir (İbnü'l Esir, 1987, 8.cilt, s. 166; Sümer, 1989, s. 20; B. Karamağaralı, 1972, s. 31). 931 yılında Ermenilerin de teşvikiyle şehir ve çevresinde görülen Bizans orduları buradaki Müslümanlardan çok kişiyi öldürmüş ve esir almışlardır. Bu olay üzerine İslam orduları Ermenilere karşı bir cezalandırma seferi yapmış ve kaynaklara göre 100.000 kişi öldürmüşlerse de (İbnü'l Esir, 1987, 8. cilt, s. 193-194; Sümer, 1986, s. 449) savaşın sonucunda bölgede hüküm süren Ebû Savede ve kardeşleri Bizanssın yüksek hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır (Sümer, 1986, s. 449-450).

940 yılında Ahlat'ta, Bizans'a bağlı hüküm süren Ebu'l-Muizz Ahmet bu kez de Hamdânîlere bağlanmıştır. Mamafih Seyfüd-devle b. Hamdân'ın ölümüyle Ahlat ve çevresi yeniden Bizans hâkimiyetine girmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Ebû Ali Hasan b. Mervân tarafından kurulan Mervânîlerin ortaya çıkması ve Ahlat'a sahip olmaları Bizans yüksek hâkimiyetine rağmen şehrin Müslümanların elinde kalması gibi bir sonuç da ortaya çıkmıştır[2] (Sümer, 1989, s. 20; Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1987, 1. cilt, s. 274).

Mervânîler ise 1043 yılından sonra Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bağlanmışlardır. Bu aileden gelen Nasrüddevle Ahmed'in zamanında Ahlat huzur ve dinginlik içinde rahat hayat sürmüştür. Şehirdeki bazı hayratlar da bu devre aittir (Sümer, 1986, s. 452).

3. Ahlat'ta Türk Hâkimiyeti

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, Van Gölü ve çevresinde bulunan Ahlat dışında Malazgirt, Erciş, Bargiri, Van, Vestan gibi bütün şehirler Bizans İmparatorluğu'na aittir.[3] Tuğrul Bey'in yaptığı 1054 tarihli Anadolu seferinde Bargiri şehri alınmıştır (Urfalı Mateos, 1982, s. 100). Ahlat'tan gidilerek kuşatılan Malazgirt ise ele

[2] Bkz. Harita B.1.
[3] Bkz. Harita B.2.

geçirilmemiş ve bunun sonrasında Anadolu'ya yapılan seferlerde şehir bir üs olarak kullanılmaya başlanmıştır (Urfalı Mateos, 1982, s. 100; Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1987, c.1, s. 306, 312-313).

Nitekim 1066 yılında Sultan Alparslan'ın emriyle buradan hareket eden Hacib Gümüştekin beraberinde Afşin, Ahmetşah ve daha bazı Selçuklu emîr ve Türkmen beyleri Murat ve Dicle ırmakları havzalarından ilerleyerek el-Cezire bölgesine giderek, Ergani ve Nizip yörelerindeki bir takım kaleleri ele geçirmiştir. Ardından Nusaybin'i kuşatmış ancak başarısız olmuştur. Daha sonra Fırat Irmağı'nı geçip Adıyaman yörelerini akınlara uğratmıştır. Bunun üzerine Bizans kumandanı Aruandanos, Selçuklu kuvvetlerinin önünü kesip bir baskın girişiminde bulunmuş ise de Hoşin kalesi yörelerinde yapılan çarpışmalarda yenilmiştir. Aruandanos tutsak alınmış ve 40 bin altın kurtuluş akçası karşılığında serbest bırakılmıştır. Bu başarılı hareketlerden sonra Gümüştekin ve diğer emîrler, büyük bir ganimet ve tutsaklarla birlikte Anadolu'da Selçuklu askerî üssü hâline gelen Ahlat'a dönmüşlerdir (Sevim, 2014, s. 60; Sevim ve Merçil, 2014, s. 68). Öte yandan aynı sene içerisinde Afşin ile Gümüştekin arasında çıkan uyuşmazlık nedeniyle Afşin, Gümüştekin'i öldürmüştür. Bizans'a karşı yapmış olduğu başarılı akınlar nedeniyle Afşin, Alparslan tarafından affedildikten sonra tekrar Ahlat'a dönerek buradan Anadolu içlerine kadar akınlar düzenlemiştir (Sevim ve Merçil, 2014, s. 68-69; Sümer, 1986, s. 453).

Romanos Diogenes çok sayıda asker toplayarak 1068 yılında Suriye'ye hareket ettiği sırada Selçuklular Niksar (Neokaisareia)'ı zapt etmişler ve Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşin ise Amorion kentine kadar gelmiştir (Zonaras, 2000, s. 126, 128; Sevim, 2014, s. 63-64). Bu duruma üzülen İmparator, Afşin'in yolunu kesmek istemişse de bunda başarılı olamamış ve kışın gelmesi nedeniyle İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.

1069 yılında Selçuklular Anadolu'ya akınlara başlamışlardır. Bu akınları önlemek üzere İmparator Romanos Diogenes'in gönderdiği kuvvetler, Türkler tarafından bozguna uğratılmışlardır. Bunun üzerine İmparator, Manuel Komnenos komutasında Sivas'a, Philaretos Brachamios kumandasında da Malatya'ya iki ordu sevk etmiştir. Üçüncü bir orduyla da bizzat harekete geçerek Kayseri yörelerine gelmiştir. Buralarda harekâtta bulunan Selçuklu birliğini geri püskürtmüş ve Fırat Irmağı'na kadar harekâtını sürdürmüştür. Onun esas amacı Selçukluların Anadolu'ya yaptıkları seferlerde bir üs olarak kullandıkları Ahlat'ı almak, Türklerin Doğu ve Güneydoğu

Anadolu'da ele geçirdikleri kaleleri yeniden almak ve Anadolu'dan Selçuklu askerlerini çıkarmaktır (Demirkent, 2014, s. 264; Sevim, 2014, s. 64; Sevim ve Merçil, 2014, s. 72). Selçuklu kuvvetleri Philaretos'u yenilgiye uğratmışlar ve Anadolu'nun içlerine akınlar düzenleyerek başta Karaman ve Konya olmak üzere birçok şehri ele geçirmişlerdir. Bu durumu öğrenen İmparator, Selçuklu kuvvetlerinin dönüş yolunu kesmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Böylece ikinci seferde de başarılı olamayan Romanos İstanbul'a dönmüştür (Sevim ve Merçil, 2014, s. 72-73; Demirkent, 2014, s. 264).

İmparator, Doğu Anadolu orduları komutanlığına Manuel Komnenos atayarak büyük bir orduyla Anadolu'ya göndermiştir. Bu dönemde ise; Gevher Hatun'un eşi Erbasgan ile Sultan Alparslan'ın arası açılmıştır. Sultanın emriyle onu yakalamakla görevlendirilen Afşin ve diğer Selçuklu emirlerinden kaçarak Kızılırmak kıyılarına kadar gitmiştir. Erbasgan, Sivas yöresinde yolunu kesmeye çalışan Manuel Komnenos ve bazı generallerini tutsak etmiştir. Selçuklu emirleri tarafından Erbasgan'ın izlenmekte olduğunu öğrenen Manuel onu, Bizans'a sığınması konusunda ikna etmiştir. Bunun üzerine yabgulu emîri Manuel'i ve diğer generalleri serbest bırakarak Bizans'a sığınmıştır. Erbasgan'ı yakalamakla görevlendirilen Afşin ise Kadıköy'e kadar ilerlemiştir. İmparatora elçi göndererek Erbasgan'ı kendilerine teslim etmelerini istemiş ise de bu kabul edilmemiştir. 1070 yılında Afşin batıya gelişinde olduğu gibi gidişinde de Rum kale ve şehirlerini harap etmiş ve sadece sağlam hisarlar ve büyük şehirler kurtulabilmiştir. Elde ettiği ganimetlerle birlikte kışı Anadolu'da Meryem Geçidi denilen yerde geçirdikten sonra Ahlat'a dönmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 169, Sevim ve Merçil, 2014, s. 73; Merçil, 2008, s. 57).

İmparator Romanos Diogenes yıllardır sürdürülen Selçukluların yayılma hareketlerine son vermek ve onları Anadolu'dan atmak için büyük bir sefer hazırlığına başlamıştır. İmparator sayı ve donanım bakımından ordusuna güvendiği için Türkleri Anadolu'dan atacağına, bütün İslam ülkelerini ele geçirerek kumandanlarını İslam kentlerine vali olarak atayacağını düşünmüştür. Halep önlerinde bulunan Sultan Alparslan'a elçi göndererek "Ahlat, Erciş, Malazgirt'in Bizans'a geri verilmesini" istemiştir. Bu arada da büyük ordusuyla İstanbul'dan hareket etmiştir. Daha sonra Kayseri-Sivas bölgesine ulaşan Romanos, ordudaki bütün kumandanları toplayarak müzakere yapmıştır. İmparator, Erzurum'a gelerek genel karargâhı burada kurmuştur. Arkasını güven altına almak için ise Uz ve

Franklardan oluşan kuvveti hem geçilecek yolların güvenliğini sağlamak, hem de Türklerin Anadolu'ya yaptıkları seferler için harekât üssü edildiği Ahlat üzerine göndermiştir (Kafesoğlu, 2014, s. 214; Sevim, 2014, s. 70; Zonaras, 2010, s. 132-133; Honigmann, 1970, s. 187; Merçil, 2008, s. 58-59). Ayrıca Selçuklular tarafından fethedilerek Selçuklu vasallığına giren Gürcistan'ı yeniden ele geçirmek ve ordusunun yiyecek ihtiyaçlarını sağlamak için 20.000 kişilik bir kuvveti Gürcistan'a göndermiştir. Beraberindeki birliklerle de Sultan Alparslan tarafından fethedilen Malazgirt üzerine yürümüştür (Sevim, 2014, s. 70; Sevim ve Merçil, 2014, s. 78). İmparator, Malazgirt'e yürümekte iken Ermeni ve el-Cezire birlikleri kumandanı Basilakes (Vasilakes) Magistros da kendisine katılmıştır. Sultan, Halep'ten yukarıya doğru harekete geçerek Doğu Anadolu'ya hareket etmiştir. Urfa üzerinden Diyarbakır'a ulaşmıştır. Silvan'dan Malazgirt'e kadar ilerleyip kaleyi ele geçiren Bizans ordusunun kıyımından kurtulan Malazgirt kadısıyla birçok Müslümanlar, kendisinden yardım istemiştir. Bu yol ile Sultan Alparslan Bizans ordusunun nerde olduğunu öğrenerek Selçuklu harekât üssü Ahlat'a gelmiştir (Sevim, 2014, s. 68). Şehir üzerine yürüyen Bizans kuvvetleri, Ahlat Selçuklu garnizonu komutanı Emîr Sanduk tarafından bozguna uğratılmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 169; Honigmann, 1970, s. 187; Sevim, 2014, s. 71; Merçil, 2008, s. 59-60).

Malazgirt Savaşı'nın (Ostrogorsky, 1986, s. 318-319) Selçuklular tarafından kazanılmasının akabinde bölgedeki şehirler de bu devletin egemenliğine girmiştir.

İbn el-Ezrak, Malazgirt Savaşı'na katılan Ahlat ve Malazgirt halkının zengin ganimetlerle döndüklerini, bu ganimetlerle zenginliklerini sürdürmüş olduklarını yazmıştır. Aynı zamanda müellif, Sultan Alparslan'ın Azerbaycan'a dönerek; Ahlat ve Malazgirt'e birer vali tayin etmiş, bunun sonucunda ise bu iki şehir Mervânî Devleti'nin elinden çıkmıştır (İbn el-Ezrak, 1975, s. 177-178).

Sultan Melihşah döneminde Mervânîler üzerine gönderilen Fahruddevle idaresindeki büyük bir Selçuklu ordusu Ahlat'ın da içinde olduğu Mervânî şehirlerine tamamen hâkim olmuştur (Sevim, 2014, s. 98; Sevim ve Merçil, 2014, s. 131).

4. Sökmenliler (Ahlatşahlar) Hâkimiyetinde Ahlat (1100-1207)

Ahlatşahlar (Ermenşahlar) adıyla anılan Sökmenliler[4] bir Türk beyliğidir. Sultan Alparslan'ın kardeşi Yakutî'nin oğlu Azerbaycan Selçuklu Genel Valisi Kutbeddin İsmail'in Türk asıllı gulamı olan Sökmen el-Kutbî tarafından 1100[5] yılında kurulmuştur. Saygıyı belirten bir unvan olarak savaşçılara verilen Sökmen kelimesi; sökti nengni: kırdı, yardı ifadesinden gelmektedir. (Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 504). Güneybatı Ermenistan'ın en büyük şehirlerinden Ahlat (Hılat) kumandan Sökmen Kutbî, Kutbeddin İsmail b. Yakuti el-Selçuki adlı Azerbaycan yöneticisinin payına düşmüştür. Şahı Ermen olarak bilinmesinin sebebi ise Ermenistan'ın beşte birini temsil etmesinden dolayı halk kendilerine bu ismi vermişlerdir. Sökmen oğulları topraklarını Van yakınlarına Erciş'e kadar genişletmişlerdir (Şakir Mustafa, 1993, 2. cilt, s. 753). Sökmen, Sultan Melihşah'ın ölümünden sonra baş gösteren saltanat çatışmalarında 488 (1095)'de öldürülen Kutbeddin İsmail'in oğlu Mevdûd'un hizmetine girmiştir (Sümer, 2015, s. 92).

O sıralarda şehir halkı idarecilerinden hoşnutsuzluk duyduğu için Sökmen el-Kutbî'yi buraya davet etmişlerdir. Bunun üzerine hemen Ahlat'a gelen Sökmen, şehrin valisini kovarak idareyi ele geçirmiştir. Sökmen burada Mevdud'a bağlı olarak 493 (1099-1100) yılında Sökmenliler Beyliği[6]'nin temelini atmıştır (Sümer, 2015, s. 93). Sökmen el-Kutbî, Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelelerinde ikincisinin tarafında yer almıştır (1103, 1105, 1106, 1110). İbn el-Ezrak eserinde Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan'ın Ahlat ve Malazgirt'e birer vali tayin ettiğinden dolayı buralarının Mervânoğulları'nın elinden çıkmış olduğunu yazmıştır (İbn el-Ezrak, 1975, s. 177-178). Bu nedenle Selçuklu sultanları adı geçen şehirleri dirlik olarak emîrlere vermişlerdir. Böylece Muhammed Tapar sultan olduktan sonra Sökmen'in verdiği desteğe karşılık olarak Ahlat, Tebriz, Meyyâfârikin ve diğer bazı şehirleri 1111 yılında dirlik (ikta) olarak bağışlamıştır (Sümer, 1989, s. 24-25). Haçlıların 1099 yılı itibarıyla bölgeye yerleşmesinden sonra onların tehdidinde kalan Halep halkının Bağdat'a gelerek Sultan Muhammed Tapar'dan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Sultan onları korumak için ordu hazırladı. Bunun üzerine kuvvetleriyle birlikte ilk gelen Musul Selçuklu valisi Mevdûd olmuştur. Mevdûd

[4] Bkz. Çizelge C.1.
[5] Bazı kaynaklar bu tarihi 1110 olarak vermiştir (Sevim, 2014, s. 160).
[6] Bkz. Harita B.3.

komutasındaki ordunun içinde Sökmen el-Kutbi ve Merağa Hâkimi Ahmedîl gibi büyük emîrler de yer almıştır. Ordu Suriye'ye gelip Telbâşir'i kuşatmıştır. (Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, 2014, s. 112-114). Selçuklu ordusu Haçlıların elindeki Telbâşir'i alamayıp; Halep'e gelindiğinde ise Sökmen, hastalanmıştır. Hastalığı nedeniyle ordudan ayrılarak Bâlis şehrinde (505/1111) vefat etmiştir. Tabutu önce Silvan'a, sonra da Ahlat'a getirilerek burada gömülmüştür (Turan, 2013, s. 105; Sümer, 1998, s. 94-95). Sökmen el-Kutbî'nin ölümünden sonra yerine oğlu Zahîreddin İbrahim geçmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan iç karışıklıklar nedeniyle Sökmenli Beyliği sarsıntılara uğramış ve Silvan, Bitlis, Erzen vs. birçok il, ilçe ve kaleler elden çıkmıştır (1115, 1121, 1124) (Sevim, 2014, s. 160).

Zahîreddin İbrahim'in (1126/1127) ölümünden sonra kardeşi Ahmet hükümdar olmuştur. Fakat annesi İnanç Hatun'un yönetime hâkim olma isteği beyliğin üst düzey yöneticilerini rahatsız etmiştir. Sökmenli tahtında on ay kalabilen Ahmet'in ölümünden sonra yerine 1128 yılında kardeşi İbrahim'in oğlu Nâsıreddin Muhammed II. Sökmen geçmiştir. Ancak İnanç Hatun torununu öldürmek istemiştir. Bu nedenle de beyliğin üst düzey yöneticileri tarafından boğdurulmuştur. Irak Selçuklu Sultanı Mesut 1135'te Halife Müsterşid'i yenip Merağa'ya geldikten sonra Ahlatşahlar ülkesine gitmiştir. II. Sökmen bu durumu haber alınca kaçmış, Mesud da Ahlat ülkesini ele geçirmiştir. Sonra Ahlatşah II. Sökmen hediyelerle Sultan Mesud'ın huzuruna çıkarak gönlünü almıştır. Ancak her şeye rağmen Sultan Musud onun sadakatine güvenmemiştir. Bu nedenle 1137 yılında Gürşenbe Savaşı'ndan sonra yanına gelen kardeşi Selçuk'a, Sökmen ve Toğan Arslan'ın ülkelerini dirlik olarak vermiştir. Selçuk kendisine dirlik olarak verilen yerlere giderek buraları yakıp yıkmış ve halkına işkence etmiştir. Melik Selçuk yapmış olduğu bu kötü davranışlardan dolayı Doğu Anadolu'da yer edinememiştir. O sırada Musul-Halep Hâkimi Atabeg İmâdüddin Zengî Ahlat'a sefer düzenleyerek Sökmen'in kızı ile evlenmiştir (1133). Zengî'nin Sökmen'in kızıyla evlenmesinin amacı ise şehrin hâkimiyetini ele geçirmektir (Turan, 2013, s. 106-107; Sümer, 1989, s. 25; 1998, s. 97-99).

1145 yılında Sökmenliler, Artuklu ve Saltuklu beyleriyle akrabalık ilişkisi kurarak siyasî yönden güçlenmişlerdir. Musul Atabekleri Devleti Hükümdarı İmadeddin Zengi'nin 1146 yılında ölümü üzerine Maden, Hizan ve yöreleri Sökmenlilerin eline geçmiştir. Ahlat, Muş, Tatvan, Malazgirt, Adilcevaz (Zâtül-Cevz), Erciş, Van,

Bargiri, Vestan, Tuğtâb, Sökmenabad ovası Ahlatşahlar Beyliği'nin sınırlarını/ topraklarını meydana getirmekteydi (Sümer, 1998, s. 100).

1154 yılında Gürcü Kralı Giorgi, İzzeddin Saltuk'u yenerek 556 (1160-1161) yılında Arran (Errân) yöresindeki Ani'yi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Saltuk ve II. Sökmen asker toplayıp Gürcülerin üzerine yürümeye karar vermiştir. Aynı zamanda Artuklu Necmeddin Alp, Bitlis-Erzen Emîri Fahrüddevle Devlet Şah ve Kars-Sürmari Hâkimi ile işbirliği yapılmıştır. Fakat bu beyler Mardin'den yola çıkan Artuklu Necmeddin Alp'ı beklemeden Ani'yi kuşatmışlardır (1161). Gürcü kralı ile savaş yapılacağı zaman İzzeddin Saltuk savaşmaktan vazgeçerek oradan uzaklaşmıştır. Bu durumda ise Müslümanlar yenilmiş ve birçoğu öldürülmüştür. II. Sökmen 400 süvari ile geri dönmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, 11. cilt, s. 228; Sümer, 1989, s. 26; 1998, s. 101- 102).

Gürcüler 557 (M. 1161-1162)'de ordu toplayarak İslam ülkelerine girmiştir. Gürcü kralının kazandığı 556'da ki zaferden dolayı Duvin ve Gence şehirlerini yakıp yıkması üzerine Azerbaycan, el-Cibal ve İsfahan Hâkimi İldeniz asker toplamıştır. II. Sökmen'inde içinde bulunduğu birçok emîr Irak Selçuklu Hükümdarı Arslanşah birlikte İldeniz'e katılmıştır. 1163 yılında yapılan savaşta Gürcüler yenilmiştir. Ahlatşah'a bağlı bulunan Sürmari Hâkimi İbrahim Bey de 1164 yılında Gürcülere karşı zafer kazanmıştır. 1174 yılında Gürcülerin Ani şehrini almaları üzerine Selçuklu ordusu 1175 yılında Nahcivan'da toplanarak Akşehir'e kadar ilerlemiştir. Gürcüler karşı koyamayarak birçok yer yakılıp yıkılmıştır. Sökmen ve askerleri ganimet elde ederek Ahlat'a dönmüştür (1175). Bu nedenle şehirde eğlenceler yapılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, 11. cilt, s. 234-235; Sümer, 1989, s. 26; 1998, s. 102-103).

1175 yılında İldeniz ölünce yerine Cihan Pehlivan atabeg olmuştur. Zengiler Hükümdarı Nûreddin Mahmud'un yerini ise kumandanlarından Selâhaddin Eyyubî almıştır. Selâhaddin'in siyasî amacı küçük İslam devletlerini ortadan kaldırmaktır. Bu amacına ulaşmak için de 1182 yılında Musul'u kuşatmıştır. Buranın Hükümdarı İzzeddin Mesud ise; hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen Selâhaddin Eyyubî'ye karşı II. Sökmen ve Cihan Pehlivan'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Selâhaddin'e elçiler gönderilerek Musul ve İzzeddin'e ait yerlerden çıkması istenmiştir. Ancak Selâhaddin bunu kabul etmeyip başka nedenlerden dolayı kuşatmayı bırakmıştır. Eyyubî hükümdarı bu kez de Sincar'ı kuşatmıştır. Bunun

üzerine Eyyubî tehlikesinin önemini anlamış olan II. Sökmen, İzzeddin Mesud ile işbirliği yapmıştır. II. Sökmen kendinden sonra gelecek olan Ahlat Hâkimi Seyfeddin Bektemür adlı emîrini Selâhaddin'in yanına göndererek Sincar'ı terk etmesini istemiştir. Bu istek Eyyubî hükümdarı tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine II. Sökmen, Ahlat dışında kurdurmuş olduğu çadırından yola çıkarak Bitlis ve Erzen Hâkimi Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ile birlikte Mardin'e gitmiştir. Mardin Hâkimi II. Sökmen'in yeğeni olup kendi sarayında yetiştirmiştir. Musul Hükümdarı İzzeddin Mesud'da Mardin'e gelerek aralarına katılmıştır. Selâhaddin ise Sincar'ı alarak Harran'a gitmiştir. Onların işbirliği yapıp toplandığını öğrenince Hama'da bulunan yeğeni Takiyyüddin Ömer'e haber gönderip kuvvetleriyle birlikte gelmesini emretmiştir. Takiyyüddin Ömer ise Selâhaddin'e oradan ayrılmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Selâhaddin Ra'su'l-Ayn'a giderek müttefiklerin dağılmasına sebep olmuştur. II. Sökmen ise Selâhaddin ile karşılaşmayı göze alamamıştır. Amid ve Halep ele geçirilmiştir (1183) (İbnü'l-Esir, 1987, 11. cilt, s. 388-389; Sümer, 1989, s. 26; 1998, s. 103-105). Nitekim Selâhaddin Doğu Anadolu'ya yönelebilmek amacıyla Musul'u 1185 yılında yeniden kuşatmıştır. II. Sökmen bu sıralarda 10 Temmuz 1185'te vefat etmiştir (Sümer, 1989, s. 26-27; 1998, s. 105; Sevim, 2014, s.162; İbnü'l-Esir, 1987, 11. cilt, s. 404-406).

Sökmenli Beyliği cesur, dirayetli ve şefkatli bir hükümdarı olan II. Sökmen döneminde, en parlak ve refah yıllarını yaşamıştır. Buralarda yaşayan halk ise mutlu yaşamıştır. Üstün başarılarından dolayı ülkesi işgalden kurtulmuştur. Ahlat bölgesi onun zamanın da en bayındır ülkelerden biri hâline gelmiştir. II. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçecek hanedan üyesi olmadığı için halkın isteği üzerine beylik onun gulamı olan Seyfeddin Beytemür'ün yönetimine geçmiştir (1185). Musul'u kuşatmakta olan Selâhaddin bunu haber alınca Ahlat'a yürümeye karar vermiştir. Şehrin ileri gelenleri tarafından gönderilen davet mektubu sebebiyle kararından vazgeçmiştir. Azerbaycan atabeği Cihan Pehlivan'ın Ahlat'ı ele geçirmek için harekete geçmesi üzerine söz konusu davet mektubu hile amaçlı olarak yazılmıştır. Bunun nedeni ise Selâhaddin ile Cihan Pehlivan'ı birbiriyle savaştırıp Ahlat'ın kendi ellerinde kalmasıdır. Daha sonra bunlar Ahlat yakınlarına gelip konaklayan Cihan Pehlivan ile birlikte işbirliği yaparak Selâhaddin'e karşı birleşmişlerdir. Dolayısıyla Silvan'ı ele geçiren Selâhaddin müttefiklere karşı savaşı göze alamamıştır. Böylece Seyfeddin Beytemür, Eyyubî tehlikesini giriştiği siyasî

etkinlikler sonucunda kaldırmayı başarmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, 11. cilt, s. 406). Selâhaddin yeğeni Takiyyüddin Ömer'e Silvan'ın yönetimini vermiştir. Takiyyüddin Ömer, Diyarbekir'e bağlı Hani'yi kuşatarak şehre hâkim olmuştur. Yanında 700 süvari vardır. Ahlat Hâkimi Seyfeddin Beytemür onun Hâni'yi ele geçirdiğini duyunca askerlerini toplayıp 4000 kişiyle üzerine yürümüştür. Ancak Ahlat askerleri Takiyyüddin Ömer'in askerleri tarafından yenilmişlerdir. Sonrasında Eyyubî Emîri Ahlat üzerine yürüyerek şehri kuşatmış ise de askerlerinin azlığından dolayı amacına ulaşamayarak geri dönmüştür. Böylece Seyfeddin Beytemür yeniden ülkesine hâkim olmuştur (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 63). Ahlat'a yöneltilen Eyyubî saldırıları, Selâhaddin'in 1193 yılında ölümüne kadar sürmüştür. Daha sonra Seyfeddin Beytemür, Eyyubîlerin eline geçen Silvan'ı geri almak için Musul Atabeği İzzeddin Mesut, Sincar Hâkimi İmadeddin Zengi ve Mardin Artuklu Emîri Hüsameddin Yavlak Arslan ile ittifak kurmuş ise de bu sırada öldürülmüştür (1193). Onun ardından katili ve damadı Bedredin Aksungur Hezâr-ı Dinârî beyliğin başına geçmiştir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 93).

II. Sökmen'in yetiştirmelerinden olan Bedreddin Aksungur Hezâr-ı Dinârî dört- beş yıl hükümdarlık yaparak 594/1197 yılında ölmüştür. Daha sonra yerini alan Şücaüddin Kutluğ da halk tarafından öldürülünce (1198) Seyfeddin Beytemür'ün küçük yaştaki oğlu el-Melik el-Mansur Muhammed geçmiştir (Sümer; 1998, s. 110-111).

Gürcüler bu sırada Azerbaycan'ı istila etmeye, Malazgirt ve Erciş'e kadar akınlarını sürdürmüşlerdir. Çok sayıda ganimet ve tutsaklarla ülkelerine dönen Gürcüler, Erzurum Selçuklu meliki olan Tuğrulşah'tan askerî yardım sağlayan el-Melik el-Mansur Muhammed tarafından 1205 yılında ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (Sevim, 2014, s. 163; Sümer, 1998, s. 112).

602 (M. 1205-1206)'de Gürcüler Ahlat üzerine yürüyüp şehri yağmalamışlardır. Halkın bir kısmını öldürüp, kadın ve çocukların büyük bir kısmını da esir etmişlerdir. Ahlat'ta ise kimse Gürcülere karşı koyamamıştır. Şehir yağma edilmiş ve ülke çok ıssız olmuştur. Bunun başlıca nedeni ise Ahlat Hâkimi'nin çocuk olmasından dolayı ordu üzerinde etkisi olmamıştır. Halk sıkıntıya düşünce birbirlerini savaşa teşvik etmişlerdir. O bölgedeki bütün İslam askerleri ve çok sayı da gönüllü toplanarak Gürcülerin üzerine yürüyerek ordugâh kurmuşlardır. Bunu öğrenen Gürcüler ise Müslümanların üzerine baskın yapmaya karar vermişlerdir. Vadide bulundukları

mevziden tepeye çıkmışlar ve karanlık bastırınca da Müslümanların üzerine saldırmak için orada toplanmışlardır. Bu haberi alan Müslümanlar ise Gürcülerin üzerine yürüyüp vadinin yukarı ve aşağı taraflarını tutmuşlardır. Bu çarpışma sonunda Gürcülerden birçok kişi öldürülmüş ve esir alınmıştır. Az sayı da Gürcü kurtulmuştur (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 200-201).

Ahlat askerleri 603 (M. 1206-1207)'de şehrin hâkimi olan Seyfeddin Beytemür'ün oğlunu yakalayıp hapsetmişlerdir. Yerine Şah-ı Ermen b. Sökmen'in memlükü Balaban'ı geçirmişlerdir. İzzeddin Balaban çok geçmeden Melik Muhammed'i 1206 yılında boğdurmuştur. Bu arada Silvan Eyyubî Hükümdarı Necmeddin Eyyub, Ahlat üzerine yürümüştür. Ahlat'a bağlı Mûsa Kalesi ve bazı yerleri ele geçirmiştir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 211). Fakat İzzeddin Balaban, Necmeddin Eyyub'u yenilgiye uğratmış, geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Buna rağmen Necmeddin Eyyub 1207 yılında tekrar Ahlat'a saldırmıştır. Bu kez yenilgiye uğrayan İzzeddin Balaban, Ahlat kalesine çekilerek Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah'tan yardım istemiştir. Tuğrulşah'ın yardımıyla Necmeddin Eyyub bozguna uğratılmış, geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Mamafih Tuğrulşah'ta Balaban'ı öldürmüştür. İzzeddin Balaban'ın haksız yere öldürüldüğü haberini alan Ahlat halkı Tuğrulşah'a karşı Necmeddin Eyyub'u Ahlat'a davet etmiş ve şehri ona teslim etmişlerdir. Böylece Ahlat'a yerleşen Necmeddin Eyyub, Sökmenli Beyliği'ne son vermiştir (1207) (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 228-229; Cahen, 2014, s. 80; Sevim, 2014, s. 163).

5. Eyyubîler Dönemi

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde önce ovaları ve yaylaları ele geçirmiştir. Daha sonra surlarla çevrili şehirlere, askerî ve iktisadî bakımdan önemli merkezlere nüfuz etmişler, buralarda bağımsız beylikler kurmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti, Malazgirt zaferini takip eden yıllarda Doğu Anadolu'da kurularak, Türk siyasî birliğini kurmaya çalışmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk Hükümdarı Süleyman Şah'ın ölümünün sonrasında 1092'ye kadar geçen zaman içinde hükümdarsız kalan Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beylikler bağımsız devlet olma yoluna girmişlerdir. Bu durum I. Kılıç Arslan'ın gelip tahtı almasına kadar devam etmiştir. Gerekli yeni düzenlemeleri yapan yeni sultan daha sonrasında Malatya'yı almak için birçok teşebbüste bulunmuştur (Kafesoğlu, 2014, s. 57). Onun 1105 senesinde Güneydoğu'ya yaptığı

sefer sırasında önce Silvan alınarak devlete bağlanmıştır. Vali olarak atadığı Silvan Hâkimi Muhammed'e Elbistan'ın yönetimini de vermiştir. Sultanın bu seferi sırasında Ahlat'taki Sökmenli ve Erzurum Saltuklu emîrleri dışında, bölgedeki diğer hâkimler sultana bağlılıklarını arz etmişlerdir (Sevim, 2014, s. 117).

Sonrasında Selçukluların Ahlat ile bağlantısı konusunda bilgiler kesilmektedir. Nihayetinde II. Rükneddin Süleyman'ın saltanatıyla birlikte bilgiler yeniden gün yüzüne çıkmaktadır. Adı geçen sultan, Türkiye Selçuklu Devletinin sultanı olduğu zaman ağabeysi I. Gıyaseddin Keyhüsrev saltanatını tekrar kazanmak için Kozan, Elbistan ve Malatya'da kalmıştır. Daha sonra Eyyubî Hükümdarı Meliküladil'in yanına Halep'e, daha sonra da Diyarbakır bölgesine ve sonrada Ahlatşahı Balaban'ın yanına Ahlat'a gitmiştir. Melik Balaban, Keyhüsrev'in gelişinin haberini aldığında, mallarla birlikte oğullarını ve akrabalarını sultanı karşılamaya göndermiştir. Kendisi de bir gün sonra yola çıkmıştır. İmparatorluk çetrini gördüğünde bağlılık şartlarını yerine getirmiştir (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 66).

Ahlat şehrine yaklaştıklarında atından inip Sultan'ın at eyeri örtüsünü sırtına alarak evinin eşiğine kadar yürümüştür. Sultan her ne kadar mani olmak istemişse de olamamıştır. Sultan ayağını rikabdan kaldırıp yere koyduğunda altın yaldızlı Rumî giyecekler ile özenle dokunmuş Şuster[7] kumaşlarını onun ayağının altına sererek; üzerine bol miktarda dinar ve dirhem saçmıştır. Daha sonra ise ziyafet düzenlemiştir. Bu arada Melik Balaban kalelerin anahtarını ve hazinede bulunan malların listesini sultana sunmuştur (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 67).

Sultan, Ahlat'tan sonra Samsun (Canit) tarafına hareket ettiğinde ise; Melik Balaban uzun yıllardan beri biriktirdiği çok kıymetli eşyaları, 30 bin nakit dinarı, 10 Arap atını, 10 başlıklı ve eyerli katırı, 10 cins deveyi, beş erkek köle ile ay yüzlü selvi boylu cariyeyi Sultan'ın haznedarlarına teslim etmiştir. Aynı zamanda onlara yol göstermek amacıyla iki gün onlarla yolculuk etmiştir. Sultanın övgüsüne, hil'atine kavuşmuş ve sürekli makamına geri dönmüştür (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s.68).

Bu arada kardeşine tahtını kaybeden I. Gıyaseddin Keyhüsrev saltanatı yeniden ele geçirmek ümitlerini kaybedince Ahlat'tan Karadeniz'e gitmiş, oradan bir gemiyle İstanbul'a giderek Bizans'a sığınmıştır.

[7] Şuster: İran'ın Huzistan bölgesinde bulunan kumaşlarıyla ünlü bir şehirdir (İbn Bibi, 1.cilt, s. 67).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1204'de yeniden sultan olduktan sonra; Gürcüler Azerbaycan'la birlikte Ahlatşahlar ve Saltuk ilini istilâ edip yağma etmişlerdir. Bunun üzerine, kardeşi Tuğrulşah da Gürcistan'a saldırmış ve Gürcüleri bozguna uğratmıştır (1205).

1207 yılında Tuğrulşah'ın İzzeddin Balaban'ı öldürtmesi üzerine Ahlat halkı Tuğrulşah'a karşı şehri el-Melikü'l-Evhad'a teslim etmişlerdir (Sevim, 2014, s. 163; İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 228-229). el-Melikü'l-Evhad Ahlat'ı tamamen hâkimiyeti altına aldıktan sonra Malazgird'i almak üzere buradan ayrılmıştır. Bunun üzerine şehir halkı isyan etmiştir. Gelişmeler üzerine geri dönen el-Melikü'l-Evhad tekrar şehri almış ve halkından çok kimseyi öldürmüştür (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 231-232). Durumdan faydalanan Gürcüler, Ahlat üzerine gelip oradan Erciş'e doğru ilerlemişler ve şehri kılıç zoruyla ele geçirerek yağmalamışlardır. Halkı tutsak alınmış ve şehir yıkılmıştır. el-Melikü'l-Evhad ise o sırada Ahlat'ta bulunuyordu. Yanında çok askerleri olmasına rağmen çeşitli sebeplerden dolayı Gürcülerle savaşmamıştır (Sümer, 1986, s. 456; İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 236). Gürcülerin Ahlat yörelerini yağmalamaya başlamaları üzerine el-Evhad babası el-Âdil'den yardım istemiştir. el-Melik el-Âdil, Harran'a geldiğinde Gürcülerin ülkelerine döndüklerini öğrenmiş olduğundan o da geri dönmüştür. 607 (1210-1211) yılında Gürcü ordusu başkumandanı İvane'nin tutsak alınması ile Ahlat ve yörelerine karşı yapılan Gürcü akınlarına son verilmiştir. Fakat aynı yılda el-Melikü'l-Evhad Necmeddîn Eyyub da ölmüştür (Sümer, 1986, s. 456). el-Evhad'ın zamanında yapılan katillerden dolayı Ahlat'ın medeni hayatında mühim bir gerileme meydana getirmiştir. Bu durum şehir halkının o zamana kadar gördüğü ilk önemli felâkettir (İbn Vâsıl, ([1972]), 4. cilt, s. 89-90; İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 357-358, 381; Sümer, 1986, s. 456; Kafesoğlu, 2014, s. 186).

el-Evhad'ın 1210-1211 (607)'de ölümü üzerine oğlu olmadığından Ahlat ve ona bağlı yerler kardeşi el-Melikü'l-Eşref Mûsa'nın idaresine geçmiştir. Bu zat adil ve dirayetli bir hükümdar olmuştur. O da "Ahlat Şah" unvanını almakla beraber çok defa burada oturmamıştır. Ahlat ve ona bağlı bütün şehirleri (bütün Ermeniyye bölgesi), Diyarbekir bölgesinden Silvan (Meyyâfârikîn), Hâni ve Cebel-Cur şehirlerini kardeşi Şehâbüddin Gâzi b. el-Âdil'e ikta olarak vermiştir. Buna karşılık ondan el-Cezire bölgesi şehirlerinden Rûha ve Seruç şehirlerini alarak; 618 (1221-1222) yılının başlangıcında Ahlat'a göndermiştir (İbn Vâsıl, ([1972]), 4. cilt, s. 89-

90; İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 357-358, 381; Sümer, 1986, s. 456; Kafesoğlu, 2014, s. 186). Ahlat şehrine bağlı Sürmari Kalesi'nin emîri 1223 yılında Ahlat emîri olan Şehâbüddin Gâzi'nin yanına gittiğinde kendi yerine bıraktığı kişi Gürcülerin memleketini yağmalamıştır. Bunun üzerine de Gürcüler Sürmari Kalesi'ni kuşatmışlar ve daha sonra geri dönmüşlerdir. Olanları haber alan Sürmâri Kalesi emîri ise hemen kalesine dönmüş ve askerleriyle birlikte Gürcüleri takip etmiştir. Yapılan çarpışmada birçok Gürcüyü öldürmüş ve oldukça ganimet almıştır. Ayrıca Sürmâri emîri Dovin ve Sürmâri arasında olan bulunan bir vadide konaklayan Gürcüleri baskına uğratarak kılıçtan geçirmiştir. Bunun üzerine Gürcü hükümdarı Ahlat ve çevresini Emîr Şehâbüddin'e teslim eden el-Melikül-Eşref'e mektup yazarak aralarındaki barışın sürmesi için Sürmâri emîrinin aldığı esirlerin geri verilmesi dile getirilmiştir. Bunun üzerine el-Melikül-Eşref Sürmâri emîrine haber yollayıp esirlerin bırakılmasını ve Gürcülerle barış anlaşmasının yapılmasını buyurmuştur. Sürmâri Hâkimi aldığı bu emîri hemen yerine getirmiştir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 374-375; Cahen, 2014, s. 81).

Şehâbüddin 620 (1223) yılının sonlarına kadar Ahlat'ta oturmuş ve daha sonra ağabeyini el-Melikül-Eşref'i kızdıracak davranışlarda bulunmuştur. Ondan ayrılarak isyan etmiştir. Melikü'l Eşref kardeşine mektup yazarak tekrar itaati altına almaya çalışmıştır. Fakat Şehâbüddin Gâzi isyanından vazgeçmemiştir. Ayrıca diğer ağabeyi ve Dımaşk emîri olan el-Muazzam İsâ ve Erbil Emîri Muzafferüddîn b. Zeyneddîn ile el-Melikü'l-Eşref'e karşı ittifak oluşturarak savaş ilan etmiştir. Durumu öğrenen el-Melikü'l-Eşref müttefiki bulunan Mısır Emîri el-Melikü'l-Kâmil'e durumu bildirmiş ve ondan yardım istemiştir. Bunun üzerine el-Melikü'l-Kâmil bölgeye hemen bir ordu düzenlemiştir. Dımaşk emîri olan kardeşi el-Muazzam İsâ'ya haber göndererek; "Eğer memleketimden bu iş için hareket edecek olursam oradan ayrıldığın anda derhal gelip ülkeni ele geçiririm" (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 381-382) demiştir. Bunun üzerine el-Cezîre'ye gelmiş olan el-Muazzam İsâ çabucak Dımaşk'a geri dönmüştür. Diğer taraftan ise el-Melikü'l-Eşref kardeşinin kendisine isyan etmesi üzerine Şam, el-Cezire ve Musul bölgesinden topladığı askerleriyle birlikte Ahlat üzerine yürümüştür. Ahlat şehrine yaklaştığında kardeşi Gâzi korkmuştur. Ağabeyine karşı savaşabilecek bir güce sahip olmadığından askerlerini çevre kaleleri korumak üzere çeşitli yerlere dağıtmış ve Dımaşk emîri olan diğer ağabeyini beklemiştir. Bununla birlikte Erbil Emîri'nin, el-Melikü'l-Eşref'e ait olan

Musul ve Sincâr'a saldırmasını umut etmiştir. Böylece ağabeyi İsâ gelmediği zaman ise onu bir miktar askerle birlikte el-Melikü'l-Eşref'e ait olup Fırat çevresinde Rakka ve Harran ile çevresindeki illere saldırmasını sağlamayı ummuştur. Böylece el-Melikü'l-Eşref'in Ahlat kuşatmasından vazgeçerek geri döneceğini düşünmüştür. el-Melikü'l-Eşref, şehir üzerine yürüdüğünde Ahlat halkı çok sevinmiş ve onun gelmesini beklemiştir. Halka karşı iyi bir yönetici olduğundan onu diğerlerine tercih etmişlerdir. el-Melikü'l-Eşref Ahlat'ı kuşatınca, şehir halkı 12 Cemâzıyûlâhir (1 Temmuz 1224) şehri ona teslim etmiştir. Şehâbeddin Gazi ise iç kaleye sığınmıştır. Daha sonra ağabeyinden özür dilemiştir. el-Melikü'l-Eşref de kardeşini kınayarak onu affetmiştir. Ancak Silvan (Meyyâfârikîn) hariç elinde bulunan bütün şehirleri geri almıştır. Dolayısıyla Ahlat'ta elinden alınmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 381-382). Ahlat ve ona bağlı yerler bu tarihten sonra el-Eşref'in tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. Hüsâmeddin Ali'yi valiliğe atamıştır. Dolayısıyla ilk valiliğe getirilen emîr Hüsâmeddin Ali'dir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 448; Sümer, 1986, s. 456).

Öte yandan Harzemşahların son Hükümdarı Celâleddîn'in 1225 yılında Azerbaycan'a gelişi yeni birtakım gelişmelere yol açmıştır. Merağa şehrini başkent yapmıştır. Durumdan istifade etmek isteyen Türkiye Selçuklu Sultanı da onunla haberleşmeye başlamıştır. Ancak taraflar arasındaki dostluk çok uzun sürmemiş ve Celâleddîn'in Ahlat şehri üzerindeki emelleri dolayısıyla arada düşmanlık başlamıştır. Nihayetinde Celâleddîn 1226'da Ahlat önlerine gelerek şehri kuşatmıştır. Celâleddîn, şehre yardım gelmesini engellemek amacıyla Tiflis taraflarında oyalandıktan sonra Abhâz illerinde on gün kadar kalmıştır. Daha sonra birden geri dönerek hızla Ahlat'a doğru yola çıkmıştır. Onun bu taktiği nedeniyle Eyyubîler şehre yardıma gelmekte gecikmişlerdir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 422; Cahen, 2014, s. 81). Çıkan şiddetli çatışmalar sırasında Celâleddîn'in askerlerinden ve şehri savunanlardan birçok kimse hayatını kaybetmiştir. Nihayetinde Celâleddîn'in askerleri surların alçak yerlerinden şehre girerek halkın mallarını yağmalamaya ve kadınları esir almaya başlamışlardır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 422-423). Bu durumu gören Ahlat halkı daha çok çaba göstermiş ve birbirlerini teşvik ederek şehri tekrar savunmaya başlamışlardır. İçeri girenlerle çarpışarak onları dışarı atmışlardır. Bu son çarpışmada birçok kişi öldürülmüştür. Ahlat'ın ileri gelenlerinden birçok kimse esir alınmıştır. Şehrin Valisi Hüsâmeddin Ali de çarpışmalar sırasında

yaralanmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 423). Her şeye rağmen Harzemşah kış mevsimi yaklaşıp şiddetli soğuklar başlayınca Aralık 1226'da Ahlat önlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 423).

Onun gidişinin ardından 626 (M. 1228-1229) yılında el-Melikü'l-Eşref, İzzeddîn Aybeg'i Ahlat'a tayin etmiştir. Bu zat şehre gelir gelmez daha önceleri yine el-Eşref tarafından tayin edilen Ahlat ve çevresi Hâkimi el-Hâcib Hüsameddin Ali b. Hammâd'ı tutuklatmıştır.

Öte yandan 1229 yılı Ağustos'unda Celâleddîn Harzemşah, bir kere daha Ahlat şehrini kuşatmıştır. Ayrıca bu kez kışında kuşatmayı devam ettirmek üzere askerlerini kışın çevredeki köylere dağıtmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 450-451). Bunun üzerine Sultan Alâeddin, Emîr Sipehsâlâr Selahaddin'i hediyelerle birlikte onun yanına göndermiştir. Celâleddîn, Türkiye Selçuklu Sultanına cevap olarak, yazdığı mektubu iki büyük Harzemli komutan ile ona yollamıştır. Sultan Alâeddin'in, Celâleddîn'in elçilerine verdiği kabul törenin de; "… Tek Tanrı'ya tapanların merkezi ve güven içinde yaşadıkları, abidlerin ve zahidlerin kaynağı, imamların, hafızların yurdu ve İslamın kubbesi Ahlat'ın kuşatmasına başlamış, Rablarin Rabbinin razı olmayacağı…" nı (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 379-382; Cahen, 2014, s. 83) söyleyerek bu davranışın yanlış olduğunu dile getirmiştir. Sultan, elçilerin geri dönmesinden sonra, Çeşnigir Şemseddin Altunaba'yı çağırarak, herkesi hayrete düşürecek altın ve gümüşten hediyeler hazırlayıp yol hazırlığına başlanmasını emretmiştir. Sultan Celâleddîn, Şemseddin Altunaba'yı iyi karşılamıştır. Ancak Çeşnigir'in burada bulunma süresi uzayınca Alâeddin Keykubat durumdan rahatsız olmuştur. Bu konuda en kısa zamanda bilgilendirilmek üzere Emîr Kemaleddin Kamyar'ı ulak olarak görevlendirmiştir. Kemaleddin Kamyar, Celâleddîn'in karşısına çıktığında onun barıştan yana olmadığını görmüştür. Neticede Celâleddîn'den istedikleri yanıtı alamazlar. Emîr Şemseddin Altunaba ile Kemaleddin Kamyar geri dönmüşlerdir. Erzurum'a geldikleri zaman Celâleddîn ile ittifakından şüphelendikleri Melik Rükneddin Cihanşah, kendilerine oldukça cömert davranmıştır. Bunun üzerine emîrler ona

> Kendini dost gösteren, fakat melek yüzünün altında şeytan huyu saklayan düşmanın aldatmasına ve baştan çıkarmasına kapılıp da içinde bulunduğun cihanın efendisinin emniyet ve asayiş yolundan sapma. Onun devletinin ve ülkesinin muhalifleriyle dostluk ilişkisi içine girme ki bundan sonraki günlerinin damağına zehirli içecek dökülmesin. Nefis hevesine kapılarak hayat merdivenlerinden ölüm çukuruna düşmeyesin (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 387)

şeklinde hitap etmişler; Melik Rükneddin Cihanşah ise yemin ederek böyle kötü bir davranışta bulunmayacağını söylemişti. Ancak elçilerin ayrılmasından hemen sonra Ahlat'ın yolunu tutarak Sultan Celâleddîn'e katılmıştı. Onu Türkiye Selçuklularına karşı saldırması için kışkırtmaya başlamıştı (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 387).

Emîr Şemseddin Altunaba ile Kemaleddin Kamyar, Sultan Alâeddin'e bütün olup bitenleri anlatmışlardı. Bunun üzerine Sultan Eyyubî Hükümdarı Melik Eşref ile ittifak yaparak Celâleddîn'e karşı hazırlıklara girişmişti. Daha sonra 12.000 kişilik seçkin atlı kuvvetini Erzincan'a göndermişti. Ayrıca kendisi de 20.000 kişilik bir ordunun başında Kayseri'den Sivas'a gitmişti. 10.000 kişilik Eyyubî ordusu da Melik Eşref'in kumandasında buraya gelerek Kızılırmak yörelerinde konaklamıştı. O sıralarda Celâleddîn'in Ahlat kuşatması da devam etmekteydi. Devrin uygarlık ve kültür merkezi olan ve kaynaklarda İslam'ın Kubbesi (Kubbetü'l-İslam) olarak nitelendirilen şehrin etrafına sayısız mancınıklar yerleştirmiş ve sürekli olarak şehir surlarını yıkıncaya kadar taşlarla dövmüştü. Şehir ahalisi ise yıkılan surları tekrar tamir etmelerine rağmen Harzemli askerler 28 Cemâziyelevvel (14 Nisan 1230) Pazar günü şehri ele geçirmeyi başarmışlardır. Sonrasında büyük bir yıkım ve katliam gerçekleştirilmişti (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 451).

Harzemşah Celâleddîn dahi bu güzel şehrin kendi askerleri tarafından harabe hâline getirilmesine üzülmüştü. Ahlat'ın bu hâlini düzeltmek istemiş ve surlardaki gediklerin kapatılmasına harcanmak üzere Sultan hazinesinden 4000 dinar verilmesine rağmen bu hiçbir yarar sağlamamıştır (el-Nesevî, 1934, s. 128-129; Sümer, 1986, s. 457).

Celâleddîn, Ahlat meselesi dolayısıyla aralarında düşmanlık başlayan Türkiye Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad ve Eyyubî el-Melik el-Eşref arasında 1230'da Yassıçemen'de bir meydan savaşı yapmak zorunda kalmıştı. Mücadele Harzemşah'ın ağır mağlubiyeti ve kaçmasıyla sonuçlanmıştı. Savaşın akabinde el-Melikü'l-Eşref yanındakilerle birlikte Ahlat'a gelerek şehrin durumunun çok kötü olduğunu bizzat görmüştü (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 454; Cahen, 2014, s. 85). Alâeddin Keykubat ise Cihanşah'ın hâkimi olduğu Erzurum'u teslim almış ve kendisini de affetmişti. Ahlat şehri de Melik Eşref'in payına düşmüştü.

Bu arada Celâleddîn Harzemşah'ı izleyen Moğollar 1231 tarihinde Doğu Anadolu'ya gelerek Artuklu ve Eyyubî şehirlerini istilâ ve tahrip etmişlerdi. 629 (1231-1232)

yılında Sivas yakınlarına kadar ilerlemeleri üzerine Alâeddin Keykubat, Kemaleddin Kamyar'ı Sivas'a göndererek durum tespiti yapmasını istemişti. Erzurum'daki Selçuklu subaşısı ile görüşme yapan Kemaleddin Kamyar, Gürcülerin Moğolları kışkırtarak Doğu Anadolu'ya sevk ettiklerini öğrenmişlerdi. Erzurum'da toplanan Selçuklu ordusu, Gürcüleri cezalandırmak için Gürcistan üzerine yürümüştü. Gürcü kraliçesi Rusudan, Selçuklu ordusuna karşı koyamamış ve Kemaleddin Kamyar'a barış teklifinde bulunarak Selçuklu vasallığını kabul etmişti (Cahen, 2014, s. 87; Kaymaz, 2009, s. 19-20, 21-22; İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 410-413, 420-424; İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 454-455).

Sultan Alâeddin Keykubat, Moğolların yaptıkları tahribatın sonuçlarını düzeltmek üzere 1232 yılında Kemaleddin Kamyar'ı, Doğu Anadolu'ya göndermişti. Ondan Ahlat'tan ve Bitlis'ten Tiflis topraklarına kadar Ermeniyye ülkesini ele geçirmesini, burada gerekli tedbirleri almasını, imar ve tamir işlerinin tamamlanmasını, ambarhanelere zahire yığmasını, cephanelikleri silahlarla doldurulmasını, kaleleri güvenilir komutanlara emanet etmesini istemişti (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 425-426).

Kemaleddin Kamyar, kendisine verilen emir gereği askerleriyle birlikte Ahlat üzerine yürümüştü. O sıralarda şehirde tahribatın izleri devam etmekteydi. Nüfusu son derece azalmıştı. Kemaleddin Kamyar'ı şehirde kalmış olan birkaç itibarlı kişi karşılamıştı. Şehir Selçuklular tarafından zapt edilip Türkiye Selçuklu topraklarına katılmıştı (Cahen, 2014, s. 87; İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 426).

Sultan daha sonra Sahip Ziyaeddin Karaaslan'ı, Müstevfî Sadeddin Erdebili'yi, Kadı Şerefeddin oğlu Pervane Taceddin'i Ahlat ve Ermen taraflarına göndererek ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamalarını, vergilerini belirlemelerini emretmişti. Aynı zamanda onlarla birlikte Melikü'l-Ümera Kemaleddin Kamyar'a hitabeden gönderdiği mektupta ona gerekli tedbirleri almasının akabinde Erzurum'a gitmesini emretmişti (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 427; Cahen, 2014, s. 87).

Neticede Sahip Ziyaeddin, Pervane Taceddin ve Müstevfî Sadeddin, divan mensupları, müfarideden 10.000 savaşçı süvari, hassa köleleri ve kendi adamlarıyla Ahlat bölgesine gelerek burada bir divan kurmuşlardı. Ahalinin bütün kayıpları karşılanmaya çalışılmış, kaçıp sonradan şehre geri dönenlere toprakları geri verilmişti. Aynı zamanda onlara mal, tohum ve hayvan verilmişti. Ayrıca vergileri azaltılmış ve ahali çiftçiliğe özendirilmişti. Kalelerin muhafızları vasıtasıyla gelir ve

giderler tespit edilmiş ve yönetim şekilleri kurallara bağlanmıştı (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 428). Böylece Ahlat ve çevresi yeniden imar edilip abad kılınmıştı. Bu arada Ahlat ve çevresinin subaşılığı (ser-leşkerî) ise Emîr Sinaneddin Kaymaz'a verilmişti (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 429; Cahen, 2014, s. 87).

6. Moğol-Türkmen Dönemi

Celâleddîn Harzemşah'ın yeniden diriltmeye çalıştığı Harzemşahlar devletine son veren Moğollar 628 (1230-1231) yılından itibaren Van Gölü bölgesine daha sık görünmeye başlamışlardı (Sümer, 1986, s. 458). 628 (1230-1231) yılında Bitlis'ten ayrılan Moğollar Ahlat üzerine gelmeden buraya bağlı Bargiri'ye ve daha sonra Erciş'e sefer düzenlemişlerdir. Erciş ve Bargiri'deki bu seferler 628 Zilhicce (1231 Eylül-Ekim) aylarında meydana gelmiştir (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 464). Sultan Alâeddin durumu anlayarak gerekli tedbirleri almaya çalışmıştı. Yukarıda da aktarıldığı üzere şehir ve çevresini topraklarına katmıştı (Yazıcızâde Ali, 2009, s. 582-586; İbn Bibi, 1996, 1.cilt, s. 425-429; Sümer, 1986, s. 458).

Bu sırada Kır Han (Kayır Han) idaresindeki Harzemliler Tatvan'a saldırmışlardı. Böylece Ahlat ve çevresinde huzur yeniden bozulmuştu. Erzurum- Erzincan ve Ahlat arasında bağlantı ve güvenlik işleyemez hâle gelmişti. Sultanın isteği üzerine Harzemli askerlerin beyleriyle (Kır Han, Bereket, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Küçlü Han ve diğer Harzem büyükleri ve emîrleri) Tatvan'da görüşme yapılarak (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 429-430) nihayetinde Selçuklu hizmetine girmeleri sağlanmıştı. Alâeddin Keykubad daha sonraları bu beylere ülkenin orta bölgelerinde dirlik vermişti (1233). Harzemlilerin hizmete alınmasının amacı ise Moğollara karşı kendilerinden yararlanabilmekti. Böylelikle zararsız hâle getirilen Harzemliler bundan sonra Eyyubîler'e karşı yapılan çarpışmada önemli roller üstleneceklerdi (Kaymaz, 2009, s. 20, 26-27).

Harzemliler, Ahlat bölgesinden ayrılıp Erzurum tarafına gittiklerinde Moğolların saldırısına uğramışlardı. Moğollar, daha sonra Ahlat'a gelmişlerdi. Şehirde bulunan yerli ve yabancı askerlerle kâtipler şehri korumak için hep birlikte mücadele etmişlerdi. Moğollar her tarafı ateşe vererek şehir önlerinde ayrılmışlardı (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 431-432). Harzemlilerin Moğollar tarafından saldırıya uğradığını öğrenen Sahip Ziyaeddin fazla vakit kaybetmeden Pervane Taceddin, Müstevfi

Sadeddin ve divan'ın öteki mensuplarıyla karar alarak Ahlat'ı terk ederek Erzurum'a gitmişlerdi (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 432-433).

Alâeddin'in Ahlat'ı alması ile bütün Eyyubî hükümdarları Türkiye Selçuklularına karşı birleşmişlerdi. Bu nedenle Alâeddin Keykubat ülkesini tehlikeden korumak için 1236 yılında Moğol hanı Ögeday ile anlaşma yapmıştı. Aynı zamanda Harzem-Moğol akınları sonucunda büyük bir tahribata uğrayan Doğu Anadolu Bölgesini Selçuklu hâkimiyetine almayı ve Moğol istilâlarını ülkesinin sınırlarında karşılamayı kararlaştırmıştı (Kaymaz, 2009, s. 21-22; Sevim, 2014, s. 151).

Moğolların artan saldırıları Alâeddin'den sonra tahta çıkan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i de tedirgin etmişti. Nihayetinde tehdidin yok edilmesi için düşmanın üzerine bir sefere çıkılmasına karar verilmişti. Ancak Selçuklu ordusunun 1243'de Kösedağ Savaşı'nda mağlup olmasının ardından Ahlat bunun sonrasında Gürcü Prensesi Tamara'ya verilmişti. (İbn Bibi, 1996, 2. cilt, s. 64-66; Kaymaz, 2009, s. 90, 103-104; Sümer, 1986, s. 458; Dulaurier, 1928, 2. cilt, s. 186).

644 (1246/ 1247) yılında Ahlat'ta büyük bir deprem olmuş ve bu depremde binaların çoğu yıkılmış, şehir harap olmuştu (Şeref Han, 1971, s. 405; Kâtib Çelebi, 2010, s. 502). Bu olaya rağmen Ahlat Doğu Anadolu şehirleri arasındaki önemli yerini korumuştu.

Türkiye Selçukluları Devleti üzerinde başlayan İlhanlı hâkimiyeti zamanında Doğu Anadolu Bölgesi, Hülagü Han'dan itibaren iki askerî eyalete ayrılmıştı. Bunlardan biri Diyarbekir eyaletiydi. Merkezi Musul olan bu eyalet, Musul, Mardin, Diyarbekir yörelerini içine almaktaydı. Diğeri ise merkezi Ahlat olan Van Bölgesi eyaletiydi (Sümer, 1992, s. 33). Hülagü 657 senesi Ramazan aynın 22 (12 Eylül 1259)'sinde Suriye (Şam) seferine giderken ilk önce Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a uğramıştı. Burada gördüğü otlaklar pek hoşuna gittiğinden buraya "Labta Sağut"[8] adını vermişti. Moğollar daha sonra Ahlat ve Hakkari dağlarına girmiş ve buldukları herkesi öldürmüşlerdi. Hülagü'nün kendisi de 658 senesi 24 Cemâziyelâhir (6 Haziran 1260) Pazar günü Ahlat'a uğramıştı (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 53-55; Sümer, 1986, s. 458). Onun oğlu Abaka da Aladağ'ı sevmiş ve bazı binalar inşa

[8] Labta, doğru ve gerçek anlamındadır. Sağut ise, ikâmet etmek anlamına gelen Sağu kökünden gelmektedir. Lapta Sağut, doğru ikâmetgâhı anlamına gelmektedir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 53).

ettirmişti. Bununla birlikte Abaka'nın Aladağ'a yaylağa çıkmasının Ahlat'ın iktisadî hayatında önemli etkisi olup olmadığı bilinmemektedir.

Anadolu'daki Moğol egemenliği 1277'den sonra büyük sarsıntılar geçirmesine karşın Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük bir rol oynamıştı. Zira Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya sel hâlinde insan akını nasıl olmuş ise Moğolların önünde kaçan Türkmen kitleleri de aynı şekilde Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu Türkmenlerden 60.000 hanelik bir grup Karahan yönetiminde Valaşcert (Eleşkird), Sürmeli ve Aras çevresinden Ahlat'a doğru çekilmişti (Turan, 2014b, s. 299). Öte yandan 674 (1275-76) yılında Ahlat'ta (Hılat) büyük bir deprem olmuş, evler, hanlar, çarşılar yerle bir olmuştu. Halkın çoğunluğu enkaz altında ölmüş; çok az insan kurtulmuştu. Deprem Erciş, Diyarbekir, Silvan (Meyyâfârikîn, Miyafarkin) ve Mardin de etkili olmuştu (Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî, 1960, vol. 3, s. 123; *Baybars Tarihi: Al-Melik- Al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin İkinci Cildi,* 2000, s. 66). Abû'l-Farac depremin Erciş'te daha fazla tahribat yaptığını ve surların yanı sıra bütün binaların yıkıldığını, halkın büyük kısmının öldüğünü, aynı hadisenin Ahlat (Halat) şehrinde de yaşandığını, buradaki depremin dokuzuncu saatinde hissedildiğini yazmaktadır (1987, 2. cilt, s. 595). Ancak her şeye rağmen Ahlat önemini sürdürmeyi başarmıştı. Şehrin bu sırada İnal oğlu Boğatay Aka tarafından idare edilmiş olması mümkündür. Zira Ahlat'taki iki türbeden birinde Ekim-Kasım 1281 (680 Receb)'de ölen Boğatay Aka ile eşi Şîrîn Hâtun yatmakta, diğerinde de Boğatay Aka'nın daha evvelden ölen oğlu Hasan Timur (Kasım Aralık 1279=Recep 678) ve aynı yılda (Şubat 1280= Şevvâl 678) eşi Hüseyin Hüsâmeddin Aka'nın kızı Esen Tiğin Hâtun gömülü bulunmaktadır. Boğatay Aka ve oğlu Hasan (Esen) Timur "Emîrü'l-Kebîr" şeklinde anılmaktadır. Boğatay ailesinin Uygur asıllıdır. 1273 (672)' de ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra ölen Mahmut oğlu Hüsâmeddin Hasan Aka'ların şehrin daha eski idarecileri (baksak= daruga) oldukları şüphesizdir. "Hasan Pâdişah" adı verilen türbede bu sonuncusu yatmaktadır. Şâdi Aka'nın türbesi ise bu asrın başlarında yıkılmış bulunmaktadır.

690/1291'de İlhanlı tahtına çıkan Geyhatu da ilgili kengeşini Ahlat'ta yapmıştı. Şehir sonrasında da evvelki merkez olma vasfını da korumasından ötürü halkın sosyal anlamdaki gücünü muhafaza ettiğini düşünmek mümkündür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 177; Sümer, 1986, s. 459; 1989, s. 21). 1312 yılında Diyarbekir valisi Kara Tatarlar (Kuin- Tatar)'dan Mulay Noyan'ın ölümü üzerine Diyarbekir eyaleti Sutay

Noyan'a verilmişti. Olcaytu'nun oğlu Ebû Said tahta geçirildikten (716= 1316) sonra İrincin Noyan Diyarbekir, Sutay Noyan da Ahlat valiliklerine getirilmişlerdi (Sümer, 1986, s. 459-460; 1992, 1. cilt, s. 33). Fakat çok geçmeden devletin iktidarını eline alan Emîr Çoban, İrincin Noyan'ı azlettirerek Sutay Noyan'ı tekrar Diyarbekir valisi yaptırmıştı. Sutay Noyan'ın Diyarbekir valiliği 1332 yılındaki ölümüne kadar sürmüştü. Kendisinden sonra Uyrat beylerinden ve Ebû-Said'in dayısı olan Ali Pâdişah vali olmuştu. Bununla beraber Sutay Noyan'ın Barımbay, Hacı-Tuğay ve Fulad adlı üç oğlu Diyarbekir eyaletinin bir kısmında ve Ahlat bölgesinde hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdi (Sümer, 1992, s. 33-34).

Ebû Said Bahadır Han döneminde Ahlat refah ve bayındır bir şehir olmak özelliğini devam ettirmiştir. Kitabeli mezar taşları özellikle Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han, Gazan Mahmut Han dönemlerinde şehrin daha bayındır ve nüfusunun çok olduğu fikrini vermektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74; Sümer, 1986, s. 460; B. Karamağaralı, 1972, s. 180- 218). Olcaytu, Ebû Said Bahadır Han Ahlat'ta sikke dahi bastırmışlardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74). Hamdullah el-Müstevfî, Büyük Ermeniyye'nin Dar'ul-mülkü (merkezi) olan Ahlat'ın eski zamandaki gelirinin Ebû Said Bahadır Han devrinin (1316-1335) rayici ile 200 tümene yakın olduğunu, anılan devirde ise bu gelirin ancak 39 tümene ulaştığını bildirmektedir. Şehrin havasının ılımlı olduğu, büyük bağ ve bahçelere; güzel, bol ve dayanaklı meyvelere sahip olduğu, 51500 vergi tahsil edildiğini yazmıştır (1915, s. 100; Sümer, 1986, s. 460). İlhanlı veziri, hekim ve tarihçi Reşîdüddin (ölümü: 1318) de bu dönemlerde Ahlat'ta elma ticaretinin yapıldığını yazmıştır (1947, s. 199). Öyle ki şehir geçirmiş olduğu birçok felaketlere rağmen elması ile meşhurluğunu asırlar boyunca devam ettirmiştir.

İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden (736= 1335) sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli iç mücadelelerden Ahlat bölgesi geniş ölçüde zarar görmüştü. Ali Padişah gerek ailevi düşmanlıktan dolayı, gerekse diğer emîrlerin kışkırtmasıyla Hülagü neslinden Muhammed'i han ilan ederek 1335 yılında Ebû Said'in soyundan olan Arpağaun (Arpa Han)'a isyan etmiş ve onu yenip iktidarı eline geçirmişti. Fakat kendisinin can düşmanı olan Sutay Noyan'ın oğulları Barımbay ve Hacı-Tuğay, Moğolların Anadolu'daki umumi valisi (Memâlik-i Rum valisi) olan Celâyir Şeyh Hasan, Hülagü soyundan Muhammed'i han ilân edip, iktidarı ele geçirmiş olan Uyrat Ali Pâdişâh'ı Ala Dağ civarındaki Kara Dere'de yenmişti (736= 1336). Şeyh Hasan Muhammed'i tahta geçirmiş ise de asıl iktidar

kendi elinde kalmıştı. Müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tuğay da Diyarbekir ve Ahlat bölgelerine hâkim olmuştu. Ahlat'ta Muhammed Han adına 738 /1337-1338 yılında para basılması (Mübarek, 1318, 3. cilt, s. 155) bu husus ile ilgilidir. Fakat aynı yıl ortaya çıkan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan iktidarı Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın elinden almıştı. Hatta düşmanını Bağdat'a kapanmaya mecbur etmişti. En son olarak Hülagü soyundan Süleyman'ı hanlık makamına geçirmişti. Küçük Şeyh Hasan, Hacı Tuğay'ı itaat ettirmek için Sutaylılar'ın yurdu olan Ahlat'ın kuzeyindeki Bulanık ve Muş yörelerinde görülmemiş yağma ve tahriplerde bulunmuştu (741-742= 1340-1342). Ahlat'ta 741/1340-1341 yılında Süleyman Han'ın adına para basılmış olması (Mübarek, 1318, 3. cilt, s. 173) şehrin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hâkimiyetine geçmiş olduğunu göstermektedir. 743 (Ermeni takvimine göre= M.S. 1343) yılında Kara Hasan'ın Ahlat'ı (Khilat'ı) yağmalaması (*Sanjim Colophons of Armenians manuscripts, 1301-1480,* 1969, s. 84) şehrin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın elinde bulunmasından ileri gelmişti. Çünkü Kara Hasan, Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın en yakın emîrlerindendi (Sümer,1986, s. 461).

744/ 1343 yılında Hacı Tuğay ile rakibi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın (Recep 744= Aralık 1343) öldürülmeleri Doğu Anadolu'da dirlik ve düzeni ortadan kaldırmıştı. Mahallî reisler bu durumdan faydalanmış ve birçok yeri ele geçirmişlerdi. Ahlat'ın 750/1350 yılında Bitlis Hâkimi Ziyâeddin'in kardeşi Bahâeddîn'in elinde olması (Sümer, 1992, s. 39; 1986, s. 461) bu durum ile ilgilidir. Ayrıca şehirde Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait tarihi okunamayan bir mezar kitabesi bulunmuştur. Bu kitabe üstünde şu bilgiler yazılmıştır: "Bu kabir Emîr Bahau'd-Dîn oğlu Şeyh Emîn oğlu said, şehid, merhum, mağfur, kısa, ömürlü, gençliğine doymamış, Yüce Allah'ın rahmetine muhtac Süleyman er-Roşkî'nindir. (7)?7 yılı Zilhicce ayının birinci günü vefat etmiştir" (B. Karamağaralı, 1972, s. 239). Ancak Ahlat'ın 761/1360 yılında Moğol beylerinden Hızır Şah'ın idaresinde olduğu haber verilmektedir. Bu tarihte Hızır Şah, götürüldüğü Kıpçak ülkesinden kaçmış, kendisine sığınan Çobanlı Melik Eşref'in oğlu Timur Taş'ı Celayîr Şeyh Üveys'e teslim ettiği için ondan "koç" lakabını almıştır (Sümer, 1986, s. 461). Yine bu devrin emîrlerinden Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın amcasının oğlu Hüseyin'e "Koç Hüseyin", daha sonraları Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in akrabasından Bayındur (Bayındır) Bey'e de "Koç Bayundur Beg" denilmiştir. Bu örnekler "koç" kelimesinin kahramanlık unvanı olduğunu göstermektedir. Söz konusu unvanı taşıyanların mezar taşlarının koç şeklinde

yapılmış olması da doğaldır. Hızır Şah'a "koç" unvanı veren Celâyir Hükümdarı Üveys'in mezar taşı da "arslan" şeklindedir (Sümer, 1986, s. 461). Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın diğer yerlerinde görülen "koç" ve "arslan" şeklindeki mezar taşlarının Moğol devrinde ve XIV. yüzyıldan sonra ortaya çıktığı söylenebilir. Ahlat valisi Hızır Şah'ın 786 (Muharrem= Mart 1385) yılında Adilcevaz'da vefat ettiğini gösteren kitabe günümüze kadar gelmiştir (Sümer, 1986, s. 461-462; Abdürrahim Şerif, 1932, s. 28, 64-65). Bu kitabe; Hızır Şah'ın daha sonra Ahlat'ı yine Bitlis hâkimlerine kaptırıp Adilcevaz'a çekildiği ve oranın hâkimi iken öldüğü fikrini vermektedir. Yukarıda zikredilen Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait kitabe de bunu teyit edebilmektedir. Ancak bu konuda kesin bir kanıya varılmak için yeterli kayıt bulunamamaktadır.

İlerleyen zamanlarda Emîr Timur Ahlat'a geldiğinde buranın hâkimi kendisini karşılamıştır. Timur da onu taltif ile vilâyeti kendisine bağışlamıştır (Nizamüddin Şâmî, 1987, s. 125). Bitlis Hâkimi ve akrabaları olan Muş ve Ahlat hâkimleri Erciş'i ellerinde tutan Karakoyunluların aksine, Timur'a baş eğmeyi siyasetlerine daha uygun bulmuşlardır. Gerçekten Timur 789/ 1387 yılında Karakoyunlular üzerine saldırı birliklerini göndermiş, kendisi de Muş ovasındaki aşiretleri talan ettikten sonra Ahlat önüne gelmişti. Burayı ve sonrasında Adilcevaz'ı zapt etmişti. Timur, daha sonra ağırlıklarının bulunduğu Aladağ'a yönelmişti (Sümer, 1986, s. 462; 1992, s. 51). Bu sırada öteden beri kendisine birçok hizmetleri olan Adilcevaz emîri, Emîr Hokan onun yanına gelerek bağlılığını bildirmişti ve Ahlat vilâyeti, siyürgal ile olarak ona verilmişti. Emîr, 796/ 1394 yılında kudretini ve zenginliğini hissettirdiği şehir ve çevresinde avlanmaya çıkmıştı (Nizamüddin Şâmî, 1987, s. 186).

Timur'un oğlu Şahruh Mirza (1377-1447) ordusuyla 1421 yılında Karakoyunluları takip ettiğinde Ahlat Denizini (Van Gölü) solunda bırakarak Erciş'e varmıştı. Sonrasında ise Emîr Ginaşir'ini Adilcevaz (Adil Cuz) kalesine göndermişti. Kendisi ise Ahlat'a yönelmişti. Adilcevaz'ı (Adil Cuz) fetheden Emîr Ginaşir'in bu kalenin komutanları olan Kuddüs ile Zâhid'i yanına alarak Şahruh'un ordusuna dönmüştü. Şahruh, Ahlat bölgesinden geçerek Meriktü (Merkitü) mevkiinde birkaç gün duraklamıştı. Bu sırada Emîr Muhammed Kürt-i Ahlati sultanın huzuruna çıkmıştı (Mevlana Kemâleddin Abdürrazzak b. İshak el-Semerkandî, 1360, 2. cilt, 1. bölüm, s. 448).

Şahruh Mirza, Meriktü (Merkitü) konağında iken Emîr Şemseddin-i Bitlisi, onun yanına gelmiş ve iltifat görmüştü. Muş kalesi Hâkimi Emîr Abdurrahman da burasını ona teslim ederek hizmetine girmişti. Sultanın fermanı üzerine Oniki Kalesi'nde ikamet eden Emîr Dolday burada huzura çıkmıştı. Bu bölgenin (Hakkari-Van) Hükümdarı olan Melik İzzeddin Şir'in oğlu Melik Muhammed, serdarları ile birlikte hizmete girmişti. Emîr Kara Osman'ın oğlu Emîr Ali ile Akkoyunlu büyükleri ve Emîr Kara Osman'ın diğer oğlu Emîr Bayazıt'ta sultanın hizmetine girmişlerdi. Sultan, emîrlerle fikir alışverişinde bulunmuştu. Görüşmeler neticesinde vilayet komutanları ve büyüklerinin hil'atlerle vilayetlerine gönderilmeleri, kendisinin de Tebriz'e gitmesi yönünde karar almıştı. Dolayısıyla Emîr Şemseddin'in Bitlis'e, Emîr Muhammed Kürd'ün Ahlat'a dönmelerine izin verilmişti. Hepsi de sultan tarafından ödüllendirilerek vatanlarına gönderilmişti (Mevlana Kemâleddin Abdürrazzak b. İshak el-Semerkandî, 1360, 2. cilt, 1. bölüm, s. 448-450). Bu emîrlerin metbuları Karakoyunluların güçlerinin kırılmasını isteyerek daha geniş toprakları daha rahat idare edeceklerdi.

Şahruh daha sonra Karakoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in telkinleri ile Kara Yusuf Bey'in oğullarıyla savaşmaya karar vermiş ve Eleşgird ovasında onları yenmişti (824= 1421). İskender Mirza Sökmenabad'da[9] konaklayarak; Osman Bey'in tarafına yönelen Bitlis, Ahlat, Van ve Vustan emîrlerini yanına çağırmıştı. Şeyh Hasan Bey'i de davete aracı yapmıştı.[10] Sonra Aladağ'a, oradan da Akkoyunlu ve Karakoyunlu vilayeti arasında olan Bingöl yaylasına inmişlerdi. Karakoyunlu İskender Mirza, Şahruh ülkesine döndükten sonra, Bitlis, Ahlat, Vustan ve diğer bazı yerlerin Hâkimi Emîr Şemseddîn ile Hakkarî-Van Hâkimi İzzeddin Şir'in oğlu Melik Muhammed'i yakalatmıştı (1422) (Ebûbekr-i Tihrânî, 2014, s. 71; Sümer, 1986, s. 463). Bunun sebebi ise onların Şahruh'u metbu tanımalarıydı. İskender Mirza, Kürt emîrlerini tutukladıktan sonra Diyarbakır seferinden Bitlis'e yönelmişti. Bitlis ve Ahlat'ın Hâkimi ve kendisinin damadı (Ebûbekr-i Tihrânî, 2014, s. 72; Sümer, 1986, s. 463; 1992, s. 125) olan Şemseddin Bey'i Bitlis kalesini önüne getirmişti. Bunun üzerine Emîr Mihmad'ı Roskî, Roski'ler[11] topluluğuyla savunmaya kalkmıştı. İskender

[9] Sökmenabad: İran'ın Hoy şehrinin batısında Türk sınırına yakın bir yerde olup Hoy'a bir veya iki konak mesafededir. Adı kurucusu olan Ahlat şahlarından Sökmen al-Kutbî'den almıştır. Buraya Sökmen ovası da denilmektedir (Ebûbekr-i Tihrânî, 2014, s. 71)

[10] Osman Bey tarafından ümit bağı koparılan ve kaleleri elinden alınan Şeyh Hasan, İskender Mirza'nın devletine sığınmış ve kendini onun adamlarının arasına koymuştur.

[11] Bitlis bölgesine hâkim olan Kürt boyunun adı Rozki veya Rojki'dir (Ebûbekr-i Tihrânî, 2014.

Mirza, kaleyi teslim etmeleri için Emîr Mihmad'ın oğlununu, Emîr Şemseddin ile birlikte kalenin kapısına göndermişti. Emîr Mihmad buna rağmen kaleyi teslim etmemişti. İskender Mirza kalenin alınmasında başarılı olamayınca Emîr Şemseddin'in askerlerinden bir topluluğu kalenin önünde öldürmüştü (Sümer, 1992, s. 125; Ebûbekr-i Tihrânî, 2014, s. 72-73).

Bu gelişmelerin sonrasında Kara Yusuf'un oğlu İskender, Çağataylıların önünden kaçtıktan sonra emrindeki askerlerle Ahlat'a gelmişti. Kaleyi alamadığı için şehri yakmış ve halkını katletmişti (Hrand D. Andreasyan, 1973, 3, s. 87-88). İskender, 826 (1423) yılında tekrar Ahlat üzerine gelmiş ise de yine başarılı olamamıştı (Ebûbekr-i Tihrânî , 2014, s. 72-73; Sümer, 1986, s. 463; 1992, s. 126). Bununla birlikte Van da dâhil olmak üzere çevredeki birçok şehri zapt etmişti. Ancak Ahlat hiçbir zaman Karakoyunlu hâkimiyetine girmemişti (Hrand D. Andreasyan, 1973, 3, s. 108; *Sanjian Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, 1969, s. 166, 175; Sümer, 1986, s. 463; 1992, s. 125-127). Dolayısıyla Karakoyunluların bu sıralarda Ahlat'a hâkim oldukları şeklindeki ifadelerin (Sümer, 1986, s. 463) örneğin Kara Yusuf Bey'in türbe ve zaviyesinin Ahlat'ta olduğuna ilişkin bilgiler doğru değildir (Turan, 2013, s. 138). Kara Yusuf Bey'in cesedi, Tebriz'in ileri gelenlerinden Seyyîd Muhammed-i Kececî ve başkaları tarafından Tebriz'e götürülmüştür. Oradan da Kara Yusuf'un adamlarıyla Erciş'e gönderilmiş ve atalarının yanında gömülmüştü. Çok iyi yapılmış olan türbesinin yeri bugün bilinmemektedir (Sümer, 1992, s. 112).

Nihayetinde Karakoyunlu Cihanşah Mirza 1451 yılında Ahlat ve Bitlis'i ele geçirmişti. Birçok kişi esarete düşmüştü. Sonrasında şehir tekrardan Karakoyunluların elinden çıkmıştı (Hrand D. Andreasyan, 1973, 3, s. 95, 123, 128; *Sanjian Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, 1969, s. 258). Cihanşah 1462 yılında yeniden 12000 kişilik bir kuvvet gönderip Ahlat'ı kuşatmıştı. Kumandanları şehri harap etmişler ve çok ganimet toplamışlardı. Emîr Şerif (Bitlis'teki Emîr) kabile reislerini de yanına alıp onu karşılamaya çıkmıştır. Merasimle şehri ona teslim etmişler ve onun tüm isteklerini yerine getireceklerine söz vermiştirler. Ancak tüm süvarilerini Ahlat'tan göndermesini şart koymuştur. Onların sözlü güvencesini alıp; Ahlat'a gitmiştir, Yanındaki mührü ve Cihanşah'ın resmî mektubunu ordu komutanlarına tekrar gösterip kendi yerlerine barışçıl bir şekilde dönmelerini sağlamıştır. Böylece vergi karşılığında şehirde kuşatma kaldırılmıştır (*Sanjian Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480*, 1969, s.

272-273; Sümer, 1986, s. 464). Cihânşah Mirza'nın yerini alan Akkoyunlu Sahip Kıran (Uzun Hasan Bey) 873 (1468-1469) yılında büyük emîrlerden (umerâ-yı i'zâm) Biçen oğlu Süleyman Bey'in kumandasında önemli bir kuvveti (5.000 süvariyi) Bitlis'e sevk ettiği gibi, diğer bir kuvveti de başka beylerin idaresinde Ahlat üzerine göndermişti. Onun Hasan Ali Mirza'nın üzerine ordu sevk ettiği zaman onlar gelen kuvvetlere muhalefet etmişler ve Muş'tan buraya destek kuvvetleri gönderilmişti. Halil Beğ-i Tavacı, onların tamamını yakalayıp babasına (ordu-yı â'la) göndermişti. Büyük emîrler (umerâ-yı i'zâm) Bitlis'i kuşattıkları zaman oranın valisi İbrahim Bey, kendi annesini, naibi ile birlikte bağışlanması için göndermişti. Uzun Hasan onu affedip barış yapılmıştı. Daha sonra Muş şehrini kuşatmaya Halil Beğ-i Pilten'i göndermişti. İshak Ağa'nın askerlerinden Ahmed Bey ile Halil Bey, Kiğı ordusu, İskender Bey ve Eba Bekr-i Duharlu ile birlikte Ahlat'ın kuşatılmasına tayin olmuşlardır (Sümer, 1986, s. 464; Ebûbekr-i Tihrânî, 2014, s. 353-354). 1471 yılında Ahlat Bayındır Bey vasıtasıyla Akkoyunluların eline geçmişti. Sonrasında kalesi yıkılmış, muhafızları da el-Cezîre'ye getirilmişti (Hrand D. Andreasyan, 1973, 3, s. 93-94, 141; *Colophons of armenian manuscripts, 1301-1480,* 1969, s. 305-306). Bayındır (Bayundur) Bey'in Ahlat'ta mescit yaptırması ve türbesinin orada bulunmasının sebebi budur. Bayındır Bey'in ölümünden (Ramazan 866= 1481) sonra Ahlat, oğlu Muhammed Bey tarafından idare edilmiştir. Muhammed Bey de 894/ 1488'de ölmüştür. 1472-1473 yıllarında Bitlis, Muş, Bilecan ve Bohtank (Bohtan su havzası), Ahlat doğrudan doğruya Akkoyunluların idaresi altına girmiştir (Şeref Han, 1971, s. 447- 450, *Sanjian Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480,* 1969, s. 305-307; Hrand D. Andreasyan, 1973, 3, s. 141; Sümer, 1986, s. 464). Akkoyunlular'dan sonra Van Gölü Havzası ve Ahlat Safevî hâkimiyetine girmişse de bu konuda hemen hemen hiçbir bilgi yoktur.

II. TÜRK-İSLAM HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE AHLAT'TA ŞEHİRLEŞME

Hilmi Ziya Ülken (1990, s. 11), kuruluşları bakımından Anadolu'daki şehirlerin sınıflandırmasını üç ana kısımda toplamıştır:

1) Geleneksel şehirler
2) Şehirleşmiş büyük köyler
3) Son zamanlarda kurulan şehirler

Anadolu'da bulunan birçok şehir geleneksel şehirler grubuna girmektedir. Bu tip şehirlerin etrafı genellikle surlarla çevrilidir. Kuruluşlarında ve gelişmelerinde coğrafî, etnik ve dinî gelenekler etkili olmuştur. Bu faktörlerin üçünün bir arada ve uyum içinde olması toplumların yerleşik hayata geçmesi ile ilgilidir. İnsanlar göçebe şeklinde yaşıyorlar ise bu geleneksel üç faktör uyuşmazlık göstermektedir (Ülken, 1990, s. 11). Söz konusu şehirlerden bir kısmı gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Konya, Kayseri, Diyarbakır vb. gibi şehirleri buna örnek gösterebiliriz. Aynı zamanda diğer bir kısım şehirler ise tarih içinde gelişim sürecini tamamlayarak gerileme dönemine giren geleneksel şehirlerdir. Ahlat da bunun bir örneğidir. Ahlat şehrinin sosyal anlamda zayıflamasının sebebinin Osmanlılar dönemindeki kötü yönetimden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 59).

Uğur Tanyeli (1987, s. 41-96) Türkiye Selçuklu kentlerini üç gruba ayırmıştır:

1) Kapalı Kent Modeli: Tamamen surlarla çevrili kentler; Konya, Sivas, Akşehir, Kastamonu, Antalya, Alanya (Alaiye), Erzurum, Sinop, Malatya, Ani, Diyarbakır, Mardin.
2) Açık Kent Modeli: Surlarla çevrili olmayan kentler; Kayseri, Amasya, Bayburt, Kırşehir, Divriği, Şebinkarahisar, 1221'den önceki hâliyle Konya,
3) Uç Kent Modeli: Bizans ve Selçukluların birlikte yaşadıkları kentler; Ankara, Eskişehir, Kütahya.

Kapalı kent modelinin en önemli özelliği, yerleşme alanının büyük bir kesiminin surla çevrili olmasıdır. Sur dışında da bazı yerleşme alanları bulunmaktadır. Ancak bunlar kentsel bütüne oranla çok küçük boyuttadırlar. Tabakhaneler sur dışında yer almıştır. Selçuklu kapalı kentlerinin diğer özellikleri ise iç kaleye sahip olmaları ve

mezarlıkların kent dışında olmasıdır. Sur içinde de küçük mezarlıklar olabilmektedir. Fakat büyük ve önemli mezarlıklar her zaman sur dışına yapılmıştır. Mezarlıkların sur dışına yapılması önemli kentsel bir gelişmeden söz edebilmeyi sağlamıştır. Yeterli yoğunlukta iskân edilmiş bir kentte sur içinde mezarlık alanı için yer bulmak zor olduğu gibi sağlık sorunlarının görünmesi de büyük bir olasılıktır (Tanyeli, 1987, s. 41-45).

Tarihî kaynaklarda Ahlat'ın surlarla çevrili olduğu yazılmıştır. Kapalı kent modelinin diğer bir özelliği olan iç kale ise Ahlat'ta mevcuttur. Aynı zamanda *Seyahatnâme*'de ise Ahlat'ın imarı zamanında şehre attan başka hayvan girmediği, canlı hayvanın dışarıda kesilerek şehre getirildiği, sütün yaylada hayvanlardan sağılarak şehirdeki çeşmelerden alındığı, 7.000'e yakın kasap dükkânı olduğu yazılmıştır (Evliya Çelebi, 2010, s. 195). Bu durum ise tabakhanelerin sur dışında olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Ahlat'taki büyük ve önemli mezarlıklar da sur dışındadır. Bu bilgilerden yola çıkarak Ahlat'ın kapalı kent modeli kapsamına girdiği söylenebilir.

Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından fethi birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Fetih katılımcılarının büyük çoğunluğu (%70 oranında) Batı ve Doğu Türkistanlı Türkmenlerdir. Bunlardan bir kısmı göçebelerden oluşurken az da olsa bir kısmının kentlilik tecrübesine sahip olduğu görülmektedir (Tankut, 2007, s. 3). Doğu Anadolu'da gerçek anlamda yaygın bir kentsel yapılanma ise VII. yüzyılın ikinci yarısından başlamış ve İslam hâkimiyetiyle birlikte gelişmiştir (Tankut, 2007, s. 1).

Anadolu şehirlerinin Türkleşmesi, Anadolu'da cami, medrese, hastane, kümbet, han, hamam, kervansaray vb. gibi binlerce imar yapılarının yapılması, onarılması; gerek mimarlık gerekse diğer alanlarda sanat becerisi ve zevkinin ortaya konması şehirli kültür ile mümkündür. Anadolu'ya gelen Türklerin bir bölümü göçebe ve tarımcı köylülerden oluştuğu gibi şehirli nüfusun sayısı da az değildir. Anadolu şehirlerine gerek mimarî yapılarına gerekse yaşam düzeni bakımından Türk damgasının vurulabilmesi ancak şehirli ve şehre yerleşerek şehirli kültürünün temsilcisi olacak Türk'ün varlığı ile mümkündür (Cezar, 1985, s. 41). Ortaçağ Ahlat şehrine baktığımızda da Müslüman ve Türk hâkimiyeti dönemlerinde birçok yapı yapılmıştır. Aynı zamanda değişik dönemlerde harap hâle getirilen Ahlat'ta yapılar tekrar yapılmış ve onarılmıştır. Ahlat ve yöresi yeniden imar edilmiştir.

Selçuklular da şehir; yaşam kuralları belirlenmiş, mimarî ve yönetim kuralları olan, güvenliği sağlanmış, tarımsal faaliyetlerin yanında ticarî ve sanayi çalışmalarının yapıldığı yerleşme yeridir (Karpuz, Şimşek, Kuş ve Dıvarcı, 2010, [s. 23]). Kentleşme; kale, şehristan ve rabat öğelerinden oluşan Müslüman kent formülü ile yapılmıştır. Bu öğeler sırasıyla iç kale, dış kale ve en dıştaki yerleşim öğelerine denk gelmektedir (Tankut, 2007, s. 29). Aynı zamanda Selçuklular Anadolu'da mevcut kaleyi "iç kale" olarak yeniden inşa ettirmişler ve surların dışına "dış kale" olarak yayılmışlardır (Tankut, 2007, s. 28).

Türkiye Selçuklu şehirleri surlarla çevrilmiş ve her şehrin bir iç kalesi vardır. İç kalenin içerisinde saray, cami, ahmedek[12], askerî tesisler yer alır. Buranın dışında yani şehristanda ticaret sahası çarşı-pazar, meydanlar yer almaktadır. Daha sonra mahalleler ve dış surlar gelmektedir. Kapılar açıldıkları yöndeki şehirlerin adlarıyla anılmıştır (Karpuz ve diğerleri, 2010, [s. 23]). Bu bilgilerden yola çıkarak tarihî kaynaklara dayanarak Ahlat'ın iç kalesi, şehristanı ve rabatı olduğu söylenebilir.

İslam âleminde, şehir ile Cuma camisi arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Cami, İslam'ın ibadet yeridir. Cuma namazı kılınan camilerde "minber" bulunmaktadır. Hutbenin okunduğu yer minberdir. Cuma namazlarında ise hutbe namazdan önce okunmaktadır. Hutbede hükümdarın adı söylenmektedir. Hutbe aynı zamanda hükümdar ve İslam devleti için bağımsızlık göstergesidir. Alâeddin Keykubat zamanında Emîr Kemaleddin Kamyar, Ahlat'ta Cuma günü minberde Sultan adına hutbe okutmuştur (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 426). Burada minberli bir cami olduğuna göre Cuma namazının kılındığının, büyük ve önemli bir camisinin olduğunu aynı zamanda Ahlat'ın şehir olduğunu göstermektedir.

Abbasi ve Selçuklu sultanları Hanefî mezhebine mensuptular. Hanefîlere göre ise Cuma namazı ancak şehirlerde kılınabilmektedir. Bir camiye minber konmuşsa, Cuma namazının kılınacağını göstermektedir. Minber eskiden şehirlerin en büyük en önemli camilerine (Ulu Cami) yerleştirilmiştir. Aynı zamanda Selçuklu sultanları, Cuma namazı kılacak cemaati oluşturacak miktarda Türk yerleşmesinin olduğu şehirlere birer minberli cami kazandırmışlardır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından 50, bundan altmış yıl kadar sonra da Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesut tarafından 70 ya da 77 tane minberin, Anadolu'da Selçuklu egemenliğindeki

[12] Ahmedek: Dış sura bitişik bir şekilde eklemlenerek inşa edilmiştir. Asıl işlevi ise savunma amaçlı askerî niteliktedir (Tanyeli, 1987, s. 42).

şehirlere yerleştirilmesi, Cuma namazı kılacak miktarda Müslüman yerleşmesine sahne olmuş bu sayı da şehrin varlığını göstermektedir (Cezar, 1985, s. 40). Aynı zamanda göçebe ve tarımcı köylü Türk'ün yararlanmasına açık olmakla beraber, Selçuklu sultanlarının şehirlerdeki camilere minber koydurma hareketi birinci planda, şehir ve şehirli ile ilgili bir sorunun çözümüne yönelik bir hareket özelliği arz etmektedir (Cezar, 1985, s. 41).

Selçuklu devrinde Anadolu'daki şehirler Türkler sayesinde gelişmiştir. Bu büyüme ve gelişme sırasında, yeni camiler ve diğer yapıların inşası ile bunların birer Türk şehri hâline gelişleri günden güne güç kazanmıştır (Cezar, 1985, s. 42). Selçuklular döneminde Ahlat şehrinde minberli caminin olduğunu tarihî kitaplar yazmıştır. Aynı zamanda şehirde medrese, hastane, kümbet, han, hamam, kervansaray vb. yapılar da yapılmıştır.

XII. yüzyılın ortalarında Türkiye Selçuklu Devleti egemenliği altındaki topraklarda 120 ya da 127 tane minberli camiye sahip şehirler bulunmaktadır. Buralardaki halkın bir bölümü Yerli Hıristiyanlardan oluştuğundan, Müslüman halk nüfus bakımından onların bir hayli gerisindedir. Bu şehirler henüz, İslam âleminin önemli şehirlerinden olan Bağdat, Şam, İsfahan, Merv gibi şehirlerin seviyesinde değildir. Anadolu'da Türk yerleşmelerine sahne olan şehirlerin önemli bir bölümü, tek bir minberli cami ile kalmayıp, cami sayıları sürekli artarken, Müslüman Türklere ait kültürel, sosyal ve ticarî [tecimsel] yapılar da çoğalmıştır (Cezar, 1985, s. 41-42). Ahlat'a "*Kubbetü'l-İslam*" unvanının verilmesi diğer İslam şehirleriyle aynı seviyede olduğunu ve rekabet ettiğini de göstermektedir. Çünkü tarihte Ahlat, Buhara ve Belh şehirleriyle özdeşleştirilmiştir.

Türkiye Selçuklular döneminde Anadolu'da birçok kervansaray da yapılmıştır. Bu yapılar şehirlerarası yollar üzerinde inşa edilmiştir (Cezar, 1977, s. 180-182). Seyahatnâmelerde ve tarihî kaynaklarda Ahlat'ta birçok kervansaray yapıldığı yazılmaktadır.

İslam memleketlerinin sosyal ve kültürel yapısında, medrese binaları şehirlerin fiziksel yapısında iz bırakan kurumlar hâlinde yüzyıllarca yaşamıştır. Medreseyi kurum olarak ortaya koyan Türkler olduğu gibi medrese yapılarında öncülük de Türklere aittir. Türkiye Selçukluları tarafından Anadolu'da pek çok medrese inşa edilmiştir. Anadolu şehirlerinin Türkleşme ve Türk şehri karakteri kazanmalarında

Selçuklu medreselerinin payları büyüktür (Cezar, 1977, s. 302-304). Kitabelerden edinilen bilgiler doğrultusunda Ahlat'ta ulema yetiştiren bir ya da birkaç medresenin varlığına işaret edilmektedir. Aynı zamanda seyahatnâmeler ve tarihî kaynaklarda da şehirde medrese olduğunu bildirmektedir.

Selçuklu türbe ve kümbetleri çok çeşitlilik göstermektedir. Bu duruma, Selçuklu devletinin gerek kuruluş zamanı, gerekse yayıldığı toprak alanı bakımından bakılması gerekmektedir. Selçuklular, Orta Asya kaynağından hareketle İran, Azerbaycan, Anadolu'yu kapsayan geniş çevre içinde araştırmalarını yürütmüştür. Araştırmaların sonucundaki ürünler bu geniş alan içinde doğmuştur. Türkiye Selçukluları da, Büyük Selçuklu üslûp ve anlayışını kendi devir ve bölgelerinin hem görüş hem de malzemelerine göre uygulamış, bir takım gelişmelere götürmüşlerdir (Cezar, 1977, s. 324). Ahlat'ta yapılan kümbetler ise silindir biçimde olan ve iki katlı olan kümbetler, tek kat üzerine bina edilen kümbetler olmak üzere iki gruba ayrılabilir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, sayfa 173).

Türkiye Selçuklular döneminde Türk kültür ve sanatı sentezinde İran-Türkistan atmosferi daha fazla ağırlığa sahip olmuştur (Cezar, 1985, s. 42). XI. ve XII. yüzyıllarda hayvansal figürler seramik ve madensel eşyaların süslemelerinde bolca kullanılmıştır. Türkiye Selçukluların mimarlık eserlerinde de hayvan figürleri, kanatlı insanlar, insan başlı hayvan figürleri görülmektedir (Cezar, 1977, s. 228). Ahlat'ta bazı şahidelerin arka yüzlerinin alınlığında çıkıntılı bir tabla üzerinde uçları yuvarlak, çatallı ya da ejder başları ile biten sivri ve düğümlü kemerler görülmüştür. Asil b. Veys'in kardeşi Muhammed b. Veys'in bir ejder ve kemer kompozisyonu vardır. 714/ 1314 tarihini taşıyan eserinde iri kıvrımlarla çatallaşan ve uçları açılmış bir ejder ağzını andıran bir sivri kemer vardır. Meydanlık Mezarlığı'nda 1290-1300 yıllarına, diğeri XIII. yüzyılın sonuna tarihlendirilen ejder figürü daha vardır. Kemer ve ejderler 1270 ile 1314 yılları arasında ve birbiriyle usta, şagirt ve kardeş ilişkisi içinde bulunan sanatkârlar tarafından yapılmıştır. Ahlat mezar taşlarındaki ejderlerin neyi ifade ettiğini kesinlikle bilinmemektedir. Çeşitli bölgelerde çeşitli dönemlerde değişik yapı üzerinde görülen ejderlerin çok ayrı inançlara bağlı olduklarını ve ayrı ayrı ölüleri sembolleştirdiğini bilmek gerekmektedir. Ejder, Orhun stellerinden Ahlat şahidelerine, sadece herhangi bir motif olarak değil, stel üzerindeki yerini ve formunu da koruyarak aktarmıştır. Bu husus ise bazı geleneklerin de fazla bir değişmeye uğramadan Anadolu'da devam ettiğini göstermektedir. Ahlat mezar

taşlarındaki ejderler, Çin kaynağına bağlı olarak ölümle ve ruhun devamıyla ilgili kuvvetlerin sembolleri olduğunu düşündürmektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 72-77).

Selçuklu sultanları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman, orada cami, medrese ve zaviye yaptırarak, şehirlerin fiziksel dokusuna İslamî öğeleri eklenmiştir. Tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusunu bu yerlere yerleştirmişlerdir. Sofular ve dervişler uçlarda toplanarak hem Türkmenleri daha çok İslamlaştırmış ve hem de gaza ruhunu canlandırmışlardır. Bu suretle Anadolu nüfusuyla, kültürüyle İslamlaştırılmıştır. Bu gelişme sayesinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da yetişen âlimler de başka İslam ülkelerine gidip ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. İslam kaynakları Konya, Akşehir, Aksaray, Ankara, Kayseri, Sivas, Divriği, Malatya, Harput, Amid, Erzen, Bayburt, Ahlat, Mardin, Dunaysar (Koç-hisar), Silvan (Meyyâfârikîn), Hısn-Keyfâ, Siird, Ayın-tâb… gibi şehirlere yerleşmiş birçok Türk âlimleri hakkında bilgi vermiştir (Andreasyan, 1973, 3, s. 93-94, 141; Turan, 2014b, s. 354). Kimya ilminin önde gelen şahsiyetlerinden İbrahim b. Abdullah ve Hasan Ahlat şehrindendir. Bu şahıslar, lâciverd imalâtıyla da uğraşmışlardır (Turan, 2014b, s. 443).

Selçuklu şehirlerinde Türklerin yanı sıra Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Gürcü, İranlı vb. gibi milletler yaşamıştır (Karpuz ve diğerleri, 2010, [s. 21]). Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinden biri olan Ahlat'ta XI. yüzyılda, Arapça, Farsça ve Ermenice (Nâsır-ı Hüsrev, 1988, s. 10); XIII. yüzyılda Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşulmuştur (Zekeriyyâ el-Kazvînî, [t.y.], s. 524). Böylece Selçuklu şehirlerinde ve özellikle Ahlat'ta yeni bir şehir hayatı, birlikte adalet, barış ve hoşgörü içinde yaşamayı esas alan bir yaşama kültürü gelişmiştir.

Anadolu'da erken Türk fetih dönemi olarak adlandırılan süreçte; Erzincan-Ahlat hattı arasında kalan bölge, Türkmen toplulukların örgütlenme ve harekât merkezleri olarak, ileri bir sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşmıştır. Bölge şehirleri de Türk–İslam felsefesi altında örgütlenmiş dinî ve sosyal kurumlarla donatılmıştır (Özcan, 2006, s. 24; Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1987, 1. cilt, s. 306, 312-321; Tuna, 1987, s. 165). Doğu Anadolu şehirlerinde örneğin Ahlat'ta Selçuklu mimarîsinin izlerini yaygın olarak görmemize rağmen Osmanlı mimarîsinin izleri yaygın değildir. Dolayısıyla bu da bize Osmanlı döneminde söz konusu göç dalgalarının örgütlenme merkezlerinin, hareketin bitmesiyle önemini yetirdiklerini

göstermektedir (Tuna, 1987, s. 165). Burada kentler sisteminin odak noktası açısından dikkat çekici özellik; ilk Türk beyliklerinin Sivas, Erzen-i Rûm, Erzincan ya da Ahlat gibi askerî üs işlevindeki siyasal-yönetsel merkezlerinin, Anadolu'nun milletlerarası ticaret yollarının bağlantı noktalarında konumlanmış olmasıdır. Bu nedenle Selçuklu döneminde de sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal idarî merkezi olma işlevini korumuştur. Nitekim Selçuklu döneminde, doğu-batı milletlerarası ticaret yolu üzerindeki konumuna bağlı olarak sosyal, kültürel ve ekonomik kent kurumlarının yapılandırılmasıyla milletlerarası mübadele merkezi işlevi kazanan; Buhara ve Belh şehri ile rekabet edecek seviyeye ulaştığı yazılan Ahlat kenti Kubbetü'l-İslam (İslam'ın kubbesi) unvanı ile adlandırılmıştır. Aynı zamanda İlhanlı döneminde 51.500 dinar vergi gelirine sahip olduğuna ilişkin kayıtlar, ilerleyen dönemlerde de Ahlat'ın bölgenin en büyük şehri olduğunu göstermektedir (H. Karamağaralı, 2002, 7.cilt, s. 800-806; Sümer, 1986, s. 458-464; Özcan, 2006, s. 24; Hamdullah el-Müstevfî, 1915, s. 100).

Anadolu'da birtakım yerleşmelerin askerî-stratejik varlığı kapsamında Selçuklu savunma sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak askerî üs ya da subaşılık merkezleri işlevinde örgütlenmiştir. Tarihî sürece baktığımızda Ahlat'ın birçok devletin hedef noktası hâline gelmesinin nedeni ise stratejik öneme sahip olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim döneme ilişkin vakayinamelerde, İran Türk-İslam devlet geleneğinin mirası olarak Selçuklular, askerî stratejik öneme sahip Ahlat'ın yönetimine subaşı tayin etmişlerdir (İbn Bibi, 1996, 1.cilt, s. 167, 230, 262, 299; 1996, 2. cilt, s. 34, 138, 152, 176; Özcan, 2006, s. 33). Subaşılar aynı zamanda bulundukları vilâyetin emniyet ve asayişi ile ilgilenmişlerdir. Subaşılar, Emîr-i Sipehsalar veya Serleşker adı verilen mıntıka komutanlarına bağlıdırlar. Türkiye Selçuklu ülkesi; uc vilâyetleri hariç, bir takım serleşkerliklere ayrılmıştır. Bunların önemlileri arasında; Kayseri, Amasya, Antalya, Malatya, Erzurum, Erzincan, Ladik, Ahlat gibi yerler vardır (Yıldız, 1988, 8.cilt, s. 373).

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Harzemliler tarafından harap edilen Ahlat yöresinin yeniden imar edilmesi ve tarımsal üretimin yeniden canlandırılması için Sahip Ziyaeddin Karaaslan'a, Müstevfî Sadeddin Erdebili'ye, Kadı Şerefeddin oğlu Pervane Taceddin'e Ahlat ve Ermeniyye taraflarına gitmelerini, oranın ihtiyaçlarını karşılamalarını, vergi kapılarını (ebvabü'l-mâl) belirlemelerini; kayıpların, ölülerin kaçakların emlâkini kaleme almalarını emretmiştir (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 427).

Aynı zamanda sultan, Kemaleddin Kamyar'dan kalenin onarımını istemiştir. O da, bunun için Adilcevaz'a gitmiştir. Çünkü onarım için gerekli taş, kireç ve ağaç orada bulunmaktaydı. Bu şehirde fırın yaptırtmış, gerekli olan kireç pişirilmiş ve ihtiyaç duyulan yerlere götürmüştür. Aynı zamanda onlardan hüccet-i kabz (alındı belgesi) almıştır (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 427). Ahlat ve bölgesinin mal ile arazi tespitinin yaptırılması ve yöre halkının yeniden iskân edilmesine ilişkin kayıtlar, Selçukluların uyguladığı yerleşme politikalarının dayandığı ekonomik öncelikleri ortaya koymuştur. Aynı zamanda burada görmüş olduğumuz emîrlerin unvanlarına bakacak olursak; Büyük Selçuklularda değişik tarzda uygulanan pervanecinin görevi, Büyük Divân'da bulunan arazi defterlerini muhafaza etmek, has ve ıktalara ait menşur ve beratları hazırlamaktır. Arazi ile ilgili bu berat ve menşurlara da Pervâne denilmiştir. Pervâneci Büyük Divân'ın üyelerinden olup, emrinde kâtipler bulunmuştur (Yıldız, 1988, 8. cilt, s. 369).

Selçuklu döneminde Ahlat'taki idarî sistem diğer Selçuklu şehirlerininkine benzemektedir. Merkezde genelde mahalli idareye ait kalabalık bir zümre vardır. İdarî bölgenin başında emîr, yoksa tam yetkili olarak sadr bulunmaktadır. Protokolde emîrden sonra divanın birinci derecede hizmetlileri sadrlar gelmektedir. Protokolde ikinci sırada aynı zamanda ulema sınıfı da yer almaktadır. Üçüncü sırada tüccarlar ve alt kademe yöneticileri, dördüncü sırada ise zanaatkârlar ve esnaf bulunmaktadır. Beşinci sırada ise çırak, işçi, halk vardır. Şehrin meslek örgütü hâlinde teşkilâtlanmış dernekleri dışında kalan halk tabakalarıysa, oturdukları mahallenin sınırları içinde ayrı birlikleri oluşturmuştur. Her mahallenin "ehl-i örf" denilen bir iğdişi (muhtar, kethüda), bir de hükümete bağlı iğdişbaşı (şehir kethüdâsı) vardır. İğdişbaşı, iğdişlerin ve âyanın başında olarak, bütün bir şehri temsil etmektedir. Bu nedenle hükümet yanında çok önemli ve saygın şahsiyettirler. Günümüz belediye başkanlarına benzetilebilir. Bütün dernekler bu "ehl-i örf'"e ve onların aracılığıyla devlete bağlanmışlardır. Bunlar ise mahallenin, şehrin birlik ve düzenini sağlamışlardır (Akdağ, 1995, 1. cilt, s. 14-15, 19-20, 22; B. Karamağaralı, 2007, s. 100-101).

Ebû Muhammed Yusuf b. Zeyneüddin Salih b. Ebu'l-Kasım'ın şahideli lâhdindeki kitabede kendisinin İslam'ın ve Müslümanların hücceti (seçkin kimselere verilen unvan), şeriatın başı (sadru'l- şeria) olduğu yazılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 197-199, 278, 280). Ebû Muhammed Yusuf b. Zeyneüddîn bu unvanlara sahiptir.

Aynı zamanda Ahlat'ta, Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeybatısında bulunan lahidin kitabesinde "sadr"[13] kelimesi kullanılmıştır. Kameruddîn Muhammed'in kızı Aişe Hatun (Aişe Hatun binti Sadr Kameruddîn Muhammed şahideli silindirik sandûkası) için "sadr" kelimesi kullanılmıştır. 738/ 1338 yılında vefat etmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 218-219, 280). Ahlatlı idareciler arasında pek çok sadrlar olduğunu göstermektedir.

Ahlat'taki idarecilerin saray erkânı, Bağdat'taki ve Rey'dekinden farklı değildir. Teşrifat usulleri, düğünleri, dinî törenleri ve yaşam tarzları ile tamamen Abbasi ve Büyük Selçuklu hayat tarzına uymak zorundadır. Bu konuda çok büyük masraflar yapılmıştır. İnşaatı, inşa teknikleri, kıyafetleri ve el sanatları da Büyük Selçuklularla aynı olmalıdır. Mülkî ve askerî büyük daireleri, yaşayış tarzları da çok görkemlidir (Köprülü, 1994, s. 60; B. Karamağaralı, 2007, s. 101). Ulema sınıfı içinde bulunan müderrisler, vaizler, şeyhler, seyyidler, din âlimleri; diğer taraftan da tabipler, nakkaşlar, çalgıcılar ve hanendeler de devlet hazinesinden ücret almıştırlar. Kısaca herkese, her türlü namlar altında devlet hazinesinden para verilmiştir (B. Karamağaralı, 2007, s.101; Köprülü, 1994, s. 61). Ahlat'ta da bu unvanlara sahip kişiler vardır.

Ahlat'ta olan başka bir teşkilat ise ahiliktir. Şehirlerde zanaat ustalarının belli yerlerde çarşıları bulunmaktadır. Zanaatkârlar ve sanatkârlar düzgün bir hiyerarşiye göre iş yapmışlardır. Aralarında çıkan anlaşmazlıkları hallederler; ücretleri, malın cinsini, fiyatlarını tayin ederler ve devletle esnaf arasındaki ilişkileri tanzim etmişlerdir. Devlet bütün bu kurumların denetçisi ve yardımcısıdır. Böylece devlet, onları hukuki olarak tanımış; onlara hak ve imtiyazlar vermiştir. İslam'ı koruyan ve yayan fütüvvet toplulukları, bu teşkilatı meydana getirmişlerdir. Kardeşlik ve cihan mertlik unvanlarını taşıyan bu topluluklar özellikle XIII. yüzyılda sufi tarikat teşkilatına benzer mahallelerde toplanarak zaviyeler kurmuşlardır. Aynı zamanda diğer tarikatların içine karışmışlardır. Emîrden, zengin tacirlere, şeyhlere, hırfet erbabına ve güçsüzlere kadar herkes bu teşkilata alınmıştır (B. Karamağaralı, 2007, s.101-102).

[13] Sadr (a.,c. Sudûr): 1) Herşeyin başı, en yukarısı. 2) Reis, vezir 3) Vali anlamındadır (Karamağaralı, B. , 1972, s. 280).

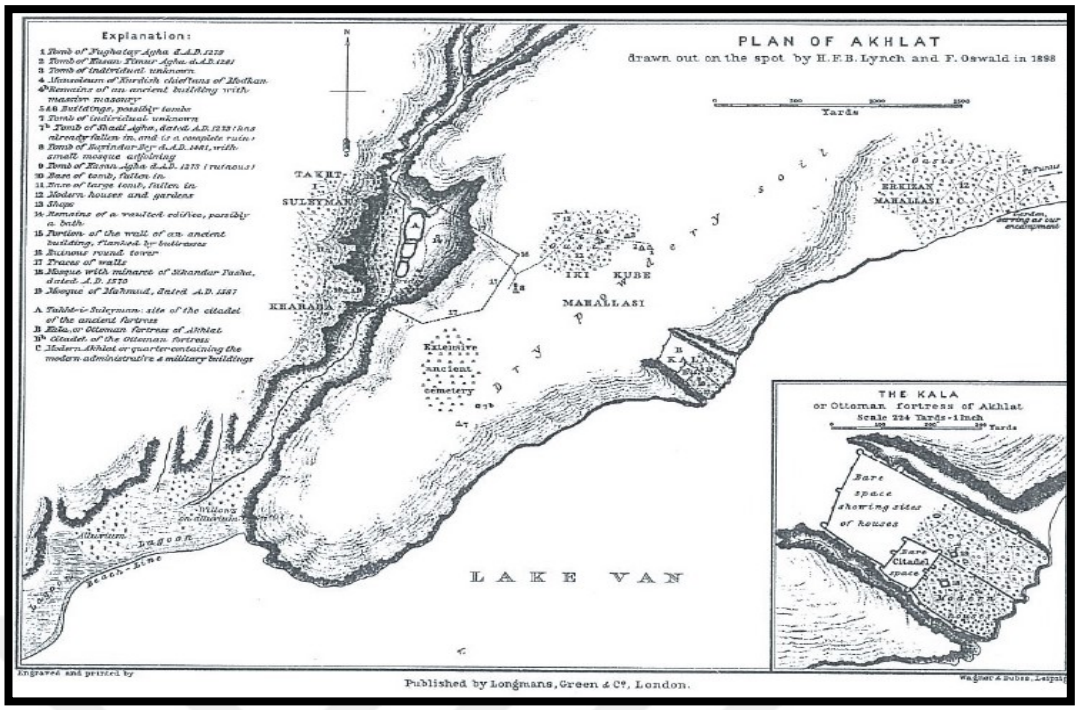
1. Ahlat Şehrinin Fizikî Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu

Orta Tunç ve özellikle Erken Demir Çağ'ında kale ve nekropoller suyu ve otu bol olan alanlarda yer almıştırlar. Ahlat da Van Gölü çevresinde yer almış; çevresindeki Nemrut ve Süphan dağları ise zengin su kaynakları ve çayırlarına sahiptir[14] (Belli, 2013, s. 19).

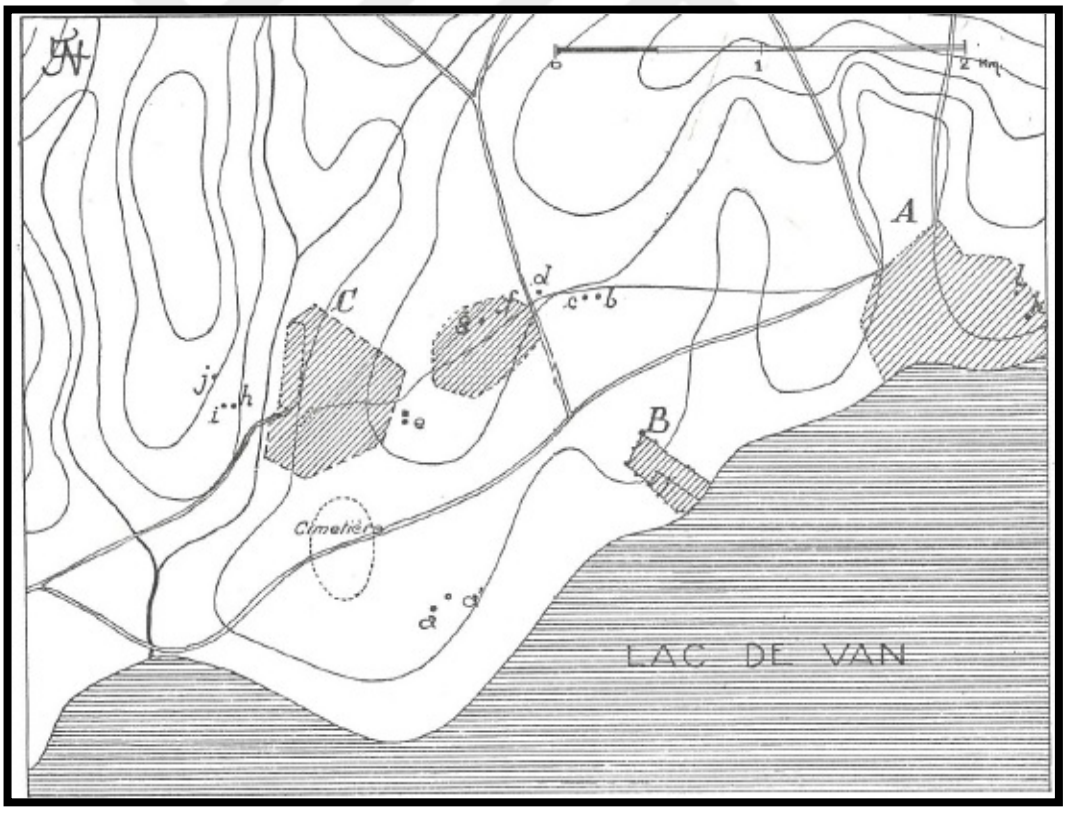
Ahlat şehrinin yerleşimi kuzeyden güneye doğru sahil boyunca uzanmıştır. En kuzeyindeki mahallesi olan Tonos ile en güneyindeki mahallesi olan Kacar arasında mesafe iki saatten fazladır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 23).

Albert Gabriel, Lynch ve F. Oswald tarafından 1898 yılında yapılmış olan kroki planını esas almıştır. Kendi planının Lynch'ınkini tamamlayarak, bu kroki planını 1/200.000 ölçekli haritadan elde ettiğini yazmıştır. Noktalı bıraktığı yerlerin surlar olduğunu, 1988 yılında bir İngiliz gezginin bu surların izlerini gördüğünü belirtmiştir. el-Makdisî'nin bahsettiği "tuğla surları" gördüğünü fakat kendisinin ise bu surları görmediğini yazmıştır (1940, texte 1, s. 242). Ancak bununla birlikte ünlü coğrafya eserinde şehrin kalesinin kerpiç olduğu yazılmıştır (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 388).

[14] Bkz. Harita B.4.

Harita 2. 1: Ahlat Şehir Planı[15] (Lynch, 1967, vol. 2, s. 292).

Harita 2. 2: Ahlat (Gabriel, 1940, texte 1, s. 242).

Albert Gabriel kroki planında taralı alan olarak gösterilen üç yerleşim yerinin her birinin birbirinden farklı dönemlerde oluştuğunu yazmıştır. A) ile gösterilen yer Yeni

[15] Renkli harita için bkz. Harita B.5.

Ahlat, bugün Ergezen Mahallesi olarak bilinmektedir. B) ile gösterilen Kale ise Osmanlı döneminde yapılan kaledir. C) ile gösterilen yerleşim yeri bir ırmağın sol tarafında kalır ve gölün en batı ucuna kadar gitmektedir. Eski Ahlat şehri de burada kurulmuştur. Bugün de ona "Harab Şehir" denilmektedir. Kapladığı alan ise kayalık bir araziyi içermektedir. Onun tepesinde bir iç kale vardır. Ancak bundan pek fazla iz kalmamıştır. Albert Gabriel bu iç kaleye "Harab Şehir kalesi" dediklerini yazmıştır. Eski şehirde hâlâ birkaç küçük dükkân ve yeni yapılmış bina olduğunu, bağ ve bahçeler arasındaki evlerde burada bulunduğunu ifade etmiştir (1940, s. 242-243).

İbrahim Kafesoğlu ise daha önce yapılmış eserlerden yararlanarak Ahlat'ın krokisini[16] raporuna eklemiştir (1949, cilt 1, sayı 1, s. 168). Ahlat krokisinde; şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra inşa edilen yapılar da gösterilmiştir.

Eski Ahlat'ın görüntüsü Bitlis'e benzemektedir. Nehir tarafından ortadan bölünmüş bir vadi vardır. Nehrin istikameti kuzeyden güneye doğrudur. Doğu tarafındaki kolu daha geniş fakat sığdır. Batı tarafındaki kol daha dar ama daha derindir. Bu iki yaka Kale'nin iki ucunda birleşmiştir. En geniş noktası 100 yarddır.[17] Uzunluğu 500 yarddır. Arada kalan platform dümdüzdür. Üzerindeki binalar çökmüştür. Platforma doğudaki vadiden çıkılmaktadır. Eski şehirden çok az kalıntı kalmıştır. Eski bir "banyo" düşünülen bina bölümü vardır. Duvarlar yıkıktır. Yıkık bir kule ve kalenin duvarların hakkında bilgi verilmektedir. Aynı zamanda kümbetin kalıntıları arasında Emîrin mezarının göründüğü: "Hasan Ağa, Mahmut oğlu" kitabesinde yazılmıştır (Lynch, 1967, vol. 2, s. 291).

Lynch eserinde aynı zamanda bir Ermeni Köyü olan Madavantz'dan bahsetmiştir. Burası yarı ilkel ve mağara insanlarına ait bir köydür. Dar bir vadi, bir yanda küçük bir kilise-iç kısmı mağarada; dış kısmı taş sütunlarla desteklenmiştir. Havari Thaddeus tarafından yapılmış olup bölgedeki en eski yapıdır. Astvatsatsin'e ithaf edilmiştir. Madavantz bölgedeki en eski yerleşim birimidir (Mağaralar şehri). Buradaki tapınak hâlen ayakta olup kiliseler ve manastırlar yok olmuştur. Kiliseler ve manastırlar Ahlat'ta XIII. yüzyıl sonlarında gelişmiştir. Müslümanların fethinden sonra bu şehir bir daha hiçbir zaman Ermenilerin eline geçmemiştir (Lynch, 1967, vol. 2, s. 293-295).

[16] Bkz. EK A: Ahlat'ın Krokisi ve Ahlat Krokisiyle İlgili Açıklamalar.
[17] 1 yarda: 91,44 cm.'dir.

İnsanlığın ilk cemiyet hayatına girdiği devrin en iyi örneği Ahlat'ta görülmüştür. Ahlat'ın Harabe Şehir Mahallesi bir saat uzunluğunda dere içindedir. Bu derenin iki tarafında büyük kayaların birbirine bağlı olarak meydana gelmesi de dikkat çekici bir özellik göstermektedir. Bu büyük kayaların dereye yönelik olan düz yüzünde bir sıra mağaralar dizilmiştir. Mağaralar günlük darbeler ile meydana gelmiştir. Bu sert taşları mağara hâline getirmek için o ilkel araçlarla insanlığın çektiği sıkıntıyı belirtmek gerekir. Mağaraların tavanları kubbemsi ve düzdür. Bir kısım mağaralar ise iki ya da üç odalıdır. Işık birinci mağaradan girmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 66). Mağaraların bulunduğu yerler ise; Madavans deresi, Harabe Şehir ve Sultan Seyit Dereleri, Kırklar Vadisi, Harabe Hulik Köyü, Yuvadamı Köyü civarında Gaban Deresi Vadisi'dir.[18] Neolitik dönemden kalan bu mağaralarda, kazı yapıldığı taktirde ilkel eşyaların ortaya çıkması mümkündür. Her türlü savaş karşısında burada yaşayan halk canlarını ve eşyalarını korumak için en güvenilir yer olan bu mağaralara sığınmışlardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 66). Mağaraların üstü düzlük olup arkası da yokuştur. Düz ve uzun tepenin üstünde Ahlatlıların ilk defa toplu saldırılara karşı direnme ve savunma aracı olan kale surlarının yıkık duvarları görünmüştür. Toprak altında ev yıkıntısına rastlanılmıştır. Derenin her tarafında çeşitli dönemlerde yaşayan insan toplumlarının hayatını örten taş ve toprak yığınları vardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67).

Haluk Karamağaralı'nın 1968-1979 yılları arasında yapmış olduğu kazı çalışmalarında muvakkat (geçici) yerleşme yerini bulmuştur. Meydanlık Mezarlığı'nda kısmen zemin üzerinde bulun bir akıtın gövdesini meydana çıkarmaya çalıştıklarında akıta dayanan ve doğuya doğru uzanan kuru duvara rastlamışlardır. 1969 yılında ise; bu duvarın kuzeye doğru kol verdiğini ve doğuya doğru devam eden kısmı belli bir yerde kuzeye dönmüştür. Kol takip edildiğinde, akıtın kuzey tarafında ve çok yakınında bulunan göçüğü açılarak burada da yeni bir akıt bulunmuştur. 1970 yılında ise aralardaki duvarların bulunması sayesinde bir yerleşme yerini meydana çıkarmışlardır. Bulunan yapı ise üç ailenin yaşadığı bir geçici (muvakkat) bir yerleşme yeridir. Burada mutfakları olan üç büyük oda ve bu odaların her birinde tandırlar vardır. Odaların birinde bir musluk taşı çıkarılmıştır. Aynı zamanda burada kırılmış ve tekrar kullanılmak üzere tamir edilen, ağız kısmı

[18]http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_conten (ErişimTarihi 20.09.2016).

küçük kulpçuklarla süslenmiş bir küp bulunmuştur.[19] Şehri ve bu geçici (muvakkat) yerleşme yerini yıkan ve perişan eden, 674 (1275-76) yılında gerçekleşen depremin olması mümkündür. Bu iki akıtın ise bu tarihten önce yapılmış olmaları gerekmektedir (H. Karamağaralı, 2007, s. 89-90).

Derenin kuzeyine 15 dakika uzaklıkta eski bir hamam yıkıntısı ile harap olmuş bir caminin geri kalan kısımları vardır. Bunların hangi döneme ait olduğu araştırılmamıştır. Derenin güney sahilinin arkası genişçe bir tepedir. Eski kümbet, saray harabeleri yığın hâlinde görünmektedir. Burası ise Tahtı Süleyman Mahallesi'dir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67).

Hükümdarların sarayları, darphanesi bu mahallededir. Darphanenin temelden iki metre taş duvarları vardır. Üç bölmeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Tahtı Süleyman'ın 20 dakika kuzeyinde kayalar içinde oyulmuş tekke, türbe, mescit vardır. Eski Türk evliyalarından Sultan Seyyid'e ait olduğu söylenmektedir. Araştırma yapılmış ancak kitabeye ait bir şey bulunmamıştır. Taşlarda tezyinat (süs) yoktur (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67).

Ahlat (Hlat)'ın düzlük bir ovada kurulmuş bir şehir olduğu, şehrin kalesinin kerpiç olduğu ve Cuma mescidinin çarşıda bulunduğu ve bahçelerinin güzelliği ve bir akarsu olduğu kaydedilmektedir (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 388). Ahlat'ın bir ovada yer aldığı, güzel bağlarla bahçelerle çevrili olduğu, topraktan bir kalesi ve camisinin ise pazar ortasında olduğu yazılmıştır (Nâsır-ı Hüsrev, 1988, s.167). Zekeriyyâ el-Kazvînî'nin yazmış olduğu eserde de, Ahlat'ın güzel surlarla çevrili olduğunu, şehrin dışında üzerinde köprü olan bir nehrin geçtiği, aynı zamanda şehrin bir ara kuşatılmasına karşılık Ahlat (Hılat) halkının köprüyü samanlarla kapattıkları ifadesi yer almaktadır ([t.y.], s. 524). Şehrin bayındır olduğu zaman 35.000 mihrap olduğu konusunda bilgi verilmiş aynı zamanda

> 2.000 medrese, 1.000 adet hamam, 2.000 han, 1.000 adet dârülhadis, 6.000 çocuk mektebi, 800 derviş tekkesi, 18.000 akarsu çeşmesi, 8.000 cana can katan sebilhane, 10.000 Müslüman mahallesi, Mecusî ve Hristiyan'dan nâm u nişan yok imiş, ve 200.000 Müslüman haneleri, 70.000 ayân sarayı, 3.000 gelen giden yolcular için kervansaray, 2.000 adet bekâr garip konukevleri, 600.000 dükkân ve 150 yere yüksek kubbeler ile bedesten,… 700 adet açların doyurulduğu imaret (Evliya Çelebi, 2010, 194)

[19] Bkz. Fotoğraf D.1.

olduğu yazılmıştır. Ahlat şehrinde yaşayan emîrlerin kendilerine ait iç kalede müstahkem evleri vardır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s. 451). Taşdirek mevkiinde (Merkez Mahallesi'nde Araştırma Enstitüsü'nün önündeki düzlüğün sağ tarafında hafif tümseklik görülmektedir); Emîr Bayındır'a ait yazlık köşkün burada olduğu söylenmektedir[20] (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 180). Ahlat'ın büyüklüğü mimarî kalıntılara göre; 11 km. uzunluğunda ve beş km. genişliğinde bir alanı kapsamaktadır. Günümüze kadar gelebilen eser sayısı Ahlat'ın büyüklüğü ile kıyaslandığında oldukça az olmasına rağmen, kazılar sonucu ortaya çıkarılan eserlerin mimarî çeşitliliği ve yoğunluğu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda çeşitli tarihî kaynaklarda Ahlat'ta çok sayıda cami ve zaviye, dükkanlar ve evler, han ve kervansaraylar, köprüler, Bimarhane vs. gibi yapılar yapılmış olduğuna dair bilgi vermektedir. Kalenin tamiri ve dayanaklığı ise Harzemşah istilası ile kayıtlara geçmiştir. 1065 (1655) yılında Ahlat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, gördüğü eserler ile yıkıntı ve kalıntılardan Ahlat'ın parlak geçmişini yazmıştır. Bütün bu bilgiler Ahlat'ın ne kadar büyük ve önemli bir şehir olduğunu göstermiş olduğu gibi şehrin mimarî ve sosyal yapısı hakkında da bilgi vermektedir (H. Karamağaralı, 2007, s. 83; N. Karamağaralı, 2014, s. 42; Evliya Çelebi, 2010, s.188-203).

*Seyahatnâme'*de Ahlat şehrinin büyük olduğuna gösteren bir hikayede;

> Bu eski Ahlat Şehri tâ Firavun zamanında da bayındır[mamur], şenlikli cihan yarısı bir şehir imiş. Firavun, Mısır ülkesinde *hâşâ* tanrılık davasına kalkıştığında bu Ahlat Şehri'ni sahibi olan padişah, Firavun'un tanrılık iddiasında olduğunu [241a] işitince gülümseyerek: "Zavallı Firavun, Mısır gibi küçük bir beldeye sahip olmakla Tanrılık davası eder. Ya benim büyük Ahlat'ıma *hâşâ* sahip olsa acaba ne olmak davasını ederdi ki! diye Ahlat şahı böyle münasebetsiz söz eder. (Evliya Çelebi, 2010, 197-198)

Ahlat şehrinin bayındır ve hâlâ yapı kalıntılarının mevcut olduğunu ve mezarlığını bir günde zor geçildiğini yazmıştır. Aynı zamanda mezar taşlarının üzerinde bütün ölülerin isimleri celî hat ile mermerlere yazılmıştır (Evliya Çelebi, 2010, s. 197-198).

1.1. Eski Ahlat Kalesi

Ahlat'ın eski yerleşim yeri kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yapılardan yola çıkarak Harabe Şehir, İki Kubbe ve Tahtı Süleyman Mahallesi'nin alt kısımlarından oluştuğu ve iç kalenin ise Harabe Şehir Mahallesi'nde bulunduğu kesinleşmiştir

[20] Bkz EK A: Ahlat Korikisi ve Ahlat Korikisine ait Açıklamalar.

(Tekin, 2000, s. 127). Harabe Şehir Mahallesi Ahlat yerleşmesinin merkezidir.[21] Ahlat'taki eski kalenin yeri Tahtı Süleyman Mahallesi'nin doğusundan, İki Kubbe Mahallesi arasında Harabe Şehir'dedir (Tekin, 2000, s. 133). Urartular tarafından yapıldığı sanılan bu kale 1224 depreminde yıkılmıştır (*Bitlis*, 1982, 2. cilt, s. 1437). Büyük surun Doğu Romalılar zamanında yapılıp daha sonraları Selçuklular devrinde tamir ve genişletme (tevsi) yapıldığı bilinmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80; İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 427). Tarihî kaynaklarda kalenin Rum (Bitlis) kapısından bahsedilmiştir (Vâkidî, 2007, s. 400). Şehir kapıları savunma işlevlerinin yanı sıra gerçek bir şehri sıradan bir yerleşim yerinden ayıran en belirgin mimarî unsurdur. Kent kapısı aynı zamanda tüccarın, ulakların, muhafızların, yolcuların ilk karşılaştığı yerdir.

Ortaçağın ünlü coğrafyacısı eserinde şehrin kalesinin kerpiç olduğunu yazmıştır (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 388).

Ahlat'ta kalesinin dökülen ve yıpranan surları 1164 yılında tekrar inşa edilmiştir. Burcu Erbaîn (Kırk Burç) diye bilinen burç 29 Ocak 1164 yılında yıktırılmıştır. Yapımına ise 30 Nisan'da başlanmış olup 16 Kasım 1164'te bitmiştir. Çok güzel bir yapı yapılmıştır. Bu yapı el-Mâlik Necmeddin Alpı'nın zamanında yapılmıştır. Mühendisliğini ise Yâkut el-Hisâbî[22] yapmıştır (İbn el-Ezrak, 1992, 137).

*Şerefnâme'*de, Ahlat'a yer altından indirilen büyük su kanalının başlangıç yeri olan Kulaksız Mahallesi ile kısmen bugünkü Ahlat'ın bulunduğu Ergezen Mahallesi'ni de kuşatan büyük bir surun kısmen bir metre yüksekliğe kadar ayakta duran, fakat büyük kısmı temele kadar yıkılmış olan kalıntılarını gördüğünü anlatmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80). Bu anlatılan Dış Sur (şehir suru) olmalıdır. Kaynaklarda geçen "Kırk Burç" adının bu üç kaleden hangisine verilmiş olduğu tespit edilememiştir. Ancak "Kırk Burç"un Dış Sur için az olduğu, bu adın İç Kale'ye veya Orta Sur'a verilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu surlar oldukça güçlü bir yapıya sahiptir. Nitekim Celâleddîn Harzemşah devrin bütün kuşatma silâh ve aletlerini kullanmasına rağmen Ahlat altı aydan fazla dayanmış ve kıtlık sonucunda düşmüştür. Harzemşah hükümdarının Ahlat'ı zapt ettikten sonra komşu hükümdarlara gönderdiği fetihnamelerde "Gök burçlarına müsâvî olan sûrların burçlarını" yıktırdığını ve çok derin hendeğin aşıldığını söylemiştir. Ahlat

[21] Bkz. Fotoğraf D.2, D.3, D.4, D.5.
[22] Osman Turan, Mühendis'in adını "Kara-kuş" olarak yazmıştır (Turan, 2013, s. 132).

Kalesi bu hadiseden öncede ve sonrada, birçok defa tamir edilerek sağlamlaştırılmıştır. Moğol istilasından sonra ise sur işlevini kaybetmiştir (H. Karamağaralı, 2002, 7. cilt, s. 801)

İç Kale'nin kalıntısı kısmen günümüzde mevcuttur.[23] Orta Sur'dan ise kaplama taşlar sökülmüş iki burç parçasından başka bir şey ayakta kalmamıştır. Yaptıkları kazı çalışmasında Prof. Dr. Haluk Karamağaralı, İki Kubbe Mahallesi'nde bulunan toprağa gömülü kısımları açtıklarında, kaplama taşları yerinde duran, 20 m. çapında yuvarlak bir burçla karşılaşmışlardır. Bu ise büyük bir köşe burcu olmalıdır. İki Kubbeyi Tahtı Süleyman Mahallesi'ne ve Harabe Şehir'e bağlayan yol geçmektedir. Yolun burç hizasından Orta Sur'a dâhil olduğunu ve burada bir kapı bulunması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunun için yolun güney kenarında bir sondaj yapmışlar ve kapının güney yanındaki kuleyi bulmuşturlar. Yolun karşı tarafındaki tümseğin yola bakan yüzündeki aşınmış olan toprak tabakasının altında da kapının kuzey yanındaki kuleye ait kalıntılar meydana çıkarılmıştır. Üzerinde bir dükkân yapılmış olduğu için bu kule üzerinde çalışma yapılmamıştır. Güneydeki kapı kulesinin üstündeki ve etrafındaki toprağı tamamen kaldırdıkları zaman kayda değer bir tamire rastlamışlardır. Kule zayıf göründüğü için dıştan yine yuvarlak bir duvarla takviye edilmiştir.[24] İlk yapının kaplama taşları ile takviye duvarının yüz taşları sökülmüş ve soyulmuştur (H. Karamağaralı, 2002, 7. cilt, s. 801). Büyük burç ve bu kapı kuleleri ile Orta Sur'un kuzeydoğu köşesi ve doğu sınırı tespit edilmiştir. Kuzeyden güneye uzanan bu hat üzerinde, arazinin vaziyetine ve satıhtaki tümsek ve engebeye göre, suru sıhhatli olarak çizilebilmesi için sondaj yerleri tespit edilmiştir. Ancak arazinin şahısların mülkiyetine geçmiş olması nedeniyle bu sondajlar yapılmamıştır (H. Karamağaralı, 2002, 7. cilt, s. 801).

1.2. Ahlat'ın Mahalleleri ve Şehrin Demoğrafik Durumu

XI. asırda Ahlat'ın geniş arazisindeki evler, caddeler, kervansaraylarla birbirine bitişik olan mahalleler şimdi birer köy gibi ayrılmıştır. Aynı zamanda aralarında ekili tarlalar görünmektedir. Ahlat dört mahalleye ayrılmış olup büyük bir şehirdir. Bu mahalleler Tonos, Ergezen, İki Kubbe, Harabe Şehir'dir. Aynı zamanda 15 evden meydana gelen sur dâhilinde Kale Mahallesi vardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 23). Tarla ve bahçelerden eski ev temelleri, kârgir suyolları toprağın altından çıkmıştır.

[23] Bkz. Fotoğraf D.6.
[24] Bkz. Fotoğraf D.7.

Çok defa evlerin duvarlarında mermer üzerine kazılmış kitabe parçaları, sütun kırıkları, işlemeli kümbet taşları duvarların adi taşları arasında bulunmaktadır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 72).

Eski kümbet, saray harabeleri yığın hâlinde görünmektedir. Burası Tahtı Süleyman Mahallesi'dir. Hükümdarların sarayları, darphanesi bu mahallededir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67). *Camiüttevarih*'in kaydettiği 24 Türk boyundan olan Kaçarlar XI. yüzyıldan itibaren Kaçar Mahallesi'ne yerleşmişlerdir. Bu kolun bir kısmı da Erzurum'da kalmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 71). Buraya İki Kubbe Mahallesi denilmesinin sebebi ise iki kümbetin yani Bugatay (Boğatay) Aka ve Hüseyin Timur Esen Kümbetleri'nin burada olmasından ileri gelmektedir. Ergezen Mahallesi'nin ismi "Erler yatağı" anlamına gelmektedir. Sularının çokluğu, meyve ağaçlarının sıklığı ile diğer mahalleleri geride bırakmıştır. Burada eski mezarlıklar, harap kümbetler de vardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 87-88). Ergezen Mahallesi'nin kuzeyinde bahçeler içindeki mahalleye Azat Kavak şanı verilmiştir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80). Ergezen Mahallesi'nin güneyinde eski bir surun kalıntısı görünmektedir. Bu sur Harabe Şehir, Tahtı Süleyman ve İki kubbe Mahallesi kuzeyinde bulunan ve önceleri mahalle iken sonraları Ahlat'tan ayrılarak bir köy hâlinde kalan Kulaksız'ı da kuşatan büyük bir kale surudur. Fakat bu sur yeniden yapılan eserlerle tahrip edilerek günümüzde bazı kısımları bir metre yüksekliğinde ve genellikle temel hâlinde görünmektedir. Böylece eski Ahlat'ta bulunan mahalleler tespit edilmiştir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80). Eski Ahlat, Harabe Şehrin deresindeki tepedir. O zaman bir sahayı sadece kapsamaktadır. Harabe Şehir kalesinin hangi devirde yapıldığı anlaşılamıyorsa da en az milâttan 1500 sene evvel yapılması mümkündür (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80)

1046 yılında Ahlat'a uğrayan Nâsır-ı Hüsrev, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce Ahlat'ı ziyaret etmiştir. Burada Arapça, Farsça, Ermenice olmak üzere üç dille konuşulduğunu yazmıştır (1988, s. 9-10). Akabinde Tuğrul Bey zamanında bu bölgeye önemli sayıda Türkmenler göç etmiştir (Turan, 2014b, s. 150-154). Daha Malazgirt'ten önce Ahlat bir Türk üssü hâline gelmiştir. Malazgirt savaşından sonra da Türk göçleri devam etmiştir. Ahlatşahlar (Ermenşahlar) döneminde ise burası bir Türk siyasî unsurunun başkenti olmuş ve tamamıyla bu kimliği kazanmıştır.

Aynı yıl içerisinde Ahlat ve Diyarbekir bölgelerinde korkunç bir deprem meydana gelmiş, bu deprem sonucu kale, şehirler yıkılmış ve pek çok insan ölmüştür (İbn

Tağribirdî, 1913, vol. 3, Part 1, No. 1, [vol 2.] s. 204). Bu da şehrin nüfusunu ciddi şekilde etkilemiş olmalıdır.

XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Ahlat'ı ziyaret eden Zekeriyyâ el-Kazvînî (1203-1283) ise Ahlat'ta Müslümanlar ve Hıristiyanların yaşadığını; Acem, Ermeni ve Türk dilleri konuşulduğunu yazmıştır ([t.y.], s. 524). Ermenicenin ekalliyet (azınlık) dili, Farsçanın da yüksek tabakanın dili olduğu bilinmektedir. Arapçaya yalnızca kitabelerde rastlanılmıştır. Bu diller arasında Kürtçeye rastlanılmamıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 33; H. Karamağaralı, 2007, s. 84). XI. yüzyılda konuşulan Arapçanın yerini zamanla Türkçenin aldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Ahlat şehrinin demografik yapısında Türklerin, Acemlerin, Ermenilerin ve Arapların yaşadığı da ortaya çıkmaktadır.

XIII. yüzyıl müelliflerinden biri olan İbn Said, Ahlat tüccarının zengin ve halkının ise eğlenceye düşkün olduğu bilgisini vermiştir **(**Sümer, 1986, s. 454). Müverrih Abdullatîf el-Bağdadî, el-Evhad'ın kısa bir zaman içinde, Ahlatlıların ileri gelenlerinden 18.000 kişiyi öldürttüğünü onun bir adamından işitmiştir (Sümer, 1986, s. 456). Akabinde Celâleddîn Harzemşah'ın Ahlat'ı kuşatması sonucunda; Ahlat nüfus konusunda sarsıntı geçirmiştir. 20.000 kişi bir günde şehri terk etmiştir (el-Nesevî, 1934, s. 122, 126; Sümer, 1986, s. 457).

644/1246 yılında Ahlat'ta büyük bir deprem daha olmuş ve binaların çoğu yıkılmıştır (Kâtib Çelebi, 2010, s. 502). Ancak felaketin sonrasında şehir önemini yine devam ettirmiştir. XIII. yüzyılda Ahlat'ın nüfusunun ne kadar olduğunu tespit etmek zordur. Fakat bu konuda tahminlerde bulunmak mümkündür. Aynı zamanda sözü edilen depremden sonra 1200 hanenin Mısır'a göç etmiş olması (Evliya Çelebi, 2010, s. 189) bize Güneydoğu Anadolu'da Amid şehrinden sonra en büyük ve en kalabalık şehrin Ahlat olduğu fikrini vermektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 33). Ayrıca Ahlat'a döneminin en önemli bilim, sanat ve ticaret merkezi olarak "Kubbetü'l-İslam" unvanının verilmesi, altı büyük mezarlığının bulunması, en büyük mezarlığı olan Meydanlık Mezarlığı'nda (Selçuklu Mezarlığı) tahminen 8.000 civarında mezar taşı olması ve burada yatanların belli makama ve rütbeye sahip olmaları, şehrin beş km. genişliğinde ve 11 km. uzunluğunda bir alanı kaplaması, yapılarının çeşitliliği ve büyüklüğü dikkate alındığında nüfusunun 300.000 den az olmadığı söylenebilir (H. Karamağaralı, 2007, s. 83; N. Karamağaralı, 2014, s. 41). Ayrıca Ahlat'a Kubbetü'l-

İslam (İbn Bibi, 1996, 1.cilt, s. 382; Turan, 2014a, s. 96; 2014b, s. 467) denilmesi, bu unvana sahip Belh ve Buhara şehirleriyle de karşılaştırılması gerekmektedir.

Hülagü 1259'da Kürtlerin merkezi olan Ahlat'a ve Hakkari dağlarına girmiş ve onlardan buldukları herkesi öldürmüştür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 53-55; Sümer, 1986, s. 458). 1473 yılında ise Uzun Hasan bölgeye sefer düzenlemiş ve Bitlis, Ahlat, Muş ve Bohtank'ı almıştır. (Andereasyon, 1973, s.141). Bu bilgilerden Ahlat'ta yaşayan topluluklar içerisinde Kürtlerin de girdiği anlaşılmaktadır.

Moğolların istilasının önünden kaçan 60.000 kişilik bir Türkmen grubu Karahan idaresinde Valaşcert (Eleşkird), Sürmeli ve Aras havalisinden Ahlat'a doğru gelmişlerdir (Turan, 2014b, s. 299). Böylece Ahlat'ın yeniden taze bir nüfus kaynağına da sahip olduğu söylenebilir. Daha sonrasındaki tarihsel evrelerde Ahlat şehrinin nüfusunun artığı veya azaldığı görülmektedir. Nitekim Moğolların sebebiyet verdiği göç dalgaları ile yeni Türk kitleleri ve Moğol hâkimiyeti zamanında Moğol ve Doğu oymakları Ahlat'a gelip yerleşmişlerdir (B. Karamağaralı, 1972, s. 33).

Eski Ahlat dili hakkında; Çağatay diline ve Moğol diline yakın gayr-i mükerrer bir lehçedir denilmekte olup, "İşven, gitmişven, gûrumıza varmışmız, bizim Kay gibidir, boğaz eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır, şâd bay kişidir, ayıtdım şol kişi menfadınadır, savular sayladım, yani ağlaya kaldım…." diye, bu gibi nice kere yüz bin kelimeler ve ibareler yazılmıştır" (Evliya Çelebi, 2010, s. 193-194) şeklinde bilgi verilmiştir. Verilmiş olan bu bilgi ise çok ilgi çekicidir. Aynı zamanda Ahlat'a "Oğuz taifesi şehridir" diye bilgi de verilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 188). Olcaytu'nun oğlu Ebû Said Bahadır Han (1316-1335) döneminde de Ahlat refah(müreffeh) ve bayındır (mâmur) bir şehir niteliğini korumuştur. Esasen kitabeli mezar taşları Ahlat'ın bilhassa Olcaytu ve Ebû Said Bahadur Han, Gazan Mahmut Han devirlerinde daha mâmur (bayındır), nüfusu az olmayan bir şehir olduğu fikrini vermektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74; Sümer, 1986, s.460; B. Karamağaralı, 1972, s. 180-218). Ahlat'ta "… 10.000 Müslüman mahallesi, Mecusî ve Hristiyan'dan nâm u nişan (bir iz) yok imiş, ve 200.000 Müslüman haneleri,…" (Evliya Çelebi, 2010, s. 194) olduğundan bahsedilmiştir.

2. Ahlat Şehrinde Sosyal Hayat

İlim, kültür ve ticaret merkezi olan Ahlat'ta; mezar taşçıları, çiftçiler, meyveciler, kasaplar, mimarlar, meddahlar, doktor, eczacı, zanaatkarlar ve tüccarlardan oluşan bir halk kitlesi yaşamıştır. Şehirde yaşayan başka bir sınıf ise ilim erbablarıdır. Bu ilim erbabı içerisinde filozoflar, ilim adamları, kadılar, astronomi âlimleri, matematikçiler, kimyagerler, hadis ve fıkıh alanındaki âlimler, zahirî ve batını bilimlerini bilen bilginler, sofi ve veliler yer almaktadır.

İslam coğrafyacısı İbn Havkal eserinde Ahlat halkının zengin ve iyi bir yaşam tarzına sahip oldukları, ancak kavgacı, agresif oldukları ve yabancılardan nefret ettiklerini yazmıştır (1939, s. 344; 2014, s. 268).

Ahlat'ta yaşayan halkın Arapça, Farsça ve Ermenice konuştuğu yazılmıştır (Nâsr-ı Hüsrev, 1988, s. 10).

Mervânî hükümdarlarından Nasrüddevle Ahmed zamanında yani 1011-1061/ 402-453 yılları arasında Ahlat halkı huzur ve sükûn içinde refah bir hayat sürmüştürler. Siyasî zekâsı çok iyi olan bu şahıs, hayır eserleri yaptırtmış, şairleri ve ilim adamlarını koruma altına almıştır. Memleketi bayındır ve bolluk içindedir (Sümer, 1986, s. 452).

Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âsâr el-Bılâd* adlı eserinde şu bilgiye yer vermiştir: "Hekim Belinas Ahlat [Hılat] halkı hakkında olumsuz kanaatlere sahiptir ve onlarda günahın açık olduğu" yazılmıştır ([t.y.], s. 524).

XIII. yüzyıla gelindiğin de ise Ahlat'ta Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşulmuştur (Zekeriyyâ el-Kazvînî, [t.y.], s. 524). XI. yüzyılda görülen Farsçanın yerini Türkçe almıştır. Ahlat'ta Araplar, Türkler, Farsîler ve Ermeniler olmak üzere dört farklı ırktan insanlar yaşamıştır.

Celâleddîn Harzemşah, Moğol istilâsını durdurma faaliyetlerinde bulunmak için Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'la dostluk kurmuştur. Emîr Sipehsâlâr Selahaddin, Sultan Alâeddin'in Celâleddîn için gönderdiği hediye ve armağanları alarak o sırada Ahlat'ı kuşatmakla meşgul olan Sultan Celâleddîn'in (1229 Ağustosunda) yanına gitmiştir. Sultan Celâleddîn, Emîr Sipehsâlâr Selahaddin'in getirdiği mektuba cevap olarak, Sultan Alâeddin'e değer verdiğini göstermek ve ona öğüt verdirmek için iki büyük Harzemli emîrini görevlendirmiştir. Sultan

Alâeddin'in, Celâleddîn'in elçilerine verdiği kabul törenin de; "…Tek Tanrı'ya tapanların merkezi ve güven içinde yaşadıkları, abidlerin ve zahidlerin kaynağı, imamların, hafızların yurdu ve İslamın kubbesi olan Ahlat'ın kuşatmasına başlamış, Rablerin Rabbinin razı olmayacağı bir davranış içine girmişsiniz… (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s. 379-382) mektupta yazmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki; Ahlat bölgesinin dinî hassasiyetlerinin yüksek olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda Ahlat'ın birçok kadı, ilim adamı, din adamı ve sanatkâr yetiştiren bir ilim ve kültür merkezi olduğunu göstermektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde, özellikle Alâeddin Keykubat devrinde uygarlık ve kültür merkezi olan ve kaynaklarda *İslam'ın Kubbesi (Kubbetü'l-İslam)* olarak vasıflanan Ahlat, Celâleddîn Harzemşah tarafından işgal edilerek tahribata uğratılmıştır. Sahip Ziyaeddin, Pervane Taceddin ve Müstevfî Sadeddin, divan mensupları (ashab-i divan), müfarideden 10.000 savaşçı yiğit süvari, hassa köleleri (gulaman-i hâs) ve kendi adamlarıyla (havaşi-yi hod) Ahlat bölgesine gelerek divan kurmuşlardır. Kayıpların ve ölülerin bütün mallarını ve mülklerini (emlâk u akar) kaleme alınmıştır. Çevreden gelip kendilerine sığınmış olan çiftçi ve köylülere toprakları geri verilmiştir. Onlara mal, tohum ve hayvan verilmiştir. Eskiden verdikleri normal vergiler yeniden tespit edilip azaltılmıştır. Onları çiftçilik ve ziraata özendirmişlerdir (İbn Bibi, 1996, 1. cilt, s.428). Çiftçiler insanlığın beslenmesinde önemli rol oynayan üreticilerdir. Çiftçilik (felahet) sanatların en eskisidir. Bu sanatın semeresi gıda maddelerini ve hububatı elde etmektir (Merçil, 2000, s. 45). Buradan anlaşılıyor ki; Ahlat'ta yaşayan halkın geçim kaynaklarından biri olan tarımla uğraştıkları ve devlet eliyle teşvik edildiği görülmektedir. Aynı zamanda gıda ile ilgili olan mesleklerden biri olan çiftçiliğin yapıldığı görülmektedir.

Şerefname'de, Ahlat'ta zengin bahçelerin, her çeşitten güzel ağaç ve meyvelerin ve özellikle nefasette ve irilikte benzerleri bulunmayan kayısı ve elma ağaçlarının şehri çevrelemiş olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda Ahlat elmalarının tanesinin 100 dirhemden fazla olduğu, elma ve armudun birkaç çeşidinin olduğunu, Ermeniyye ve Azerbaycan bölgesinde bu elma ve armut çeşitlerinin ünlü olduğu yazılmıştır (Şeref Han, 1971, s. 403-404). *Cihannüma* adlı eserde ise; Ahlat'ın bağlarının çok ve meyvelerinin sulu ve özellikle kayısı ve elmasının ince, zarif olduğu, bir adet elmanın 100 dirhem çektiği ve Ahlat elmasının Azerbaycan'da meşhur olduğu anlatılmıştır (Kâtib Çelebi, 2010, s. 502). Bütün bu bilgilerden Ahlat'ta gıda ile ilgili

mesleklerden olan biri olan meyveciliğin (Mîve-furûş) (Merçil, 2000, s. 57-58) yapıldığını göstermektedir. Bu şehrin bayındır olduğu zaman şehre attan başka bir hayvan girmediği ve bütün hayvanların dışarıda kesilip şehre getirildiği, 7.000 kasap dükkânı olduğu konusunda bilgi verilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 195). Ahlat'ta kasap mesleği de yapılmıştır.

Anadolu'da gördüğümüz teşkilâtlı esnaf ve sanatkâr birlikleri yani ahilik (fityân) ilk defa Ahlat kentinde görülmüştür (İbnü'l Esir, 1987, 12.cilt, s. 231-232; Sümer, 1986, s. 455). Ahlat şehrinde yaşayan halkın sosyal yaşantılarında esnaf ve sanatkâr birliklerini kurdukları ve ticarî hayatta ne kadar ilerledikleri ve Anadolu'da gördüğümüz Ahilik Teşkilâtına kaynaklık etmişlerdir.

Ahlat mezar taşlarında imza kitabelerinin bazılarında, sanat hayatının derecelerini ifade eden "gulâm, şagird, üstad" gibi unvanlar kullanılmıştır. Dikkati çeken diğer bir hususta dede, baba, oğul ve hoca-talebe ilişkisi içinde olmalarıdır. Sanatkârlar ilk eserlerinde ustalarının adını belirtmektedirler. Ahlat mezarlıklarında "ahi" ve "feta" gibi lakaplar bulunmuştur. Bu durum ise sanatkârlar arasındaki dikkat çekici bağları ve dayanışmayı, XII.–XVI. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülen fütüvvet ile açıklanabilir. Ahilikte esnafın uyması gereken birçok kural ve merasim vardır. Örneğin bir sanata girmek isteyen bir kişi bir müddet bir ustanın yanında o sanatı öğrenerek çırak ya da kalfa olarak çıkması gerekmektedir. Ondan sonra kendi başına bir iş açabilmesi ya da yapabilmesi için ehliyet merasimi yapılmaktadır. Ahlat mezar taşlarında görmüş olduğumuz "gulâm, şagird ve üstad" unvanları bu teşkilatın burada taşçı esnafı arasında ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Ahlatlı sanatkârlar sırasıyla gulâm ve şagird olduklarını ve ustalarının adını zikrederek imza attıklarını; daha sonra "üstat" unvanını kullandıkları, bu aşamadan sonra ise çırak ve kalfa yetiştirdikleri belirtilmektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 88-89). Ahlat'ta gördüğümüz mezar taşçıları (Taşcı: Haccâr) inşaat ile ilgili meslekler arasında olup; bu mesleğin Ahlat'ta yapıldığını göstermektedir.

Miran b. Hacı Mîr Hüseyin el-Haccar (e) nin şahideli mezarındaki kitabe de; Hacı Mir Hüseyin el-Haccar (e) oğlu, şehit, akıllı, üstat Mirandan bahsetmektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 208-210). Burada da haccar (e) kelimesi kullanılmıştır. Ahlat mezar taşlarında imzaları bulunan ustalar sadece taşçı ustası değil aynı zamanda mimarlardır. Beyhan Karamağaralı eserinde Ahlat'taki imzalı kitabeleri ilk okuyanın

Abdürrahim Şerif'in olduğunu; ancak çoğunun yanlış kopya edildiği konusunda bilgi vermektedir. Örneğin;

Yusuf b. Mîran "Yusuf b. Emin"

Hacı Mîrçe b. Mîran "Elhaci Karaca b. Mirza"

Esed b. Hâvend "Esed b. Bakavend"

Muhammed b. Miran "Mehmet ibn. Mîrza"

Hacı Mîran b. Yusuf "Hacı Emini ibn. Yusuf"

Esed b. Eyyub "Esed ibn. Üstat"

Esed el-Vaş "Estelvaş" olarak okunmuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 89).

Eseri olan mezar taşı sanatkârlar aşağıda yazılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s.89-103).

1) Osman b. Hasan:
2) İbrahim b. Kasım:
3) Hasan b. Yusuf:
4) Muhammed Davud:
5) Ahmed el-Müzeyyin:
6) Veys (Üveys) b. Ahmed:
7) Esed b. Eyyub:
8) Cum'a b. Muhammed:
9) Asîl b. Veys (Üveys):
10) Hâvend b. Bergî:
11) Esed b. Havend:
12) Hacı Yusuf b. Mîran:
13) Hacı Mîran b. Yusuf:
14) Hacı Mîrçe b. Mîran:
15) Muhammed b. Mîran:
16) Kasım b. Üstad Ali:
17) Ahmed:
18) Buûs b. Şemsîk ed-Darrabî el-Hılâti:
19) Kasım b. Muhammed:

Ahilikte "mertebe" usulü geçerlidir. Dokuz rütbe vardır. Dokuzuncu mertebe "şeyhü'l-meşâyih"indir (Günaydın, 2015, s.139). Ahlat mezar taşlarında ise şeyhü'l-meşâyih yerine şeyhu'l-ecel (en büyük ecell) kavramı kullanılmıştır. Aynı zamanda

Ahlat mezar taşlarında ahilikle ilgili diğer bir kavram ise "şabb[25]"dır. Mezar taşlarından birinde sadru'l-ecell ve seyyid terimleri vardır. Sadru'l-ecell'in iki anlamı vardır. Birinci anlamı en büyük sadr, umumi vali, ikinci anlamı ise; din ve tarikat büyüklerine verilen bir sıfattır. Seyyid kelimesinin anlamı ise; efendi, bey, baş, asil soydan gelen kimseler için kullanılan bir sıfattır. Hz. Hasan soyundan gelen kimselerdir (Karamağaralı, B., 1972, s.280). Kitabede;

> Bu kabir Ebi'l-Hasan el-Galatî'nin oğlu sadru'l-ecell Hacı Şemsu'd-Dîn Muhammed'in oğlu sadru'l-ecell, said, şehid, merhum, şabb, kısa ömürlü, hac'ın ve (Mekke ve Medine'nin) seyidi, beldelerin seyidi, Yüce Allah'ın rahmetine muhtaç Kerimu'd-Dîn İbrahim'indir. 700 yılının 23 Saferinde (7 Kasım 1300) dünyadan Yüce Allah rahmetine intikal etti. (Karamağaralı, B. ,1972, s. 178)

yazılmıştır. Aynı zamanda Pehlivan Emîr Hızır b. İzzeddîn Yusuf'un şahideli lâhdindeki kitabede de ise said, şabb, feta olduğu 731/ 1331 yılında öldüğü yazılmıştır. İmaduddîn İbrahim b. el-Hac Ebû Talib b. Huseyn'in kitabesinde de şabb, şeyh, âlim, sadr, fâkih gibi unvanlara sahip olduğu yazılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 176-178, 280, 232-235, 142-143). Bu durumda şabb'lığın yaşla ilgili değil ahilikle ilgili bir unvan bir mertebe olduğunu düşündürmektedir.

Ahlat mezar taşlarında kitabesi okunabilmiş 1000 kadar kitabenin üçünde ahilik ile ilgili "feta" unvanı yazılmıştır. Bu kitabeler Reşiduddîn Reşid b. Kadiyu'l-kudad Zeynuddîn'in (668/1269), Muhammed b. Nureddîn Osman b. Ebi Şeref'in (676/1277) ve Pehlivan Emîr Hızır b. İzzeddîn Yusuf'un (731/ 1331) şahideli lahitleridir (B. Karamağaralı, 1972,s. 154-155, 158-159; 232-235).

Ahlat mezar taşlarında karşılaşılan "şeyhu'l-ecel" ve "şeyh" unvanlarının herhangi bir tarikata ait olduğunu düşünülürse; şeyh unvanlı mezar taşlarının tarikat şeyhlerinin bulunduğu özel bölgelerde olması gerekirdi. Aynı zamanda bugüne kadar genel bilgilerden yola çıkılırsa şeyhlerin mezar taşları tekke, dergâh ve zaviyelerin yanında yapılmıştır. Ancak Ahlat mezar taşlarının civarında böyle mimarî mekanlara rastlanılmamıştır. Zeynuddîn Kürd Emîn'in şahideli mezarında yazılı olan kitabesinde "sadru'l-ecell" ve "mavlâ" sıfatları birlikte kullanılmıştır. Bu da bize Nureddîn Şirin Bey'in oğlu Zeynuddîn Kürd (?) Emin'in devrinin ileri gelenlerden biri olduğunu göstermektedir (B. Karamağaralı, 1972, 180-181).

[25] Şabb: Genç, delikanlı, yiğit. Kelime tam anlamı tam tespit edilememiştir. Ancak kelimenin "fütüvvet" ile ilgili olduğu ve " fetâ" mahiyetinde bir anlam taşıyabileceği düşünülmektedir (Karamağaralı, B. , 1972, s. 280).

Sadru'l-ecell sıfatına sahip olanlara birkaç örnek daha verecek olursak; Merhum Ebu'l-Hasan Gazî el-Galatî'nin oğlu Merhum Şerefuddîn Ömer oğlu Esiluddîn Ali, 712 yılında Şaban ayının ortalarında (Aralık 1312) ölmüştür. Merhum Fahruddîn Mirçe oğlu İzzeddîn Yusuf, 719 yılında Rebiülevvel ayında (Nisab- Mayıs 1319) ölmüştür. Ahmet oğlu merhum Nureddîn Ömer es-Sarraf oğlu İzzeddîn Yusuf 725/ 1325 yılında vefat etmiştir; Ebu'l-Hasan Gazî el-Galatî oğlu Hacı Şemseddîn Muhammed oğlu Nureddîn Ebu'l Hasan 714/ 1314 yılında ölmüştür (B. Karamağaralı, 1972, 182-185, 191, 197).

Ahlat'ta mezarı bulunan ve isminde meslek unvanı olarak "Hammâmî" bulunan şahsın 620 (1223)'de vefat eden Emînuddîn Ömer b. Mesud el-Hamamî'dir (B. Karamağaralı, 1972, s. 139-140). Hamam'da çalışanlara Hammâmî (Hamamcı) denilmiştir. Bir hamamcının en önde gelen görevi hamamın her tarafını sıcak tutmaktır. Selçuklular döneminde ot, odun, tezek kullanılarak hamam ısıtılmıştır. Hamamı sıcak tutmak ise külhancının görevidir. Bu nedenle hamamcı külhanı kontrol etmektedir. Aynı zamanda hamamcı kazan bozulup su damlatmaya başlarsa bunu da tamir etmektedir. Hamamdaki peştamalların sahibidir. Soyunulacak yerde bırakılan elbiseleri de rehin olarak korumaktadır (Merçil, 2000, s. 107-108). Buradan da Ahlat'ta temizlik ile ilgili mesleklerden biri olan Hamamcılık da yapılmıştır.

Rüstem B. Bihter Muhammed Ferraş el-Horasanî'nin mezar taşı Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeydoğusundadır. Kitabede "ferraş" kavramı kullanılmıştır. Ferrâş; süpürgeci anlamında olup genelde sarayda her türlü ayak hizmetini görmekte olan görevlilerdir. Ancak evler de etrafı süpüren hizmetlilere de ferraş denilmiştir. Ayrıca "vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, katlamak ve temizlikle vazifeli kişi" olarak da tanımlanmıştır (B Karamağaralı, 1972, s. 222-223; Merçil, 2000, s.72, 74). Türkiye Selçukluları'nda günlük hayat ile ilgili mesleklerden biri olan ferrâşlık mesleği Ahlat'ta yapılmıştır.

Eyyubîler döneminde Ahlat'ta tesbit edilen doktorun adı ise İzzeddîn b. Hubel Masilî'dir (Merçil, 2000, s.123). Sultan Alâeddin Keykubat'ın boynundaki şişler nedeniyle tıp ilminde zamanın önderi ve devrinin seçkin usta doktorlarından biri olan İzzzeddin b. Hubel-i Musulî Malatya'ya gelmiştir. İzzeddîn'in babası İbn Hubel meşhur hekimlerden biridir. Esas adı Ali b. Ahmed Ebu'l-Hasan et-Tabib'dir[26] Muhadap (Mühezzebüddîn) olarak da anılmıştır. Devrinin en yüksek tabibidir.

[26] Abu'l Farac'ta ise bu isim Ebül Hasan Ali b. Ahmed b. Ali olarak yazılmıştır.

Bağdat tabiplerinden olup; buradan Musul'a, buradan da Azerbaycan'a, sonra Ahlat (Halat)'a gelmiştir. Şaherman (Ermanşahlar)'ın hizmetinde yaşamış ve onun tedavisini karşılığında büyük servet edinmiştir. Ahlatşah İbrahim'in yanında çok saygı görmüştür. Sonra emîrin hizmetinden istifa ederek sultandan bir ferman alarak Ahlat'tan ayrılarak 130.000 dinar ile Musul'a yerleşmiştir. Hayatının son yıllarında kör olmuş, 610/ 1213 yılında ölmüştür. Tıp hakkında "*Kitâb al-Muhtâr fi't-Tıb"* adını verdiği dört ciltlik önemli bir eser yazmıştır (Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1987, 2. cilt, s. 494-495; İbn Bibi, 1996, 1.cilt, s. 312; Turan, 2014a, s. 49-53; 2013, s. 135; Merçil, 2000, s.123). Bu bilgiler ise bize sağlıkla ilgili mesleklerden biri olan tıp ve eczacılığın Ahlat'ta ileri safhada olduğunu göstermektedir.

XII. yüzyıl filozoflarından Ahlatlı Ebû Ali (el-Ahlatî) felsefenin esasları *(Usûl ul-hikme)* ve yorumunda üstün nitelikliydi. Onun "adaletin hakemi insafdır" sözü herkesçe bilinmektedir (Turan, 2013, s. 135). Buradaki bilgiden de Ahlat'ta felsefeyle uğraşan, felsefenin gelişmesinde katkısı olan ve felsefe biliminde çığır açan filozofların yetiştiğini görmekteyiz.

İzzeddîn Emîr Yusuf b. Merhum Nureddîn Ömer es-Sarraf'ın şahideli mezar taşının kitabesinde anlayabileceğimiz gibi bu şahıs sarraftır (B. Karamağaralı, 1972, s.191-192). Para bozmak ve değiştirmek, paraya ilişkin her çeşit muamelâtla uğraşan, para alımı satımı yapanlara sarraf denilmektedir. Bugünkü anlamıyla banker olarak söz edilmektedir (Merçil, 2000, s. 158). Bu da bize ticaretle ilgili mesleklerden biri olan sarraflığın Ahlat'ta yapıldığını, kuyumculuğun yaygın olduğunu ve sarraflığın o dönemde önemli olduğunu göstermektedir. İzzeddîn Emîr Yusuf b. Merhum Nureddîn Ömer es-Sarraf'ın mezar kitabesinde "âlimlerin melîki, ekâbirin başı" olarak belirtilmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 191-192). Bu şahsın ilim adamlarının başı olduğunu ve Ahlat'ta ulema yetiştiren bir ya da birkaç medresenin varlığına işaret etmektedir.

Selçuklularda hukuk işlerine ise Kadil-Kudat veya Kadıleşker'ler bakmıştır (Yıldız, 1988, 8. cilt, s. 370). Ahlat mezar taşlarında "kadil-kudat" terimi de bulunmuştur. Kadil-Kudat'ın anlamı kadıların kadısı yani en büyük kadı; şeyhülislâm veya kazasker rütbesinde bulunan kimsedir. Kadil-Kudat Zeyneddîn'in oğlu Reşiduddîn Reşid'in mezarı Ahlat'ın Meydanlık Mezarlığı'nın Kadılar Mezarlığı'nda olup 668 yılının Safer ayında (Ekim 1269) yılında vefat etmiştir. Yine başka bir örnek verecek olursak, … Dîn Ömer b. İmam, Kadil-kudat Şerefeddîn Yusuf b. Zeyneddîn

Salih b. Ebu'l-Kasım'ın şahideli mezarı da Meydanlık Mezarlığı'nın Kadılar Mezarlığı'ndadır. Kitabesinde, kendisinin kadıların soyundan geldiği; kadıların başı imam Şerefeddîn Yusuf b. Zeyneddîn Salih b. Ebu'l-Kasım'ın oğlu … Dîn Ömer olduğu, 690 yılında Muharrem ayının birinci günü Cuma gecesi (4 Ocak 1291) vefat ettiği yazmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 154-155, 278, 165-166). Adliye teşkilatı Türkiye Selçukluları'nda; şer'î ve örfî olmak üzere iki kısımda toplanmıştır. Halka mahsus olan hukuk işlerine kadılar bakmıştır. Kararlarını Hanefî fıkhı üzerine vermiştirler. İlmiye sınıfını meydana getiren bu kadıların en üst makamına "Kadil-Kudat" denen kadı bulunmuştur (Yıldız, 1988, 8. cilt, s. 375). Ahlat adli teşkilat açısından çok gelişmiş ve bu konuda önemli bir merkezdir.

Aşağıda listelenen, M. 1258 Kânunuevvel, M. 1296 Kânunuevvel, M. 1294, M. 1321 Haziran, M. 1324 Kânunuevvel, M. 1307 Temmuz, M. 1506 Mayıs, M. 1004 tarihli kitabelerin sahibi şahıslar ilim ve kemalde ne kadar şöhret kazanmışlardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 82-84). Şeriatı İslamiyet'in en büyük makamı olan "kadılık" makamını işgal etmiş olan bu kıymetli Türk hukukçularının eser sahibi olmaları da ayrıca ilim ve iktidarlarının genişliğinin kanıtıdır. Kadı kabirlerinin bulunduğu yere beynelhalk "kadılı dairesi" denilmiştir. Toprağa gömülü bazı taşlar da meydana çıkmış olsaydı belki de beşinci asrın sonundan itibaren Ahlat hâkimlerinin isimleri öğrenilebilinirdi (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 84). İbn el-Ezrak, 559/ 1164 yılında Ahlat'ta bulunan Safiyüddin Ebû'l-Berekât b. Reşîk es-Sûfi'nin Meyyâfârikîn'de öldüğü konusunda bilgi vermiştir (1992, s. 142-143). Buradan aynı zamanda Safiyüddin Ebû'l-Berekât'ın büyük bir sufi olduğunu görmekteyiz. Ahlat'ta Meydanlık Mezarlığı'nın Kadılar Mezarlığı'nda şahideli lâhdi üzerine yazılı kitabede bu kabrin mevlâna, said, şehid, âlim, fâzıl, hâkimlerin ve kadıların en büyüğü, iki âlemin müftüsü, dinin ve milletin süsü sıfat ve unvanları kullanılan Ebu'l-Kasım oğlu Ebu'l-Berekât Salih'e ait olduğu yazılmıştır. 659 yılının Safer ayının üçünde (…Ocak 1261) yılında ölmüştür (B. Karamağaralı, 1972, s.150-151). Buradan Ebu'l-Berakât Salih'in, Safiyüddin Ebû'l-Berekât ile akrabalığı olduğunu düşündürmektedir.

1— هذه القبر مولانا السعيد الشهيد العالم الفاضل
الكامل قاضي القضاة والحكام معين الفقرا والمساكين
زين الملة والدين ابو البركات صالح بن ابي القاسم
رحمة الله عليه توفي في شهر صفر سنه سبع وخمسين وستمائه M. 1258 Kânunuevvel

2— هذه الروضة السعيد الشهيد العالم العامل الفاضل الكامل
المحبوب الخلايق الشجيع الرجال سيد العلما والخطبا واهل الكمال
شاه القضاة المنيع الجنان الكريم الالطيف القصير العمر
بهاء الدين عمر بن الامام قاضي القضاة شرف الدين يوسف
توفي في شهر محرم سنه سنه تسعين وستمائه M. 1296 Kânunuevvel

3— هذه الروضة السعيد الشهيد العالم الفاضل المفتي السيد
الفضلاء والخطبا واضح الخايق والد فايق ذوالفنون
كاشف الامر كن فيكون صاحب التصانيف وجمع العلوم
المحتاج الى رحمة الله تعالى وغفرانه ومولانا صدر الملة
والدين صديق بن شيخ بخمشاه توفي في سنه اربع تسعين وستمائه M. 1294

4— اللهم تعطف برحمتك ورأفتك على ساكن هذه الاحد السعيد الشهيد المولى
العالم العامل الكامل الحسيب النسيب المصنف الوارع البارع
المتقي المرحوم قاضي القضاه والحكام معين الحلال عن الحرام
حجة الخلايق المحتاج الى رحمة الاله تعالى فخر الملة والدين محمود
ابن المرحوم شرف الدين يوسف ابن المرحوم قاضي زين الدين
صالح طاب ثراهم توفي في شهر صفر سنه احدى وعشرين وسبعمائه M. 1321 Haziran

5— هذه الاحد السعيد الشهيد المرحوم العالم العامل الفاضل الكامل
الوارع البارع الحسن المصنف المبين الحلال عن الحرام محي السنة
والشريعة قامع البدعة والهوية شرف الملة والدين حجة الاسلام
والمسلمين ابو الحامد يوسف ابن المولى الامام قاضي القضاة
زين الدين صالح ابن ابي القاسم انتقل في شهر ذي الحجة اربع وعشرين سبعمائه
M. 1324 Kânunuevvel

6— هذه الروضة السعيد الشهيد قاضي الملة والدين حجة الاسلام
والحكام المسلمين القاضي رجب بن المولى قاضي القضاء شرف الدين
والدنيا يوسف ابن المرحوم قاضي القضاة زين الدين صالح طاب ثراهم
توفي في شهر صفر الخير سنه سبع وسبعما M. 1307 Temmuz

7— اللهم تعطف برحمتك ورأفتك على ساكن هذه الاحد الشهيد
الشهيد المرحوم القصير العمر المحتاج الى رحمة الله تعالى مولانا
عالم ابن مولانا الامام العالم الكامل الفاضل الوارع
مولانا قاضي قاسم ابن قاضي كريم الدين ابن قاضي عبد الصمد
ابن قاضي محمد توفي في شهر رجب سنه اثنى عشر وتسعمائه M. 1506 Mayıs

8— اللهم اغفر وارحم على ساكنه هذا الاحد السعيد الشهيدة المرحومة
المظلومه المغفورة الصالحة ايسره العاقله الساجده
العالمة العابده القصير العمر المحتاجة الى رحمة الله تعالى
شاهجر ابن خاتون بنت القاضي القضاة فخر الملة والدين
قاسم ابن القاضي كريم الدين توفيت في سنه عشر وتسعمائه M. 1004

Yazılardaki şehit kelimesi harpte değil; tasavvuf âleminin işaret ettiği anlama gelmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 84). Tasavvufta ise şehit kelimesi; "Müşahede ehli ve Şuhut sahibi. Bunlar nerede olursa olsun ve hangi surette tecelli ederse etsin her yerde ve her şekilde Hakk'ı müşahede ederler" (Uludağ, 2002, s. 326) şeklinde ifade edilmiştir.

XIII. yüzyılda Merağa'da kurulan rasathanede Nasîrüddin Tûsî ile birlikte dört büyük heyet (astronomi) âliminden biri de Fahreddin Ahlatî'dir. Miladi 1260 yılında İran'da İlhanlı Devleti'nin kurucusu sayılan Hülagü Han zamanında şöhret olmuştur. Hülagü Han, Hoca Nasîrüddin Tûsî'nin tavsiyesi üzerine İran'ın Merağa şehrinde rasathane inşa ettirmiş, bu 12 hisarı göstermiştir. Penceresinden güneşin ışığı girdikten itibaren batıncaya kadar bir takım işaretlerle saati göstermiştir. Rasathane ile ilgili ve dönemin bilinen astronomi âlimleri toplanmıştır. Bunlardan birisi de Fahreddin Ahlatî'dir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 101-102; Turan, 2013, s. 135).

Mevlana Muhiddin Ahlatî de Ahlatlı bilginlerden bir diğeridir. Kendisi faziletin ve bilimin en önemli kişilerindendir. Matematik ve astronomi bilimlerinde uzmandır. Merağa'da bir rasathane kurmakla ve cetvel hazırlamakla görevlendirilen ünlü matematik bilgini Nasîreddin Tusî'nin, yardımlarına başvurduğu üç kişi arasında yer almıştır. Diğer iki âlim ise Müeyyideddin el-Aruzî ve Necmeddin Debiran el-Kazvini'dir (Şeref Han, 1971, s. 404).

Ahlatlı İbrahim b. Abdullah adlı kimyager İran şehrinde lacivert boyasını öğrenmiştir. Lacivert boyası ile şöhret kazanmıştır. Lacivert boyası çinilerde, halılarda özellikle dikkati çekmektedir. Mısır'a geldikten sonra Melik Zahir saygı göstermiştir. Halk ile az temasta bulunmuş ve herkes kendisini evinde ziyaret etmiştir. Tıp alanında tanınmış bir kişidir. Halep Emîri oğlu hastalandığında Emîr onu Mısır'dan getirtmiştir. Çocuğu iyileştirdikten sonra Mısır'a dönen İbrahim Nil kıyısında yalnız yaşamaya devam etmiştir. 1322 yılında seksen yaşında vefat etmiştir. Öldükten sonra eşyaları arasında kimya aletleri çıkmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 100). Onun hemşerisi ve arkadaş olan Hüseyin el-Hilatî de kimyagerlikteki yeteneği nedeniyle Lâciverdî lâkabıyla tanınmıştır. Bu nedenle kimya ve tıp ilimlerinde gizli bir kudrete sahip olduğuna inananlar ziyaretine giderek kendisinden şifa aramışlardır. Yeteneği dolayısıyla halk arasında velî olduğu söylentileri yayılmıştır. Kendisi Şam'a ve sonra Kahire'ye gitmiş, Sultan Berkuk nezdinde yüksek mevkilere sahip olmuştur (Turan, 2013, s. 136).

Bütün bunların dışında İki Kubbe Mahallesi'nin kuzeybatısında hafif bir sırt eteğinde etrafı duvarla çevrilmiş ve üstü açık bir yerde Şeyh Mehmet Seher Hiz adıyla anılan ünlü Türk mutasavvıfı gömülüdür (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 76). *Seyahatnâme'*de,

> Bu şehrinVan Deryâsı kenarıyla üç günlük yol mamur (imar) iken… 600.000 seçkin uleması, 400.000 tabibi, 100.000 cerrahı, 150.000 şeyhleri, binlerce mazınne (Evliyâdan olduğu sanılan kimse), meczup kimseleri, yaklaşık 40.000 fetva sahibi dört mezhepten müftüleri, 70.000 seyyidleri, 600.000 pür- silâh askerleri, 40.000 gece bekçisi, 2.000 yerde şeriat mahkemesi, 700 adet örfi hâkimi ve 3.000 kapan eminleri. (Evliya Çelebi, 2010, s. 194)

olduğuna dair bilgiler verilmiştir.

Ahlat'ta İslamî ilimlerden hadis ve fıkıh sahalarında çalışmalar yapan alimler de çıkmıştır. XIII. yüzyılın tanınmış Ahlatlı âlimlerden Sadreddin b. Abbad (ibad), muhaddis ve fakihtir. Muhammed b. Abdülaziz fakihtir (B. Karamağaralı, 2007, s. 99). Ahlatlı şeyh Mü'mün ed-Darîr, Şam'da Darü'l-Hadis medresesinde hadis okutmuştur. Şam'da 1267 (665) yılına ölmüştür. Dönemin ünlü bilginlerinden Ahlatlı Yahya b. Ahmed Hudâ-dâd (doğumu 1243/641) da Şam'a yerleşmiştir. Ahlatlı Muhammed b. Ali *"Usûl el-fikh"* hakkındaki eseri ile tanınmıştır. 1308 (708) yılında ölmüştür (Turan, 2013, s. 136). Muhammed b. Mülkdad *"Telhîs-i Cami"* adlı eserin yazarı olup fıkıh alanında değerli bir eserdir.

Seyyid Hüseyin Ahlatî, zahirî ve batıni bilimleri çok iyi bilmek konusunda çağının önde gelen bilginlerindendir. Toplamalı "cüfür" biliminde de zamanının ünlü bilginlerindendir. Bu bilim aracılığıyla Cengiz Han'ın ortaya çıkacağını ve yıkıcı ordularının Turan ve İran ülkelerinde meydana getireceği tahribi araştırarak bulmuştur. Cengiz Han'ın ortaya çıkmasından önce 12.000 kadar hane maiyeti ile beraber şehirden göçerek Mısır'a yerleşmiş ve ölümüne kadar burada kalmıştır. Bu şahsın mezarı oradadır. Mübarek ziyaretgâhlardandır. Mısır'da Ahlatlılara izafetle hâlâ "Ahlatyar Mahallesi" ya da "Ahlatlılar Mahallesi" vardır (Kâtib Çelebi, 2010, s. 502, Şeref Han, 1971, s.404). Şeref Han eserinde "Ahlatlılar Mahallesi" Kâtib Çelebi ise "Ahlatyar Mahallesi" adını kullanmıştır.

Ahlatlı Yahya b. Siyavuş hat sanatında ustaydı. Aynı zamanda fıkıhta üstün bir mevkie sahipti; sureti ve sesi güzeldir (B. Karamağaralı, 2007, s. 99). 721/ 1321 yılında vefat eden Nasıruddîn'in (Nasıru'd-Dîn Bessasî b. Asîl b. Hacı Ali şahideli Lâhdi) Ahlat'taki mezar taşının kitabesinde; çok okuyan, *Kuran*'ın hafızı, ahlâk sahibi, güzel sesli, yaratılmışların sevgilisi, zamanın bülbülü olduğu yazılıdır. Aynı

zamanda Meydanlık Mezarlığı'nın Kadılar Mezarlığı'nda şahideli lâhidin Hoca Muhammed'e ait olduğu ve kitabesinde; hâfız, güzel yüzlü ve endamlı olduğu belirtilmiştir. 823/ 1420 yılında ölmüştür (B. Karamağaralı, 1972, s. 205-206; 243-244). Ahlatlı Dede Maksud'un Türbesi'de Ahlat'tadır. Bu kişinin ilim ve faziletle ün yaptığı halk arasında söylenmekle beraber Evliya Çelebi'nin bahsettiği "Menakibüevliya: telifatı eşşeyh Dede Maksut Ahlati" cümlesiyle yazarın bilgili bir kişi olduğunu anlayabiliriz (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74).

Ahlat mezar taşlarında yer alan Osman b. İzzeddîn b. Ebu'l-Kasım el-Galati'nin mezar kitabesinde, iki cemaati müftüsü olduğu belirtilmiştir. Mezar taşına sekiz satırlık Farsça şiir yazılmıştır. Burada ölünün ardından duyulan acı dile getirilmiştir.

O yeni yetişmiş gül gitti
Bahar dalı onun endamını kıskanırdı.
Yeni damad Alâu'd-Dîn'e ne yazık ki toprağı kucaklamaktadır.
O servi boylu, o bûstan gülü nerede?
O güzel sesli, hoş nağmeli bülbül nerede?
Eğer cihanın bir ibret yeri olduğuna inanmıyorsan, bari bak da söyle,
Alâu'd- Dîn Osman nerede. (B. Karamağaralı, 1972, s. 132-134)

Şiirdeki "O güzel sesli, hoş nağmeli bülbül nerede?" cümlesi yorumlandığında bu şahsın sesi ile ün yaptığını düşündürmektedir.

Beyhan Karamağaralı, Ahlat mezar taşlarında musiki ve raks ilgili bir unvanla karşılaşmadıkları belirtmiştir. Ancak "hafız" ve "zamanın bülbülü" unvanlarıyla mezar taşı kitabelerinde yazılmıştır. Nasıreddîn Bessasî b. Asîl b. Hacı Ali mezar şahidesinde çok okuyan, *Kuran*'ın hafızı, güzel sesli, yaratılmışların sevgilisi, zamanın bülbülü olduğu yazılmıştır. Aynı zamanda Kerimuddîn Ahmed'in mezar şahidesinin kitabesinde, imam ve hafız olduğu, 1321 yılında öldüğü yazılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 205-206; 259-260). 1327 yılında vefat eden Emîr Hızır'ın mezar taşına yazılan kitabede hafızların en büyüğü olarak belirtilmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 236-237). Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Ahlat'ta hafız yetiştiren dâru'l-huffazların olduğunu söyleyebiliriz.

Ahlat kültürüne hizmetleri olan pek çok Ahlatlı kültür adamına rastlamak mümkündür. Hüsameddîn Muhlis b. Merhum… b. Yusuf el-Meddah'ın (B. Karamağaralı, 1972, 185-187) şahidesinde "meddah" kelimesinin yazılı olması bu kişinin meddah olduğu ve meddah yetiştiren bir kurumun Ahlat'ta olabileceğini akla getirmektedir.

Anadolu'da Selçuklular döneminde isminde meslek unvanı "nakkaş" bulunan sanatçının adı Ahmet Nakkaş Hilâti'dir. Memleketi Ahlat olup çalıştığı eser Divriği'deki Ulu Cami'dir. Sanatçı kitabesinde adı geçmektedir Ahmet Nakkaş Hilâtî'nin çalışması beklenen diğer bir eser ise Divriği'de Melike Turan Darüşşifası'dır. Sanatçıya ait kitabe yoktur. Ancak Ulu Cami'nin yanında yapılmış olmasından dolayı bu yapıyla da ilgilenmiş olması büyük bir ihtimaldir. Bu iki yapıda çalışmış olan diğer bir isim ise Hürremşah bin Mugis el-Hılâti'dir. Bu kişinin meslek unvanı ise mimardır. (Sönmez, 1995, s. 170; Merçil, 2000, s. 92).

Ahlat'taki bir kabirde gömülmüş olan şahsın kitabesinde Üstat, Elbaytar kelimeleri mevcuttur. Sanat ve meslek sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Hasan Aka'nın kümbeti civarındaki kabir kitabesinde; bu şahsın "emîr" olduğu Aka unvanını taşıyan kümbetlerde metfun "eşhas" derecesinde Ahlat'ın büyük simalarından olduğu anlaşılmaktadır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 69).

Ayrıca Ahlat şehrinde yaşamış ya da burayı ziyaret etmiş, pek çok sofi ve veli vardır. Bunların isimlerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 92): Ahlat'la Adilcevaz arasında Şeyhülislâm ziyareti namıyla herkesçe bilinen Eşşeyh Abdüsselâm, Sor kariyesinde Şeyh Çoban, Börkli Baba, Abdullahülensari, Tonos Mahallesi'nde: Sarı Baba, Kara Üryan Baba, Baba Mahmut, Hızır Baba, Kerami Baba, Ergezen Mahallesi'nde: Baba Mecit, Koç Baba, Pehlivan Ali, Latif Baba, Mehmet Can Baba, Sultan Emir, Karagol Baba, Ak Mahmut (bu iki zat Azatkavak) mevkiindedir. Çıplak Baba, Saçlı Baba, İki kubbe Mahallesi'nde: Şeyh Abdurrahman Molla Müstecap. Bu zat Meydanlık Mezarlığı'ndadır. Tahtı Süleymanda: Kudüsi Baba, İpek Babai Seyit Hüseyin, Kul Hamza, Postlu Baba, Eşşeyh Molla Ahmet Baba, İbrahim Şeyh. Eşşeyh Molla Ahmet Baba, İbrahim Şeyh bu iki şahıs Kırklar Mezarlığı'ndadır. Harabe Şehir batısına rastlayan Aldeste nam mahalde Sultan Seyit ve arkadaşları gömülüdürler. Bu Türk velileri hicretin VI. ve VII. yüzyılları arasında yetişmiş eski halk mürşitleridir. Bazılarının menakıbı (hayat hikâyeleri) halk arasında söylenmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 92.)

3. Ahlat Şehrinin İktisadî ve Ticarî Hayatı

Ahlat tarihi boyunca ticaret yollarını geçiş güzergahında yer almasının avantajlarını yaşamış olan bir şehirdir. Ayrıca Van Gölü'nün hemen yanında kurulması da ona

tarımsal ekonomi açısından zengin bir sulama imkânı ve verimli topraklar sağlamıştır.

Ahlat'ın batısında Nemrut ve doğusunda Süphan dağları uzanmaktadır. Bu dağlar oldukça zengin su kaynaklarına ve çayırlara sahiptir. M.Ö. III. bin yılından sonra bu zengin su kaynakları ve çayırlar, ekonomik yaşamlarında küçükbaş hayvan besiciliğinin önemli yer tuttuğu yarı göçebe topluluklara, elverişli bir ortam sunmuştur (Belli, 2013, s. 19).

Şehrin İslam hâkimiyetinin başlarına ait ticaret ve tarımsal ekonomisine ait çok fazla bilgi bulunmaktadır. Örneğin Habîb b. Mesleme, et-Tarrîh gölünden (Van Gölü) avlanılması işiyle hiç ilgilenmemiştir. Burası bölgenin önemli ekonomik kaynaklarından biridir. Gölün bu durumu, Muhammed b. Mervan b. el-Hakem'in, el-Cezîre ve Ermeniyye'ye vali olmasına kadar devam etmiştir. Muhammed b. Mervan b. el-Hakem bu gölden avlanma hakkını kendisi üzerine almış ve bu hakkı satmak suretiyle maddî kazanç elde etmiştir. Daha sonra bu hak oğlu Mervan b. Muhammed'in Emevilerin sonuna kadar onların elinde kalmıştır (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, 2013, s.231).

Abbasiler dönemine gelindiğinde ticarî faaliyetler ve yollar hakkındaki bilgilerimiz de artmaya başlar (Sevim, 2014, s. 28-29). Bu dönemde ticarî faaliyetler yanında, geniş çapta ziraatın da yapılması sonucunda Ahlat zenginleşmiş ve dolayısıyla halkın refah seviyesi yükselmiştir. Ermenistan'ın kuzey tarafındaki şehirlerin yani Cürzan, Dübeyl, Berzende, Sırac ü Tayr, Bacenis, Erciş, Ahlat (Hılat), Sisecan, Arran, Kalikalâ Busfercan ve kasabası Neşva en yüksek değerinin 4 bin bin dirhem olduğunu yazılmıştır (İbn Hurdâzbih, 1967, s. 226). Ahlat'ın surunun, camisinin, binalarının çoğunun siyah değirmen (granit) taşından yapılmıştır. Bu taştan yapılmış olan Irak'taki değirmen taşları 50 dinara satılmıştır (İbn Havkal, 2014, s. 186). Dolayısıyla bugün bile ünlü olan Ahlat taşının eski zamanlarda da değerli bir ticaret emtiası olduğu görülmektedir. İbn Havkal aynı zamanda eserinde,[27] Ahlat'ın rabazının eskisine göre kat kat mamurlaşmış olduğunu, insanlarının mal-mülk sahibi ve zengin olduğu, ticarethanelerin olduğu, çarşılarının caddeler üzerinde bulunduğu ve tüccarların gelip gittiklerini yazmıştır (1939; s. 344; 2014, s. 268). Şehir ve

[27] *10. Asırda İslam Coğrafyası* adlı eserin 13. sayfasında şu bilgiye yer verilmiştir. III. Ahmed koleksiyonu nüshası 1086 yılında Ali b. El-Hasan b. Bündar tarafından kopya edilmiştir. Daha sonra XII. yüzyıl başlarında gezgin tüccar tarafından bu nüshaya bazı ilaveler yapılmıştır. Bu ilaveler İbn Havkal'ın eserinde köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

çevresinde maden anlamında çıkarılan zırnık[28] önemli yer tutmaktadır. Gölün güneyindeki dağda zırnık yatakları ve ocakları vardır. Çıkarılan kırmızı ve sarı zırnık birçok yere ihraç edilmiştir (İbn Havkal, 1939, s. 346; 2014, s. 269-270). Zırnık'tan başka Ahlat'ta altın ve gümüşü lehimlemek için kuyumcu sodası "bevrak"ı vardır. Bu, oradaki bazı sularda taşlaşmış bir hâlde görülmektedir. Bu bevrak dünyanın her tarafına götürülmüş ve tacirler bundan çok para kazanmıştırlar (Sümer, 1986, s. 452). Ancak Ramazan Şeşen'in ve bizim yaptığımız çevirilerde "Bevrak'ın" Kebudan gölünün bazı sahil kısımlarından elde edildiğini, tüm dünyaya buradan sevk edildiğini, tüccarların bundan da çok kıymetli kâr elde ettiklerini yazmaktadır (İbn Havkal, 1939, s. 246; 2014, s. 270). Burada Ahlat ile ilgili doğrudan bir anlatım yoktur. Ancak Ahlat'ta da bu kuyumcu sodasının kullanıldığını, başka yerlere ihraç ettiklerini tahmin edebiliriz.

Aynı zamanda İbn Havkal, Van Gölü hakkında bilgi vererek şehrin ticarî canlılığı hakkında fikir vermektedir. Van Gölü (Buhayratu Hilât) aşağı yukarı on bir fersah[29] uzunluğundadır. Bu gölden et-tarrîh ya da et-tirrîh (gümüş kefali) denilen küçük balık tutulur ve tuzlanarak çeşitli ülkelere ihraç edilmiştir. Örneğin Musul, el-Cezîre, Irak ve Şam bölgeleri gibi yerlere gönderilmiştir (1939, s. 346; 2014, s. 269).Van Gölü'nün çevresinden ayrıca soda tuzları da elde edilmiştir. Söz konusu ürün Irak ve diğer yerlerdeki fırıncılara satılmıştır (İbn Havkal, 1939, s. 346; 2014, s. 269). İbnü'l-Fakîh ise eserinde Ermenistan coğrafyasından, Ahlat Gölü ve buradaki balıklardan, "Dipla" adı verilen kurbağa ve "Hayyı" denilen yılandan bahsetmiştir. Aynı zamanda eserinde Antakya bölgesinde yetişen Türk Devesi (İbilül Türk)'nin Antakya, Kilikya, Şam ve Ahlat'ta görüldüğünü yazmıştır (1967, s. 295).

Hudûdü'l-Âlem Mine'l- Meşrik İle'l-Magrib adlı coğrafya eserinde; Hoy, Bargiri (Barkrî, Bargrî), Erciş (Ercic= Arjiş), Ahla**t,** Nahcivân ve Bitlis (Büdlîs= Bidlîs), kimisi küçük kimisi büyük, bayındır, nimeti olan kalabalık şehirler olduğunu, halkının arasında zenginler ve tüccarlar olduğunu ve bu şehirlerde büyük miktarda zili, halı, şalvar ipi ve yün üretildiğinden bahsetmiştir (Minorsky, 2008, s. 102).

Ahlat'ta akçe ile alışveriş yapıldığını ve okkaları ise 300 dirhem olduğu konusunda bilgi verilmiştir (Nâsır-ı Hüsrev, 1988, s. 10).

[28] Zırnık (Farsça zernih) arsenik, arsenik madeni ile kükürt karışımı bir maddedir (Ayverdi, 2011, s. 1388; Devellioğlu, 1999, s. 1185).
[29] Bir fersah 5,5-6 kilometredir. Başka bir kaynakta ise 8 kilometre olarak gösterilmiştir.

XII. ve XIII. yüzyıllardaki müellifler de Ahlat'taki bu gelişmeleri doğrulayan bilgiler vermiştir. Hatta bunlardan biri Ahlat ve bölgesindeki gelirin Mısır'ın gelirine denk sayıldığını kaydederek Ahlat ve bölgesinin inanılmayacak derecede çok büyük bir gelişme gösterdiğini ifade etmiştir (Sümer, 1986, s. 452).

Ahlat kentinin gelişmesinde ticaretinde önemli bir yeri vardır. Zira şehir Sökmenliler döneminde Ahlatlılar ticarette çok ilerlemiştir. Karadeniz'de onlara ait gemilerin ticaret yaptığına dair bilgiler mevcuttur. İbn el-Ezrak, 526 (1131-1132)[30] yılında Ahlat gemilerinin Kostantiniyye (Karadeniz) denizinde battığını ve gemilerdeki Ahlatlılardan bir grubun boğulduğunu yazmıştır (1992, s. 46). Bu bilgi bize Ahlatlıların ticarete çok önem verdiğini göstermektedir. Coğrafyacılar Ahlat'ı "tâcirlerin gelip gittikleri bir yer olarak" nitelendirmişlerdir. Şehir doğu-batı yönündeki konumu dolayısıyla bir mübadele merkezi hâline gelmiştir (Sümer, 1986, s. 455).

Şehirdeki çarşılar da yapılan ticaretin hacmine uygun olarak büyük yapılmıştır. 559 (1164) yılında Ocak-Şubat (Rebiyülevel) ayında şehrin büyük çarşısında yaklaşık 70 dükkân yanmış, ayrıca içlerinde mal ve kumaş gibi olan her şey yanmıştır (İbn el-Ezrak, 1992, s. 137).

Selçuklularda devlet tarafından muhafız askerlere ya da vergi muafiyeti karşılığında yolların önemli yerleri civardaki köylü halka verilmiş veya bu türlü yerlerde, yolların önemine göre kervansaray ya da zaviyeler inşa edilmiştir. Ahlat Hatunu (Şah-bânû) 1165 yılında Ahlat'ta döndüğünde Bitlis Geçidi'nin üzerinde ağaçtan yapılmış olan köprülerin kireç ve taştan yapılmasını istemiştir. Bitlis'in alt tarafında bir geçit yolu yaptırmış; bu geçidin altında köprünün yanına 300'e yakın hayvan yükünün ve sahiplerinin konaklayabileceği han (fonduk) yaptırmıştır. Selçuklu kervansarayları askerî bakımdan önem taşımaktadırlar. Aynı zamanda kervansarayları, ticarî siyaset gereği zengin ticarî malları aktaran kervanları korumak amacıyla inşa ettirmişlerdir (İbn el-Ezrak, 1992, s. 144; Turan, 1946, 10.cilt, sayı 39, s. 477-478).

Sinop ile Antalya'yı birleştiren çizginin doğusunda kalan bölgeler, XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu zamanında en gelişmiş yerlerdir. Bu sahadaki şehirler düzenli bir ulaşım şebekesi sayesinde, hem bütünleşmiş hem de ticaretin ana arterini içinde

[30] Prof.Dr. Osman Turan *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* adlı eserinde bu tarihi 506 (1113); Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar" adlı makalesinde ise 501 (1112- 1113) olarak kaydetmiştir. Biz burada Prof. Dr. Ahmet Savran'ın çevirisini yaptığı İbnü'l- Ezrak'ın eseri olan *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi'ni (Artuklular Kısmı)* esas aldık.

barındırmıştır. Bu hat çok önemlidir. Çünkü XIII. yüzyılın en önemli Anadolu kentleri bu hat üzerinde yer almıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin omurgası olan bu eksen ile bağlantılı diğer yolların en önemlileri ise, Samsun ve Sinop'tan başlayıp Amasya, Tokat üzerinden Sivas'a ulaşan, Kayseri-Aksaray-Konya-Eğridir-Isparta-Antalya ve Alanya güzergâhıdır. Ayrıca bir de Kayseri-Malatya-Diyarbakır bağlantısından bahsedilmiştir. XIII. yüzyılda İslamî geleneğe uyularak birer unvan verilen kentlerin hemen tamamı belirtilen söz konusu arter ve yollar üzerindedir (Tanyeli, 1987, s. 35-36; Turan, 1946, 10. cilt, sayı 39, s. 474-475). Kubbetü'l-İslam unvanına sahip Ahlat da anlatılan bu yol güzergahları içerisinde yer almaktadır.[31]

Ahlat, İran'ı Cezire ve Suriye'ye bağlayan kervan yolu üzerinde yer alması nedeniyle kara, Van Gölü'nün kıyısında bulunması nedeni ile de deniz ticaretinde önemli bir merkezdir (B. Karamağaralı, 2007, s. 97-98).

Van Gölü'nde görülen balık hakkında başka coğrafyacılar da bilgi vermişlerdir. Zekeriyyâ el-Kazvînî; burada lezzetli balıklar tutulduğu ve şehirlere gönderildiği bilgisini vermiştir. İbn el-Kelbi, Ahlat (Hılat) gölünün, dünyanın harikalarından biri olduğunu, on ay bu gölden ne balık, ne yengeç ne de kurbağa görünmediğini, iki ay içinde balığın el ile tutulabilecek derecede çok olacak hâle geldiğini, Ahlatlıların tuttukları balıkları Hint ülkesine gönderdiklerini yazmıştır[32] ([t.y.], s. 524). Ayrıca Yakut el-Hamavî şehirlilerin eşi benzeri olmayan bir göle sahip olduğunu, bu gölden ülkenin her tarafına "Terrih" adlı balık götürüldüğünü, Ahlat'ta avlanan balıkların, Belh şehrinde gördüğünü ve dediklerine göre Gazne'de de bulunduğunu ifade etmiştir ([t.y.], s. 381).

Ahlat'ın bağlık bahçelik bir yerleşim yeri olduğunu tarihî şehir kitaplarında ve seyahatnâmelerde yazılmıştır. Yakut el-Hamavî aynı zamanda Ahlat'ta bol su ve meyvelerin olduğunu, kışın soğuk havasıyla kendisinden söz ettirdiğini yazmıştır ([t.y.], s. 381). İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşîdüddin Ahlat'ta elma ticaretinin yapıldığını yazmıştır (1947, s. 199).

Ahlat'ın iktisadî yükselişini gösteren en güvenilir maddî kanıt devlet gelirine (vergilerine) ait rakamlardır. Moğollar döneminde Ahlat ekonomik açıdan güçlüdür. Hamdullah el-Müstevfî, Büyük Ermeniyye'nin Dar'ul-mülkü (başkent) Ahlat'ın olduğunu açıklamaktadır. Merkezi Ahlat olan eyaletin eski dönemlerdeki gelirinin

[31] Bkz. Harita B.6.
[32] Yakut da, İbn el- Kelbi'nin Ahlat ile vermiş olduğu bilgileri 381. sayfada nakletmiştir.

Ebû Said Bahadır Han döneminde (1316-1335) sürüm değeri ile 200 tümene (2.000.000 dinar) yakın olduğunu, sözü edilen devirde ise bu gelir ancak 39 tümene (390.000 dinar) ulaştığını bildirmiştir. Büyük bağ ve bahçelere sahip olan şehrin vergisinin 51.500 dinar olduğunu da yazmıştır (1915, s. 100; Ahmet-Zeki Velidi Togan, 1931, 1. cilt, s. 25; Sümer, 1986, s. 460) Aynı zamanda Olcaytu, Ebû Said Bahadır Han Ahlat'ta sikke bastırmışlardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74).

XVI. yüzyılda Ahlat şehrinin ticarî hayattaki canlılığı devam etmektedir. Ahlat'ta zengin bahçelerin olduğu, şehri çevreleyen kayısı ve elma ağaçlarından, Ahlat'ta yetişen bir elma tanesinin 100 dirhemden fazla olduğu, elma ve armudun bir kaç çeşidinin olduğu, Ahlat armudunun ve elmasının Ermenistan ve Azerbaycan'da çok iyi bilindiğini kaydedilmiştir (Şeref Han, 1971, s. 403-404).

Ahlat şehrinin yüksek dağlarında çeşitli madenler çıkarıldığı ve bunlar arasında kabul edilen ve beğenilen kırmızı zırnık olduğu konusunda bilgi verilmiştir. Sabun ile karıştırılıp insan vücuduna sürüldüğünde insan vücudunu kıllardan temizlediğini sağlayan bu maden cüzam, frengi ve saçkıran hastalığına iyi geldiği yazılmıştır. Sarı zırnık ise; Ahlat'ın kuzey tarafındaki yüksek dağlardan çıkarılmıştır. Sarı zırnık Rumeli'ye, Anadolu'ya, Arabistan'a ve Acem ülkelerine gönderilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 203).

III. AHLAT ŞEHRİNİN YAPILARI

Kubbetü'l-İslam unvanını sahip olan Ahlat ortaçağın büyük ve önemli bir kentidir. Şehirde değişik dönemlerden kalan yapılar vardır. Altı ayrı büyük mezarlığa sahip olmasıyla kent ve yaşayanlar hakkında bilgi edinilmektedir. Kentin fiziksel yapısını belirleyen en önemli yapı camidir. Şehirlerde ilk inşa edilen camiler ise Ulu Cami'dir. Tarihî kaynaklarda Ahlat'ta Ulu Camii olduğunu görmekteyiz. Bunların dışında kümbet, hamam, köprü, akıt, bezirhane, zaviye, fırın, saray, darphane, mahzen vb. gibi yapılara sahiptir. Ahlat'taki yapılar yapıldığı dönem hakkında bilgi verdiği gibi o dönemin mimarı yapısı, ekonomisi, kültürü ve sosyal yapısı hakkında bilgi vermektedir.

Ahlat'ta birçok yapı yangın çıkmasından dolayı yok olmuştur. 559 (1164) yılında Ocak-Şubat (Rebiyülevvel) ayında Ahlat çarşısında yaklaşık 70 dükkân ve birçok ev yanmıştır (İbn el-Ezrak, 1992, s. 137).

Ahlat ve çevresi Hâkimi el-Hâcib Hüsameddin Ali b. Hammâd'ı (M.1228-1229) birçok hayır ve hasenatta bulunarak insanların yararına büyük hizmetler yapmıştır. Yollarda birçok kervansaraylar, şehirlerde mescitler inşa ettirmiştir. Aynı zamanda Ahlat'ta büyük bir hastane (bîmâristan) ve cami yaptırmıştır. Bunların dışında geçilmesi zor olan sarp yolları ıslah ederek çok yollar açmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s.448).

Tarihte Ahlat'ta doğal afetler çok yaşanmıştır. 674 (1275-76) yılında büyük bir deprem sonucunda evler, hanlar, çarşılar yok olmuştur (Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî, 1960, vol. 3, s. 123; *Baybars Tarihi: Al-Melik- Al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin İkinci Cildi*, 2000, s. 66).

Akkoyunlu döneminde Bayındır Bey b. Rüstem'in Ahlat'ta imaret, medrese, cami ve hamamı vardır (Uzunçarşılı, 2011, s. 230).

Şehir çok eski bir yerleşim olmasından dolayı birçok yapıya ev sahipliği yapmıştır. Bunlar farklı zaman ve dönemlere aittir. Nitekim şehirde cami, medrese, konak, han gibi birçok yapının olduğu söylenmektedir (Şeref Han, 1971, s. 404). Ahlat'ta, Ali

Kay Cami yakınında 3.000 adım uzunluğunda bir çarşının ve 3.000 dükkânın olduğu yazılmıştır. Çarşı ve dükkânlar hakkında ise şu şekilde bilgi verilmiştir.

> Hepsi sırma ve kılabdan [ipek veya iplik üzerine sarılmış gümüş tel] çarşısı imiş.. Her çarşının pencereleri üzerinde saraç [koşum ve eyer takımları yapan] pazarı, cüllâh (dokumacı) pazarı, gazzaz [ipek büken, ibrişim yapan] pazarı diye taşlarda isimleri yazılmıştır. Hatta koyun sütü çeşmesi, keçi çeşmesi ve batyal [kısrak, at] çeşmesi diye adları yazılmış. (Evliya Çelebi, 2010, s. 195)

Aynı zamanda Ahlat'ta birazda abartılı olarak ; "…70.000 ayân sarayı, 3000 gelen giden yolcular için kervansaray, 2000 adet bekâr garip konukevleri, 600.000 dükkân ve 150 yere yüksek kubbeler ile bedesten… 700 adet açların doyurulduğu imaret" (Evliya Çelebi, 2010, s. 194) olduğu yazılmıştır.

1. Cami

Türk-İslam devletlerinde camiler önemli sosyal kurumlardandır. Yerleşim yerleri merkeze alınan "Ulu Camilerin" etrafında gelişmiştir. İbnü'l Esir'in, *el-Kâmil fi't-tarih'*ten edindiğimiz bilgi ışığında; Ahlat'ta 928 yıllarından önce Ulu Cami'nin olduğunu görmekteyiz (1987, 8.cilt, s. 166). Ahlat'taki caminin siyah granit taşından yapıldığı, aynı taştan yapılan Amid caminin de Ahlat'takinden daha küçük olduğu belirtirken (İbn Havkal, 2014, s. 186); çarşıda olduğu yazılmıştır (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 388). Yapılan kazı çalışmaları sonucunda Bayındır Kümbeti'nin batısında ortaya çıkarılan caminin söz konusu Ulu Cami olup olmadığı konusunda ise kesin bilgi yoktur (Tekin, 2000, s. 135). Hicretin 626. yılında (M. 1228-1229) Eyyubî Valisi Hüsameddin Ali Ahlat'ta cami yaptırmıştır (İbnü'l Esir, 1987, 12. cilt, s.448).

Seyahatnâme'de;

> Bu harap şehir içinde nice yüz büyük kubbeler ile yapılmış güzel camiler var ki sanki henüz mimar ve mühendis elinden kurtulmuş eski camilerdir. Bütün kubbeleri taştan yapılmıştır. Bazılarının kubbeleri kireç ile örtülmüş imar edilmiş [mamur] camilerdir, ancak cemaatten mahrumlardır. Güvercin, karga ve baykuş yuvaları olmuş camilerdir. Ama; **Emir Kay Camii** adlı bir imar edilmiş [mamur] cami var, meydanda kalmış. Dört tarafının duvarları ta çatısına kadar öyle parlak ve cilâlı duvarlardır ki sanki Hıtâyî kâğıttır. Bu cami sahibi Emir Kay bu eski şehrin muharriri [yazıcısı] olduğundan camiinin dört tarafındaki duvarların yüzüne bu şehir içinde ne kadar bin cami, mescit, medrese, han, hamam ve çarşı, kısacası ne kadar güzel

> yapı var ise cami duvarına mühür hattı gibi Musta'sımî hattı şeklinde pâk işlek hattıyla bütün büyük yapılar yazılmıştır… (Evliya Çelebi, 2010, s. 193)

Bu bilgi Ahlat'ta birçok caminin var olduğunu işaret etmektedir.

Bu şehrin bayındır olduğu dönemlerde minarelerin çokluğundan ve 35.000 mihraptan söz edilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 194).

Ahlat'taki Ulu Cami bezirhanenin doğusundadır. 1972 yılında Bayındır İlkokulu'nun batısındaki tümsek açıldığında bir minare kaidesine rastlanılmıştır. Minareye bağlanan duvarların uzanışı, caminin okulun ve bahçesinin altında kaldığını göstermektedir. Minare, caminin kuzeybatı köşesindedir. Minarenin üç tarafı açıldığında kuzey ve batı kısmının salla döşenmiş olduğu görünmüştür. Kuzey cephesinin batı tarafında da bir mihrâbiye vardır. Duvarların minareye bağlanışı, zaman içinde caminin tamir edildiğini göstermektedir.[33] Yapılan sondaj ve temizlik işlemleri sırasında deste sütun tarzında ayak parçaları,[34] minareye yakın yerlerde firuze sırlı, dikdörtgen biçiminde, yüzeyi yuvarlak ve arka kısmı yuvarlak saplı parçalar ile karolar bulunmuştur.[35] Bunlar minare gövdesinin sırlı tuğlalarla kaplı olduğunu, yapının diğer kısımlarında da çini karoların kullanıldığını göstermektedir. Minarenin batı tarafında ise kubbeli bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu kazı tamamlanmamış olduğundan dolayı bu yapının ve caminin tam planları elde edilmemiştir.[36] Bu caminin İlhanlı dönemine ait olduğu söylenebilir.

Ahlat'ta ilk yapılan cami yani Ulu Cami Tahtı Süleyman Mahallesi'ndedir. Bu camiden günümüze bir evin bahçesinde, tuğladan yapılmış bir minare parçası kalmıştır. (H. Karamağaralı, 2007, s. 90-91).

1.1. Bayındır Camisi

Bayındır Kümbeti'nin kuzeyinde yer alan Bayındır Camisi'ne[37] kemerli bir avludan girilmektedir. İçinde tezyinat yoktur. Caminin duvarında beyaz bir taş üzerine (Amel Baba Han) yazılmıştır. Abdürrahim Şerif mimarın adını "Amel Baba Han" olarak okumuştur. İbrahim Kafesoğlu ise "Amele Baba Can Beğ" olarak okunması gerektiğini vurgulamıştır.[38] Mimar, kümbetle ile cami yapmıştır. Bu caminin sağ

[33] Bkz. Fotoğraf D.8, D.9, D.10.
[34] Bkz. Fotoğraf D.11, D.12.
[35] Bkz. Fotoğraf D.13.
[36] Bkz. Fotoğraf D.14.
[37] Bkz. Fotoğraf D.15, D.16.
[38] Bkz. Fotoğraf D.17.

tarafındaki kitabe caminin binasına aittir. Sol taraftaki Farisî kitabe de caminin vakfiyesidir[39] (Abdürrahim Şerif, 1932, s.78; Kafesoğlu, 1949, 1. cilt, sayı 1, sayfa 179-180). Giriş eyvanının sağ tarafındaki kitabe, caminin H. 882 (1477) yılında yapıldığını ve Bayındır İbn Rüstem'in adını vermektedir (Tabak, 1972, s. 37).

Bayındır Camisi iki kısımdan oluşmaktadır. Öndeki giriş kısmı, sivri kemerli bir eyvan şeklindedir. Bu eyvanın bitiminde az derin bir niş içinde kapı vardır. Kapı, kilit taşlı basık bir kemer şeklindedir. Duanın yapıldığı mekân ise eyvanın arkasındadır. Kare planlı ve sivri bir beşik tonozla örtülüdür. Üst örtü, ortadan bir sivri kemerle desteklenmiştir.[40] Giriş eyvanından daha yüksek olan dua mekânı, dıştan düz bir çatı ile örtülüdür. Caminin güney duvarında, dışarı fırlamış derin mihrap nişi yer almaktadır. Dıştan, dört köşeli kaide üzerinde yükselen beş cepheli gövdeye sahiptir. Yarım piramidal çatıyla örtülüdür. İki dış köşenin üçgenlerle kesilişi ile dörtgen kaideden gövdeye geçiş elde edilmiştir.[41] Doğu penceresi, mihrap nişinin iki tarafında ve altta bulunan pencereler sonradan açılmıştır. Üstteki mazgal delikleri orijinaldir. Kuzey duvarında ise üç küçük niş vardır (Tabak, 1972, s. 37).

Giriş eyvanının sonundaki basık kemerli portal, iki tarafta burmalı sütüncelerin taşıdığı mukarnas dolgulu ikinci bir sağır sivri kemerin içine alınmıştır. Kemerin üst iki köşesinde beyaz kare taşlar üzerinde rozet motifleri görülmektedir. Mihrabın her bir cephesi sathî ve kademeli nişlerle teşkilatlanmıştır. Mihrabın solun sağır bir sivri kemer teşkil eden ve kemer boşluğunda çarkıfelek motifi bulunan mukarnas süsleme vardır. Cami onarıldığında ortasında bir pencere açılmıştır. Mihrabın sağındaki pencere ise, kemer boşluğunda bir rozet bulunan sağır sivri kemerle kavranmaktadır. Bayındır Camisi, içten son derece sade yapılmıştır. Süsleme mihrapta görülmektedir. Mihrap nişi, zincirek bordürü ile çevrilidir ve üst iki köşede aynı merkezden yayılan geometrik geçmeli rozetler vardır (Tabak, 1972, s. 37-38).

2. Kümbetler

Kümbetler devrin önemli sultanları, beyleri ve şahsiyetleri için yapılan, mimarî değeri olan türbelerdir. Doğu ve Orta Anadolu bölgesinin birçok kasaba ve şehirlerinde Selçuklular dönemine ait bu türbelere rastlanılmaktadır.

[39] Bkz. Fotoğraf D.18, D.19.
[40] Bkz. Fotoğraf D.20.
[41] Bkz. Fotoğraf D.21.

Ahlat'taki kümbetleri ikiye ayırabiliriz (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, sayfa 173):

1) Silindir biçiminde ve iki katlı olan kümbetler: İlk kat toprağın 0,5-1 m. derinliğinden başlayarak dış seviyeden itibaren 1,5-2 m. yükselir. Aynı zamanda bu kısım kümbetin kaidesini oluşturmaktadır. Dört köşeli olup; her cephede birer pencere vardır. Mezar burada bulunmaktadır. Mezarda bulunan kişinin ruhu için okunan *Kur'an* ve genellikle ibadet etmeye ayrılmış olan ikinci kısım ise 5-6 m. ve yüksekliği 8-10 m. arasında değişmektedir. Silindir biçiminde yapılmıştır. Dört tarafa bakan dört penceresi vardır. İki kat birbirinden taban perdesiyle ayrılmıştır. Bu tipin kubbesi koni biçimindedir. Ahlat'taki kümbetler çoğunlukla bu şekilde yapılmıştır.
2) Genellikle tek kat üzerine bina edilen kümbet: Bu tip kümbetlerde kubbe piramit şeklindedir. Gövdesi ise köşelidir. Emir Ali Kümbeti ve kitabesi olmayan bir diğer kümbet bu tipten yapılmıştır.

XIII. yüzyılda görülen silindir biçimli kümbetlerle XIV. yüzyıl da çok yüzlü gövdeleriyle ortaya çıkan kümbetlerde temel olan, üstte içten kubbe, dıştan külâhla örtülü gövde kısmının olması ve alt kısmında ise cenazeliğin olmasıdır. Gövdenin içi ise kıble yönü belirtilmiş ziyaret mescidi şeklinde yapılmıştır. Genellikle gövdelerinin dört tarafında süslemeli açıklıkları bulunmaktadır. Gövdenin kuzeye bakan açıklıkları kapı olarak kullanılmaktadır. Ancak yerden çok yüksekte yapılmıştır. Cenazelik bölümünde tonoz örtüler vardır. Cenazeliğin kapıları ise doğuya açılmaktadır. Havalandırma ve aydınlatma için hepsinde mazgal pencere biçiminde havalandırma ve süslemeli aydınlatma açıklıkları vardır. Kümbetlerin tamamı volkanik kesme taştan yapılmıştır. Kitabeler ise beyaz taşa yazılmıştır. Bazılarında külâh altından yine beyaz taş kitabe ya da süsleme şeridi geçirilmiştir. XIII. yüzyıl silindirik gövdeli kümbetlerde yüzey sathı nişlere bölünmüş ve kaval silmelerle hareketlendirilmiştir (Altun, 1989, 2. cilt, s. 23).

Ahlat'ta kitabesiz kümbetler de vardır. Bunların mimarî tarzları birbirine benzememektedir. Bundan dolayı gömülmüş olan emîrlerin tarihleri arasında sene farkları vardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 91).

Ahlat'ta 20 kümbet tespit edilmiştir. Bunlardan yedisinin sağlam, ikisinin iyiye yakın, birisinin kısmen harap, on ikisinin ise yıkılmış olduğu yazılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 91).

Şeyh Necmeddin Kümbeti, klasik Selçuklu mezar anıtı tipindedir. Kare duvarlar üzerine içten kubbe, dıştan piramit külâh ile örtülmüştür. Selçuklu kümbetlerinde olduğu gibi altta mezar odası, üstte lâhdin bulunduğu ana mekân vardır (Tabak, 1972, s. 49).

Usta Şagird, Hasan Padişah, Alimoğlu (Yarım) Kümbeti, İki Kümbet (Hüseyin Timur Esen Kümbeti, Bugatay (Boğatay) Aka Kümbeti), silindirik gövdeye sahiptirler. XIII. yüzyılda bu bölgeye hâkim olan İlhanlılar zamanında yapılmıştır. Anadolu'nun birçok yerindeki Selçuklu kümbetleri ile benzerliği olan bu yapıları İlhanlıların eseri olarak nitelendirilmemesi gerekir. Çünkü adı geçen devletin merkezi olan Tebriz, Merağa ve daha sonra (1307) Sultaniye'den valiler ve askerî muhafız göndererek bölgedeki hâkimiyetlerini korumuşlardır. Bu durumda ise bu yapıların "İlhanlı hâkimiyeti sırasında yapılan Selçuklu kümbetleri olarak" kabul etmek gerekmektedir. Bu iddiayı destekleyen bir başka konu ise Erzurum'da Yakutiye Medresesi'nin doğu tarafındaki kümbettir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında, İlhanlı döneminde yapılan bu kümbet Selçuklu sanatkârları tarafından ve kendi sanat anlayışlarına uygun olarak yapılmıştır (Tabak, 1972, s. 49).

Erzen Hatun Kümbeti 1396-97 tarihinde yapılmıştır. 1380 yıllarında bu çevrelerde Karakoyunlu hâkimiyetinin başladığını göstermektedir. Yapı bir Karakoyunlu eseridir. Kare planlı mumyalığın üzerinde onikigen gövde yapısı yükselmektedir. Cepheler sağır Bursa kemerleri ile hafifletilmiş ve silmeler, bordürler, rozetler ile süslenmiştir. Dış örtü değişik görünümdedir. Altta başlayan piramit külah, saçak karakterli geçişlerle konik durumu kazanmıştır (Tabak, 1972, s. 50).

Keşiş Kümbet (Anonim Kümbet)'in tarihi bilinmemektedir. Ancak Karakoyunlu dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.

Emir Ali Kümbeti'nin genel karakterine bakıldığında XIV. yüzyılın sonlarında yapıldığı fikrini vermektedir. Kubbe ile örtülü olan kare mekân bir sivri kemerle ziyaret kısmına açılmaktadır. Ziyaret kısmı, yanlardan kademeli duvarlarla türbeye doğru yükselmektedir. Bu mimarî tarz bu bölge için yabancı olsa bile Anadolu eyvanlı türbelerinin bir varyantı olarak kabul edilebilir (Tabak, 1972, s. 51).

Bayındır Kümbeti ise 1491-1492 yıllarında yapılmıştır. Akkoyunlu eseridir.

Ahlat mezar anıtlarında kitabeler beyaz mermer ya da taş kuşaklar hâlinde gövdenin üst kısmını çevirmektedir (Tabak, 1972, s. 50).

2.1. Ahlat'taki Mevcut Kümbetler

2.1.1. Usta-Şakirt Kümbeti

Meydanlık Mezarlığı'nın güneyinde tarla ile çevrilmiş iki kümbet vardır. Kitabesi taşlar arasında bulunmuştur. Tarihi M. 1300'dür. Kitabede bu zatın İlhanlıların güçlü dönemi olan Olcaytu Sultan Hudabende Han'ın çağdaşı olduğu; onun namına Ahlat'ı idare eden bir Türk emîri olduğu bilgisi verilmiştir. Diğer kümbette kitabe yoktur. Pencere üstünde yazıya benzeyen nakış vardır. Üstte görünen mermer daire Ayete'l-Kürsi'dir. Ahlatlılar bu kümbetlere Usta Şakirt Kümbeti[42] unvanını vermiştirler (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 87). Bu kümbetin yanında Şadi Aka (Shadi-agha)'nın mezarı vardır. 1273 tarihini içermektedir. Şadi Aka Türbesi'nin kitabesini Lynch'a Ahlat'taki bir hoca vermiştir. O kitabedeki ibare ise şudur: "Büyük soylu Emîr Şadi Aka, ulu emîr sugur (Saughur) ağanın oğlu o da kağan ağanın oğludur" yazılmış; tarih 672 (1273)'dir (Gabriel, 1940, texte 1, s. 244; Lynch, 1967, vol. 2, s. 290). "Usta Şakird" adı bir halk geleneğine dayanmaktadır. Rivayete göre usta ve çırak iki mimar birer kümbet yapmışlar; ustanın inşa ettiği yıkılmış, sağlam kalanın mimarına Usta Şakird denilmiştir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 174).

Türk sanat ve zevkinin göstergesi olan bu kümbet Ahlat'taki benzerlerine göre biraz daha büyük olmasından dolayı A. Gabriel tarafından "Ulu Kümbet" olarak tanımlanmıştır. Kullanılan malzeme ve yapım tarzı nedeniyle XIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Gabriel, 1940, texte 1, s.244; Karpuz ve diğerleri, 2010, s. 154). İbrahim Kafesoğlu ise XIII. yüzyılın ikinci yarısı olarak tarihlendirmiştir.

Kümbet iki katlıdır. Altta mumyalık kısmı ile üstte lâhdin bulunduğu ana mekân vardır (Tabak, 1972, s. 12). İlk kattaki büyük oda yani mumyalık 6.78m. bir çap üzerindedir. Duvarın kalınlığı ise 1.05 m.dir. Zemini karedir (Gabriel, 1940, texte 1, s. 244). En ve boy ölçü bakımından sağlam kalmış kümbetlerin en büyüğüdür. Kubbesi dıştan hafif hasara uğramıştır. Kaidesinin bazı taşları eksik olmakla birlikte en sağlam kümbetlerdendir. Gövdeyi teşkil eden üstüvanî (silindir biçiminde olan) kısım baştan aşağı, bütün kümbetlerde görülen, Selçuklu tezyinatı ile süslenmiştir. Kubbenin gövde ile birleştiği kısımda 20 santim tahmin edilen genişlikte beyaz kalker kuşak kümbeti kuşatmıştır. Üzerine Ayete'l-Kürsi yazılmıştır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s.173-174).

[42] Bkz. Fotoğraf D.22, D.23.

2.1.2. Hasan Padişah Kümbeti

Ahlat'ın, Tahtı Süleyman Mahallesi'nin güneyinde Karaşeyh Mezarlığı'nın yan tarafında bulunmaktadır. Kitabesine göre 1275 yılında Mahmud oğlu Hasan Ali Aka adına yaptırılmıştır. İki katlı kümbet silindirik gövde, içten kubbe, dıştan konik külah ile örtülmüştür. Kümbet anıtsal bir görünüm sunmaktadır (Karpuz ve diğerleri, 2010, s.155).

Hasan Paşa Kümbeti'nin[43] penceresinin üstündeki kitabede "Aka" ismi dikkate değerdir. Bu kelime başlangıçta saygı karşılığında kullanılmıştır. İlhanlı ve Selçuklu dönemlerinde bu şahsa ait bilgi yoktur. Ancak kitabeye bakarak Hülâgû'nun oğlu (Apka) han zamanına tesadüf etmektedir. Orta zamanda her yerde olduğu gibi merkeziyetçi teşkilât yerine himaye usulüne mahallî derebeylikler kurulmuştur. Hasan Aka'da Ahlat'ın yarı bağımsız hâkimi olmuştur. Yine kitabe de iki isim okunmuştur. Birisi Hasan Ali Aka, diğeri de Hasan Aka'dır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 68).

Bu zat hakkında edinilen bilgi ise şudur:

> …Osmanoğulları ataları türbeler içinde tahtlar ve mastabalar üzeri kadife kıyafetleriyle ve nicesi beyaz kefenleriyle, saçları ve sakallarıyla bütün vücutları taptaze durup serir (taht) üzere padişahca yatarlar. Birisi de toprak içinde gömülü değillerdir. Nicesinin vücutları pamuk gibi beyaz ve yumuşaktır. Nicesi kurumuş iskelet olmuştur ama üzerlerinde kıyafetleri durmaktadır. Boyları posları uzun ve iri adamlar ama hepsi yüksek türbelerinin karanlık bodrum yerlerında yatarlar. Hatta bir Zenci çehreli bir köle elinde asasıyla ayak üzre bekçi gibi duvara dayanıp durur. Ama gayet heybetli ve korkutucu çehredir. Türbedarları yoktur… (Evliya Çelebi, 2010, s. 200)

Evliya Çelebi'nin gördüğü bu zatlardır. Kitabedeki isimlerden birisi Hasan Ali ki; hükümdarın veziridir. Diğeri ise asıl hükümdar olan Hasan Aka'dır. Çünkü bu kümbete Hasan Padişah'ın Türbesi denilmiştir. Hatta uzun bir süre halkın bir kısmı bu kümbetin Akkoyunlulardan Uzun Hasan'a ait olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki kitabenin tarihi belirgin olarak okunmaktadır. Aynı zaman da Uzun Hasan Tebriz'de gömülmüştür (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 68).

Kümbetin yere düşen kesme ve mermer taşlar üzerinde *Kur'an-ı Kerim*'den ayet parçaları kazılmıştır. Kümbet'in diğer tezyinatlı taşları da yığılı hâlde durmaktadır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 68). Kubbesinden kaidesine kadar, üst katının yarısı

[43] Bknz: Fotoğraf D.24, D.25, D.26, D.27.

diklemesine yıkılmıştır. Hasara uğramayan süslü bir kitabesi vardır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 174).

2.1.3. İki Kümbet

Bugünkü Ahlat kasabasıyla Harabe Şehir Mahallesi'ni birbirini bağlayan yolun göl tarafında kalan kısmında iki kümbet vardır.[44] Bu kümbetler ise aşağıda yazılmıştır.

2.1.3.1. Bugatay (Boğatay) Aka Kümbeti

Ahlat'ın İki Kubbe Mahallesi'nde bulunan kümbet Hüseyin Timur Kümbeti'nin doğusundadır.[45] Karşılıklı dört penceresinin üstündeki ve portalinde dört ayrı kitabe bulunmaktadır.[46] Burada, Ekim-Kasım 1281(680 Recep)'de ölen Akkoyunlu Bugatay Aka ile Şirin Hatun yatmaktadır (Karpuz ve diğerleri, 2010, s.155).

Lynch ise Ahlat'ta, Emîr Nughatay Agha ve eşinin 678 (1279) burada yattığını yazmıştır (1967, vol. 2, s. 286). Lynch, bu ismi Nughatay diye okumuştur ancak baş harfinin "B" olduğu açıkça bellidir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 175).

Üst katında bir zamanlar dua ve ibadet edilmiş; sıvanmış, pencereler hizasından 30 cm. genişliğinde beyaz badana üzerine ayetler yazılmıştır. Güneye bakan penceresi mihrap biçiminde yapılmıştır. (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 175).

Boğatay Aka ve oğlu Hasan (Esen) Timur "Emîrü'l-Kebîr" şeklinde anılmıştırlar. Boğatay ailesinin Uygur asıllı olması kuvvetle mümkündür. Boğatay ailesinin nasıl bir felaket sonucunda bu akıbete uğradığını söylemek mümkün değildir. Ancak bazı tahminler ileri sürülebilir. 1273 (672)' de ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra ölen Mahmut oğlu Hüsâmeddin Hasan Aka'ların şehrin daha eski idarecileri (baksak= daruga) olduklarıdır. "Hasan Pâdişah" adı verilen türbede bu sonuncusu yatmaktadır. Şâdi Aka'nın türbesi ise bu yüzyılın başlarında yıkılmıştır. Ahlat şehrinde kralların türbelerine önem verilmiştir.

"Aka" ismini Türk tarihinden başka Ahlat'taki emîrlerin kitabesinde görülmüştür. "Aka" ismi büyük ve saygı değer anlamına gelen bir unvandır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 90).

[44] Bkz. Fotoğraf D.28.
[45] Bkz. Fotoğraf D.29.
[46] Bkz. Fotoğraf D.30.

2.1.3.2. Hüseyin Timur Esen Kümbeti

Ahlat'ta İki Kubbe Mahallesi'nde bulunan kümbet,[47] Boğatay Aka Kümbeti ile aynı avlu içerisindedir. Bu iki kümbetten dolayı mahalleye "İki Kubbe" adı verilmiştir. Kare kaideden silindirik gövdeye onaltıgen kasnakla geçirilmiştir. Kümbet içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmüştür (Karpuz ve diğerleri, 2010, s. 156). Tezyinat basit ancak çok yıpranmıştır. Kubbede çatlaklar belirmiş, üst katla kaide arasındaki taban perdesi yıkılmıştır. Bu kümbetin diğer kümbetlerden farkı güneye bakan penceresinin tam bir mihrap gibi işlenmiş olmasıdır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 175).

Bu kümbette; Boğatay Aka'nın daha önce (Recep 678: Kasım Aralık 1279) öldürülen oğlu Hasan Timur ve aynı yılda (Şevval 678= Şubat 1280) ölen eşi Hüseyin Hüsâmeddin Aka'nın kızı Esen Tiğin Hâtun yatmaktadır (Lynch, 1967, vol. 2, s. 286; Sümer, 1986, s. 459).

2.1.4. Erzen Hatun Kümbeti

Erzen Hatun Kümbeti'nin[48] tezyinatı diğerlerinden daha incedir. İki katlıdır. Altında kabirler vardır. Türbedarların beklemesine ve ibadetine mahsus ikinci katın içi tezyinatsızdır. Yalnız mihrap kısmı biraz süslüdür (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 89-90).

Kümbette kişilere ait iki kitabe vardır. Birisinin ismi Erzen'dir. Kümbette bu unvanla adlandırılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 90). Erzen, Türkçe bir isimdir. İsim ve şehir isimlerinde kullanılmıştır. Ahlat kümbetlerinde gömülmüş olan kişilerin Türklüğe bağlı olduğunu göstermektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 90).

Kümbetin batı penceresi üstünde; kitabe mermer üzerine kazılmıştır. Tarihi silinmiştir. Bununla birlikte yedinci yüzyılın başlangıcında gömülmüştür. Kümbetin ehram kaidesi altında beyaz mermer ile çevrili yazı Ayete'l-Kürsi'dir. Kitabelerin ikisi de incelemeye uygundur. Kitabeden Emîr Ali'nin kızı Erzen Hatun olduğu anlaşılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 91).

[47] Bkz. Fotoğraf D.31, D.32.
[48] Bkz. Fotoğraf D.33.

Erzen Hatun Kümbeti'nin mimarı ise Kasım b. Üstad Ali'dir. Abdürrahim Şerif ise bu ismi "Ameli Kasım İbni Sinan Ali" (B. Karamağaralı, 1972, s.102; Abdürrahim Şerif, 1932, s. 91) olarak yazmıştır.

2.1.5. Şeyh Necmettin Kümbeti

Ahlat'ın Ergezen Mahallesi'ndeki mezarlığın içinde Erzen Hatun Kümbeti'nin yanında yer alan Şeyh Necmettin Kümbeti[49] 1222 yılında yapılmıştır. Ahlat'ta günümüze kadar ulaşabilen en eski kümbettir. Ahlat kümbetleri içinde değişik planda olmasıyla dikkat çeken bu yapı, kümbet mimarîsine uygun olarak yapılmış fakat tamamı kare planlı olmasıyla da diğerlerinden ayrılmıştır. Kare duvarlar üzerinden içten kubbe, dıştan piramit külâhla örtülü ve alt kısmında cenazeliği vardır. Kesme taştan yapılmıştır (Karpuz ve diğerleri, 2010, s.157; Altun, 1989, 2. cilt, s. 22).

Şeyh Necmettin Havayinin Kümbeti yıkılmış olup sadece duvarları kalmıştır. Kapının üstündeki kitabe şeyhin tekke ve türbesine ait vakfiyesidir.[50] Müruru zamanla bir zat vakıf arazinin isimlerini kazımıştır. Kitabe tamamen okunamamıştır. Okunan kısımları: (M. 1222) Duvarın üstünde iki satırlık yazıdan şeyhin vefat tarihi anlaşılmaktadır. Ahlat'ta kazılmış görünen kitabelerin en eski tarihini bildiren bu iki satırlık kitabenin tarihi 619'dur. Şeyhin, Melik Eşref ile Ahlat'ın yerli sultanı İzzettin Balaban'ın zamanlarında yaşamış olduğunu kitabe göstermektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 88-89).

Bu kümbet iki katlıdır. Fakat ikisi de yıkılmış taşlarla doludur. Gerek buradaki gerekse civardaki taşlar araştırılmış ancak şeyhin ismini ortaya çıkaran yazı bulunmamıştır. Ahlatlılar bu kümbete Şeyh Necmettin Havayi Kümbeti demiştirler. Vakfiyedeki "Eş-şeyh" kelimesi bu söylentiyi pekiştirmektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 89).

Kümbetin civarında bulunan bir buçuk metre uzunluğunda mermer işlemeli sanatkârane bir kitabedir. Abdürrahim Şerif kitabeyi okuyarak "Her halde bu zat Şeyh Necmettin'in türbedarı"(Abdürrahim Şerif, 1932, s. 89) olduğunu yazmıştır.

[49] Bkz. Fotoğraf D.34, D.35.
[50] Bkz. Fotoğraf D.36.

2.1.6. Ahlat/ Anonim Kümbet

Anonim Kümbet,[51] Hasan Padişah Kümbeti'nin kuzeyindedir. Günümüze sadece kaide kısmı gelebilmiştir. Hasan Padişah'ın eşine ait olduğuna dair söylentiler varsa da bunlar bilimsel olarak doğrulanmamıştır (Karpuz ve diğerleri, 2010, s.158).

İkinci katı tamamıyla harap olmuş, yalnız zemin katı kalmıştır. Mimarî tarzı ve malzemesi ile yanındakinden farkı yoktur. Kabrin bulunduğu kısmın penceresinde, Selçuklu eserlerinde ve genellikle kümbetlerinde görülen tezyinat vardır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 175). Ahlat'taki diğer silindirik gövdeli kümbetlere benzemesinden XIII. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir (Tabak, 1972, s. 17).

2.1.7. Bayındır Kümbeti

Bayındır Kümbeti,[52] İki Kubbe Mahallesi'nin batı tarafındadır. Kümbetin tarzı mimarîsi zarif bir üslûp arz etmesi; Ahlat mimarlarının VIII. yüzyılda sanatlarının şaheserlerini son olarak yaratmış olduklarını göstermektedir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 77). Kümbetin cephesi yedi sütundan meydana gelmiştir. Bundan dolayı halk arasında "Parmaklıklı Kümbet" de denilmiştir. Sütun başları genellikle bilinen Selçuklu tipindedir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 176). Kare kaide üzerinde sütunlar ve kemerlerle güneye doğru açılan silindirik gövdesi ve dışarı doğru taşan basık konik külâhı ile Ahlat'taki diğer kümbetlerden farklıdır (Tabak, 1972, s. 33).

Kümbetin alt katında olan Bayındır'ın kabri yıkılmıştır. Etrafını çeviren kitabe çok güzel ve okunaklıdır. Bu uzun kitabe bize kıymetli bir tercümei hâlde göstermekle beraber Ahlat'ın da refah içinde yaşadığını göstermiştir. Gerek babası Rüstem ve gerekse Bayındır kardeş kavgalarından uzak kalarak Ahlat'ta güçlü bir hükümet meydana getirdikleri, adalete istinat ettirilen kanunlar ile halkın emniyet ve huzurunu temsil edilmesinde başarılı oldukları kitabeden anlaşılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 77). Kitabede aynı zamanda *Kuran'*dan ayetler, bu mezarın; onurlu, kahraman Faith- Mubarizuddin (imanın) yayılmasında üstün gayret çaba gösteren Rüstem Bey'in oğlu Bayındır Bey'i ağırlamakta olduğunu, 886 (1481)'da vefat etmiştir. Aynı zamanda oğlu Zen Muhammed'in (894) de burada yatmış olduğu yazılmıştır (Lynch, 1967, vol. 2, s. 293). Aynı zamanda Bayındır'dan "fidye

[51] Bkz. Fotoğraf 37, 38.
[52] Bkz. Fotoğraf D.39.

ödeyerek kurtulan imparator"; "kılıç ve kalem ustası", "*Kitab-ı Macmu-ul-Makarim* yazarı" olarak söz edilmiştir (Lynch, 1967, vol. 2, s. 293).

Akkoyunlulardan Rüstem ve Bayındır'ın zamanında birçok yapının (hamamlar, camiler, medreseler, köprüler, hanlar) kırk elli sene içinde yapılmış olması ilerlemeyi ve refahı göstermektedir. Bu şahsiyetler Ahlat'ta bir güzel devir açmıştırlar bir taraftan da hanedan aileleriyle mücadele etmiştirler. Halk arasında Bayındır'ın serveti, adaleti, saraylarının hayat hikâyeleri günümüze kadar anlatılmaktadır. Bu kümbetin yanında cami vardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 77-78).

Yukarıdaki kümbetlerden başka kitabesi ve tarihi olmayan sekiz adet kümbet bulunmaktadır. Halk arasında bunlara bir isim verilmişse de bunlar gerçek adı değildir. Bu isimler doğruluğu kanıtlanamayan hikâyelere dayanmaktadır.

2.1.8. Emir Ali Kümbeti

İki kubbenin doğusuna rastlayan Harabe Şehir (Eski Ahlat) ve Bitlis yolu üzerinde ev ve bahçelerin bulunduğu yerde bulunan Emir Ali Kümbeti'nin[53] kitabesi kırık ve yazısı silikçe olduğundan okunamamıştır. Yalnız (Ali) sözcüğü belli olmaktadır. Kemerin yanındaki kûfi hatları okunamamıştır. Ahlat kümbetleri arasında değişik planı ile dikkati çekmiştir. Tek katlı olduğu için yüksek değildir. Cephesi açık ve hiçbir kümbette görünmeyen bir şekilde ileriye doğru fırlamış, adeta küçük bir bahçe meydana gelmiştir. Emir Ali Kümbeti daha çok eyvanlı kümbetler arasında yer almıştır. Dikdörtgen planlı mumyalık kısmı bulunmamaktadır. Abdürrahim Şerif, kümbetin eskiliğiyle mimarı tarzına bakıldığında XII. yüzyılda yapıldığını yazmıştır. Ancak İbrahim Kafesoğlu ise, XIII. ve XIV. yüzyıllarda sınır amacına varan kümbet inşa sanatının artık bozulmuş olarak ortaya çıkmasını çok daha sonraki bir döneme (belki XVIII. yüzyıla) ait olduğunu yazmıştır. *Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü* adlı kitapta ise; Emir Ali adına 1306 yılında yapılmış olduğu yazılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 74; Karpuz ve diğerleri, 2010, s.156; Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 177).

Bu çeşitli tarihlendirmeler arasında en doğru olanının ise Nermin Tabak, XIV. yüzyıl olduğunu yazmıştır (1972, s. 29).

[53] Bkz. Fotoğraf D.40.

2.1.9. Anonim Kümbet-Keşiş Kümbeti

İki Kubbe Mahallesi'ndedir. Halk arasında "Keşiş Kümbeti" veya "Tek Kümbet"[54] isimleri ile anılmıştır. Kitabesi olmadığından yapılış tarihi, yaptıranı, kimin için yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Yapılış tarz ve malzemesine bakılarak XIII.– XV. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir (Karpuz ve diğerleri, 2010, s.157; Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 176). Fakat yapının genel karakteri XIV. yüzyıl sonlarında bir Karakoyunlu eseri olduğunu göstermektedir (Tabak, 1972, s. 27).

Kare planlı mezar odasının üzerinde on iki cepheli gövde yapısı yükselmektedir. Cepheler, Bursa kemerli hafif nişlerle boşaltılmıştır. Kümbet, iç kısımda herhangi bir özellik ve süslemeye sahip değildir. Ahlat'taki diğer kümbetlere göre son derece sadedir. Süslemeli olan kısımlar bile en sade örneklerini göstermektedir. Piramidal çatı ise silmelerle hareketlendirilmiştir (Tabak, 1972, s. 27-28).

2.1.10. Alimoğlu Kümbeti veya Yarım Kümbet

Eski Ahlat'ta Tahtı Süleyman Mahallesi'nde bulunan kümbetin[55] kitabesi yoktur. Mimarî üslubuna göre XIII. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilmektedir. Kare planlı kaide üzerinde yükselen dairesel planlı gövde 1,5 metre yükseldikten sonra muntazam olarak kesilmiştir. Bu nedenle türbenin tamamlanmamış olduğu düşünülmektedir (Karpuz ve diğerleri, 2010, s. 154).

2.1.11. Şehit İsmail Kümbeti

Tahtı Süleyman Mahallesi'nde, derenin güney tarafında bulunan düzlükteki evler arasındadır. Harap olmuştur. Sadece kaidesi kalmıştır. Kaidenin genel görünüşü yukarıdaki kümbetlerin çağdaşı olduğu fikrini vermektedir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 176)

2.1.12. İki Kubbe Mahallesi'nde Tahtı Süleyman yolunun sağında bahçe içinde kalan kümbet

Kubbe ve tip bakımından Emir Ali'nin Kümbeti'nin eşidir. Sadece ön tarafı açık olmayıp dört köşe bir bina biçimindedir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 177).

[54] Bkz. Fotoğraf D.41.
[55] Bknkz: Fotoğraf D.42.

2.1.13. Mirza Bey Kümbeti

Mirza Bey Kümbeti,[56] İki Kubbe Mahallesi'nden Tahtı Süleyman Mahallesi'ne giden yolun tam ortasında yer almaktadır. Taşlarından tamamen soyulmuştur (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 177). Nermin Tabak, 1967 yılında yaptıkları seyahatte, yapının adını sorduklarında "ismi yok" cevabını aldıklarından dolayı bu kümbete "Anonim Türbe I" adını vermiştirler. Kümbetin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kare planlı olan bu kümbet, XIV. yüzyılda yapıldığı fikrini vermektedir (Tabak, 1972, s. 31).

Kare mekân, içten pandantifli kubbe, dıştan piramit külah ile örtülüdür. Kareden üçgenlerle doğrudan dış örtüye geçilmektedir (Tabak, 1972, s. 51).

2.1.14. İki Kubbe Mahallesi'ndeki Kümbet

İki Kubbe Mahallesi'ndeki, bir bahçe içinde olup temellerine kadar yıkılmış bulunan bir kümbet yıkıntısı vardır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 177).

2.1.15. Hacı Nine Kümbeti

Merkez Mahallesi'ndedir. 1938'de yeni açılan yola rast gelerek yıktırılmıştır. Sadece temellerine rast gelinmiştir (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 177).

3. Ahlat Mezarlıkları

Ortaçağ İslam dünyasında Ahlat mezarlıkları önemli bir yere sahiptir. Bu çağda Türk mimarîsinin topluca incelenebileceği Ahlat mezarlıklarındaki mezar çeşitleri, dünyada eşi benzeri olmayan açık hava müze görünümündedir.[57]

Ahlat'ta tarihî değer taşıyan ve büyük alanlar kaplayan altı mezarlık vardır. Bunlar;

1) Harabe Şehir Mezarlığı
2) Tahtı Süleyman Mezarlığı (Kara Şeyh Mezarlığı)
3) Kırklar Mezarlığı
4) Merkez Mezarlığı
5) Meydanlık Mezarlığı
6) Kale Mezarlığı'dır.

[56] Bkz. Fotoğraf D.43, D.44.
[57] Bkz. Fotoğraf D.45, D.46, D.47.

3.1. Harabe Şehir Mezarlığı

Bu mezarlık Selçuklu kalesi içindeki Harabe Şehir'de bulunmaktadır. Etrafı taşlarla çevrilidir. Olağan mezar taşları ile iki akıt bulunmaktadır.

3.2. Tahtı Süleyman Mezarlığı

Adını taşıdığı mahalleden almaktadır. Bu mezarlığa aynı zaman da "Kara Şeyh Mezarlığı" da denilmiştir. Hasan Padişah Kümbeti'nin güneybatısındadır. XIV. yüzyıla ait pek çok şahideli sandık biçiminde mezar taşı, bir akıt ve bir koyun heykeli vardır. Mezar taşları özen ile işlenmiştir. Kitabelerin çoğunluğu ikinci sınıf eserlerdir. Bir kısmı sadece Meydanlık Mezarlığı'nda görülen usta kitabelerini taşımaktadır.

Tahtı Süleyman'ın 25 dakika güneyinde alçak duvarlarla çevrilmiş Şehitlik Mezarlığı vardır. Genel olarak taşları kırık olduğundan tarihleri okunamamıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 71).

3.3. Kırklar Mezarlığı

Kırklar Mahallesi'nde yer almaktadır. Bu mezarlıktaki mezarların bir kısmı XIII-XIV. yüzyıllara aittir. Şahideli sandûk tipinde, kitabeli, imzalı olmakla birlikte küçük ölçüde ve kabaca işlenmiştir. Fakat sütun şeklindeki bir sandûka bu tipin Ahlat mezarlıklarında bulunanlarının en itinalılarındandır. Bu mezarlıkta balbalları anımsatan insan şeklindeki arkaik şahideler vardır. Bunlar yuvarlak veya köşeli bir baş ile omuz başları belirtilen uzunca bir gövdeden oluşan taş bloklardır (B. Karamağaralı, 1972, s. 34).

3.4. Merkez Mezarlığı

Merkez Mahallesi'nde Şeyh Necmeddîn ve Erzen Hâtun Kümbetleri'nin bulunduğu alandadır. Çoğu harap olmuştur. Basit mezarları barındırmaktadır.

3.5. Meydanlık Mezarlığı

Ahlat'ın en büyük ve en önemli mezarlığıdır. Bugün kuzeyden güneye Tahtı Süleyman yolu ile Tatvan Şosesi; doğudan batıya İki Kubbe Mahallesi ile Harabe Şehir arasındaki geniş düzlüğü kaplayan mezarlığın çevresi kısmen tarla hâline getirilmiştir. Mezarlığın sınırlarının bu sınırlar dışına taşmış olması mümkündür. Mezarlığın doğusundan geçen Tahtı Süleyman yolunu Tatvan Şosesine bağlamak

için mezarlığın içinden bir yol yapılmıştır. Bu yol büyük olasılıkla, mezarlığın iç yollarından biri genişletilerek ve seviyesi indirilerek yapılmıştır. Bu işlem yapıldığı zaman yola rastlayan birçok mezar bozulmuştur. Aynı zamanda tam kenarına isabet edenlerin mahzen kısmı meydana çıkmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 35). Bu durum depremlerle ya da heyelanlarla mezarlığın kaydığını da ortaya çıkarmıştır. Meydanlık mezarlığında XII. yüzyılın başından XVI. yüzyıla kadar tarihlenen tahminen 1000 kadar mezar taşı bulunmaktadır. Bunun dışında yedi tanesi gün yüzüne çıkarılmıştır. Bulunan ve sayılarının artabileceği halk arasında "akıt" denilen Tümülüs tarzında mezarlar da mevcuttur.

Yol boyunca mezarlığın bazı yerlerinde kesitler (maktaı) görünmüştür. Üst üste mevzu iki üç mezar taşları hem de yazılar ile görünmüştür. En altta kalan taşların rengi ve yazıları daha eski olduğu anlaşılmıştır. Demek oluyor ki, Meydanlık Mezarlığı'nda görünen tepemsi mahaller mezar tabakalarıdır. Bunun sebepleri ise tarihte Ahlat'ın şiddetli kuşatma ve savaşları Gürcüler, Harzemliler, İlhanlılar dönemlerinde meydana gelmiştir. Mezarlıklar sur dâhili olduğundan şehirde ölenlerin mezarları yapılır yapılmaz ikinci ve üçüncü istilâ art arda gelmiştir. Böylece mezarlar üst üste yapılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 86). Mezarların üst üste yapılmasını Beyhan Karamağaralı ise toprak kaymaları ile meydana gelen bu durumun yanlış yorumlanması olarak yazmıştır. Çünkü üstteki lâhidler ile alttaki mahzenler arasındaki seviye farkı üst üste iki mezarın bulunmasına imkân vermemiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 35).

3.6. Kale Mezarlığı

Yavuz Sultan Selim zamanında Çaldıran Seferinden sonra inşasına başlanan mezarlık Kanuni Sultan Süleyman zamanında tamamlanmıştır. Osmanlı kalesinin dışındaki bu mezarlık, Ahlat'ın Osmanlı devri mezarları bulunmaktadır. Buradaki mezar taşları Ahlat'ta bir sanat kolunun bittiğini ve şehrin sanat merkezi olma kimliğini kaybettiğini göstermektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 35).

4. Ahlat Mezar Taşları

Tiplerinin genel vasıflarına göre Ahlat mezar taşlarını üç ana grupta toplanmıştır.

1) Çatma lâhidler,
2) Şahidesiz prizmatik sandûkalar,

3) Şahideli mezarlar.

Bunlardan ikinci ve özellikle üçüncü grup, farklı dönemleri ve üslupları gösteren form ve tezyinat özelliklerine göre kendi içlerinde ikincil (talî) gruplara ayrılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 36). Mezar taşları genellikle kırmızı ve serttir. Sandûka şeklinde olanlar siyah ve serttir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 86).

4.1. Çatma Lâhidler

Çatma lâhidler, gri tüften kesilmiş iki uzun levhanın üst kenarlarından bir açı teşkil edecek şekilde birbirine açılması ile meydana gelen bir lâhidle, baş ve ayakuçlarındaki üçgen biçimli boşlukların önüne konulan küçük birer dikdörtgen bloktan oluşan basit mezarlardır. Meydanlık Mezarlığı'nın kuzey- doğu köşesinde görülen bu tipin, az sayıda örneklerinin çoğunda satıhlar boş bırakılmıştır. Ölünün kimliğini bildiren ve Besmelesi olan bir kitabeye de rastlanılmıştır. Yazı arkaik ve sade bir kûfîdir. Kitabe çok harabe olduğu için okunamamıştır. Besmele'de "ڒ" harfi, büyük bir soru işareti gibi bir kıvrım çizer. Harfler arasında süs öğesi görülmemektedir. Kesim mâildir. Bu mezar Ahlat'taki en eski (XI. yüzyılın sonu veya XII. yüzyılın başı) örneklerden birini oluşturmaktadır (B. Karamağaralı, 1972, s. 36-37).

4.2. Şahidesiz Prizmatik Sandûkalar

İslam dünyasında çok geniş alana yayılan ve çeşitli örnekleri olan bu sandûkalara Anadolu'nun her bölgesinde ve döneminde rastlanılmıştır. Fakat bölge ve dönem olarak üslûplarının farklı olması nedeniyle sandûkaların ölçü, malzeme, tezyinat bakımından birçok çeşitleri vardır. Bunların en eskileri Ahlat'ta ve Ahlat'taki Meydanlık Mezarlığı'nda görünmüştür. Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeydoğusunda toplu olarak bulunan bu tipin örnekleri güneye ve güney-batıya doğru seyrekleşmiştir. Ahlat'taki sandukûlar formlarına göre iki gruba ayrılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 37):

Yekpare gövdeli basit sandûkalar kaidesiz veya alçak ve ensiz birkaç basamaklı bir kaide ile birlikte kesilmiş, beş kenarlı prizma biçiminde, yekpare bir kitle teşkil eden basit sandûkalardır. Birkaç örnek hariç hemen hepsi gri tüften yapılmıştır. Genel olarak, kaide bulunup bulunmadığına göre, uzunlukları 1.91-2.15 m., genişlikleri 0.39-0.83 m., yükseklikleri de 0.60-0.90 m. arasında değişmektedir. Birkaç çocuk

mezarı ise bu ölçülerin dışında kalmıştır. Bu sandûkalarda, iki yanda çatıyı teşkil eden mâil satıhlara çizgi hâlinde bir çerçeve içinde dişi olarak arkaik bir kûfî ile ölünün kimliğini anlatan bir kitabe ve bazı âyetler yazılmıştır. Kesim genel olarak mâildir. Kitabeler okunamamıştır. Hiçbirinde tarih ve sanatkâr kitabesine rastlanılmamıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 37).

Tezyinat (bezekler, süsler), arkaik kûfîden meydana gelmiştir. Bu grup eserlerin yayılma sahasının batı sınırında bulunan ve kırmızı tüften yapılmış olan bir sandûkanın ise baş ve ayak cepheleri birer pano hâlinde kabartma rûmîlerle süslenmiştir. Aynı zamanda sırtın yanlarındaki kûfî kitabede bazı harflerin saplarının soru işareti gibi kıvrımlar çizmesi, harf uçlarının genişleyerek çatallanması ve harfler arasındaki boşlukların çatallı basit ve ince spirallerle doldurulması bakımından diğerlerinden ayrılmıştır. Bu gruba teşkil eden yekpare sandûkalar mezarlıkta toplu olarak bulundukları yere ve yazının karakterine göre XI. yüzyılın sonundan veya XII. yüzyılın başından kalmış olduğunu işaret etmektedir. Bilinen süslü tek örnek olan yekpare sandûka, bu tip taşların yayılma alanının sınırında bulunması, kûfînin gelişmiş olması ve ayrıca spiralleri içermesi ile grubun en geç eseri kabul edilebilir. (XII. yüzyılın ilk çeyreği) (B. Karamağaralı, 1972, s. 38).

Gövdeli ve kapaklı sandûkalar ise sandık biçiminde içi boş bir gövde ile bunun üzerini örten kenarlı prizma biçiminde bir kapaktan meydana gelmiştir. Mezarlıkta daha çok yekpare basit sandûkaların bulundukları alanın batısında sıralanmıştırlar. Büyük bir kısmının prizmatik kapakları kaybolmuş, bir kısmının ise parçalanarak lâhdin içine düşmüştür. Sağlam durumda olanlar sayılıdır. Kapağı kaybolmuş olanlardan çoğu ağız kenarlarına kadar toprak altında kalmıştır. Sandûkaların uzunluğu 1.94-2.18 m., yükseklikleri 0.27-0.78 m., genişlikleri 0.70- 0.83 m.; kapak yükseklikleri de 0.58-0.60 m. arasında değişmektedir. Bu sandûkalar İslam dünyasında yaygındır. Bu tarzda yapılanlar genellikle makamlara ait olanlardır (B. Karamağaralı, 1972, s. 38)

Bu tip mezarlar Orhun Vadisi'nin Bilge Kağan Anıtı çevresinde de bulunmuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 38). Bu çevrelerden XI. yüzyılın sonlarından itibaren batıya gelen Türk boyları tarafından Ahlat'a getirilmiş olması mümkündür.

Ahlat'ta bu tip lâhidlerde ölünün adı, lâkabı ve şeceresi kapaktaki prizmatik kısmın mâil satıhlarına kûfî hatla yazılmıştır. Kitabe kuzeye bakan yüzden başlar, diğer

yanlarda devam etmektedir. Ölünün kimliği sadece bir tek örnekle gövdenin doğu cephesinde yer almıştır. Ölüm tarihleri de yalnız iki eserde yazılmıştır. Biri 553/ 1158, diğeri 556/1161 tarihli olan bu sandûkalardaki kitabeler primitif bir nesihle yazılmıştır. Bunların hiç birinde sanatkâr kitabesine rastlanılmamıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 39).

Kûfî karakterinden tamamen kurtulamamış arkaik bir nesih yazı Amul mezar taşı (514/1120)'nda görünmüştür. Bunu takip eden yıllarda nesih yazı İran'da hızla artmaya başlamıştır. XII. yüzyılın sonuna kadar kûfî gittikçe azalmaktadır. Kitabelerde her ikisi de kullanılmıştır. XIII. yüzyılın başında kûfî terk edilmiştir. Ahlat'ta 1158 ve 1161 tarihli sandûkalardan itibaren nesih birdenbire kûfînin yerini almıştır. Bundan sonra kûfî kitabelerde kullanılmamıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 40).

556/1161 tarihli sandûka bu tipin son örneğidir. Ahlat'ta hemen hemen kûfî yazı ile birlikte prizmatik sandûka tipi de ortadan kalkmıştır. Yerini lâhid kısmı silindirik sandûka biçiminde olan şahideli mezarlar almıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 40).

Gövdeli ve kapaklı prizmatik sandukâlarda tezyinatın esasını gövdenin dört yüzünü de kaplayan, kûfî celisi ile yazılmış âyet ve sûreler oluşturmuştur. Yazının dişi veya erkek oluşuna, harflerin karakterine, sade veya çeşitli unsurlarla süslü oluşuna göre bu sandukalar dört tali gruba ayrılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 40). Bunlar; sade ve basit bir kûfî, noktalarla süslü bir kûfî, spiralli kûfî ve rûmîli, kıvrıkdallı kûfî ile yazılmış olanlardır.

Sade ve basit bir kûfî ile yazılmış yazı türü Ahlat'a prizmatik sandûka tipi ile birlikte doğudan, XI. yüzyılın sonunda veya XII. yüzyılın başında gelmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 40).

Noktalarla süslü bir kûfî ile yazılmış olanlara Ahlat'taki mezarların dışında hiçbir yerde yoktur. Gerek harflerde kıvrımların artması, gerekse yazının noktalarla ve ot motifleriyle ile süslenmiş olması, bu gruptaki mezar taşlarının bir önceki gruptakilerden daha sonraya ait olduğu fikrini vermektedir. Bununla beraber bu eserler de Ahlatşahlar zamanında, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 41).

Rûmîli ve kıvrıkdallı kûfî ile yazılmış olanlara ise Diyarbakır kalesindeki Mervanoğlu Emir Ahmed'e ait (çiçekli kûfi ile yazılmış) 437/ 1045-46 tarihli kitabe

Anadolu'daki bildiğimiz en eski örnektir. Ahlat'taki kıvrıkdallı kûfî yazıların ilhamını bunlardan alabileceği gibi devamlı göçlerle, doğrudan doğruya İran'dan getirilmiş de olabilir. Ahlat'taki sandûkaların gelişme seyri açısından baktığımızda rûmî ve kıvrıkdallı kûfîyi içeren sandûkaların 1141-1160 yılları arasında yapıldığını düşünebiliriz (B. Karamağaralı, 1972, s. 43).

4.3. Şahideli Mezarlar

Şahideler gömülen kişiler adına dikilen ve üzerinde taşıdığı kitabe ile ölen kişiyi sonsuzlaştıran aynı zamanda mezarın yerini uzaktan belli eden mezar taşlarıdır. Bu nedenle mezarı ziyaret eden kişileri karşılayan, aynı zamanda kitabesiyle ziyaret edenleri meşgul etmektedir. Şahideler bu önemlerinden dolayı uygun olarak tezyin (süsleme) edilmiştirler. Bu tezyinat nitelik bakımından sosyal çevrenin inanç ve adetlerine uygun olduğu gibi, emek ve itina yönünden de ölen kişinin zenginliği ve sosyal mevkisi ile yakından ilişkilidir.

Çok çeşitli tipleri olan bir sandûka, çok defa sadece baş, bazen hem baş hem ayak taraflarında bulunan birer yüksek şahideden meydana gelen bu lâhidler Ahlat'ın beş büyük mezarlığını doldurmuştur. Şahideli mezarların hepsi kırmızı Ahlat taşı denilen bir tüften yapılmıştır. Bunlardan, açık kırmızımsı kahverenginde olanlar daha ince grenli ve daha dayanıklıdır. Büyük sanatkârlar ince işçilik isteyen eserlerinde bu taşı kullanmışlardır. Çünkü koyu renkli olanlar daha pütürlü ve dayanıksızdır (B. Karamağaralı, 1972, s. 44).

Şahideli mezarlar bakımından en zengin olanı, abidevi olanları Meydanlık Mezarlığı'nda bulunmuştur. Diğer mezarlıktakiler ise gerek süsleme gerekse işçilik bakımından ikinci, üçüncü sınıf eserlerdir. Meydanlık Mezarlığı'nın asıl karakterini bu yüksek şahideli lâhidler oluşturmuştur. Bütün şahideler ölçülerin büyüklüğü ve tezyinatın niteliği ve yoğunluğu bakımından ortak niteliklere sahiptirler. Bu nitelikler Ahlat mezar taşlarının özelliklerini meydana getirmektedir. Tarih boyunca Anadolu'nun diğer bölgelerinde yapılan şahidelerden daha büyük ve heybetlidir. Bunların içinde anıt karakterinde olanlar da vardır. Yüksekliği 3.52 metredir. Bu şahideler Orhun Anıtları'nın görünümündedirler. Ahlat şahidelerinin Orhun Anıtları'na benzemesinden başka Ahlat mezarlıkları da bütünü ile Altaylardaki eski Türk mezarlıklarının manzarasındadır. Ahlat'ta şahideli eserler XII. yüzyılın son

çeyreğinden itibaren görülmüştür. Bu tipin gelişmesi ise tarihî ve sosyal olaylarla yakından ilgisi vardır.

XIII. yüzyılın ilk çeyreği biterken bu lâhidler birden kesilmiştir. Bu zamana kadar ise yapılan mezarlar hem baş, hem ayak şahidesini içinde bulundurmuştur. Yüzyılının ikinci çeyreğinden kalan ise pek azdır. Bunun nedeni ise siyasî ve sosyal olaylarla ilgili olmasıdır. Çeyrek asırdan sonra bu sanat yeniden doğmaya başlamıştır. Ancak yapılan eser yüzyılın ilk çeyreğindeki eserlerle ilgisi yoktur. İşçilik ve kompozisyonlar basittir. Bununla beraber tekrar bir gelişme dönemine girmiştir. Yüzyılın sonuna doğru eser sayısı ve kalite artmıştır. Büyük sanatkârlar eserlerini bu dönemde vermiştir.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren yapılan mezarlara yalnız baş şahidesi yapılmıştır. Bundan sonra bir- iki lâhid de görülen ayak şahideleri artık ilk eserlerde olduğu gibi baş taşının ağırlığında değildir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde baş ve ayak taşlarına taksim edilmiş olan tezyini ve epigrafik unsurlar Ahlat'ta tek şahide üzerinde toplanmıştır.

Bu şahideler; adına yapıldığı şahsın kimliği ve ölüm tarihini gösteren bir kitabeyi ve çok defa ölüyü öven, onun arkasından duyulan acıyı belirten Farsça bir şiiri, bir sanatkâr kitabesini, ölümle ilgili âyet ve hadislerle bazı hikmetli sözleri, ayrıca bütün sathı kaplayan büyük bir panoyu içermektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 52).

XIV. yüzyılın ilk çeyreği bu sanatın zirveye ulaştığı dönemdir. Eser sayısı artmıştır. Sanatkârlar birbiriyle yarışır hâle gelmiştir. Anıt karakterinde şahideler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yüzyılın ikinci çeyreği ise bu sanata bir şey katmamıştır. Çünkü sanatkârlar birbirlerini taklit etmiş ve eserlerdeki kalite düşmüştür. XIV. yüzyılın yarısında ise eser sayısı azalmış ve kalite düşmeye devam etmiştir.

XV. yüzyılın ilk yıllarında eser sayısında kısa süreli bir artış olmuştur. Bunlar emîrler ve emîr soyundan gelenler için yapılmıştır. Çok kaliteli olmamakla birlikte güzel örnekler ortaya çıkmıştır. 15 ya da 20 yıl sonra bu faaliyet birden kesilmiştir.

XVI. yüzyılın başında ortaya çıkan yeni bir sanatkârla yeni bir hamle görülmüştür. Ancak bu yeni hamlede uzun sürmemiştir. Yüksek kaliteli dört büyük eser yapılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 45).

Şahideli lâhidler 300 yıldan fazla devam etmiştir. Devam ettiği süreçte form, ölçü, kompozisyon, motif ve teknik bakımdan değişmeler görünmüştür. Bu değişiklikler ise farklı dönemleri karakterlendirmiştir.

4.3.1. Sandûkalar

Sandûkalar tiplerinin genel niteliklerine göre beşe ayrılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 45):

1) Silindirik sandûkalar
2) Sütun biçiminde sandûkalar
3) Üç parçadan müteşekkil üzeri açık sandûkalar
4) Tekne biçiminde sandukâlar
5) Dikdörtgen biçiminde sandûklar

Bu beş gruba ayrılan sandûkalar zaman bakımından keskin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Aynı zamanda birbirini takip ederek farklı dönemleri temsil etmiştir.

4.3.1.1. Silindirik sandûkalar

Anadolu'da birçok şahidesiz silindirik sandûkalar vardır. Şahideli silindirik sandûkalara ise sadece Ahlat'ın, Meydanlık Mezarlığı'nda özellikle doğu tarafında yoğun olarak görülmektedir. Bu tip sandûkalar mezarlığın batı ve güney tarafına gittikçe seyrekleşmiştir.

Sandûkaların üzerindeki tezyinat (süsler, bezekler) belli başlı üç çeşittir. Silindirik sandûkalardan rûmî ile süslenmiş olanlar, bu tipin yayılma sahasının genellikle kuzeydoğusunda bulunmuştur. Tarihi bilinen örneklere göre bu süsleme XII. yüzyılın son çeyreği ile XIII. yüzyılın ilk çeyreği arasında kullanılmıştır. Kasetli süsleme sayıları az olan bu örnekler, rûmî ile süslenmiş olanların güneyinde ve batısında görülmüştür. Tarihi tespit edilenlere göre kasetli süsleme XIII. yüzyılın ilk çeyreği içinde kullanılmıştır. Rûmî ile karışık yazı tezyinatı ise Meydanlık Mezarlığı'ndaki sandûkası rûmîlerle süslenmiş olanların daha güneyinde rastlanılmıştır. Bu sandûkaların şahidelerinin çoğu kırık olduğu için pek azının tarihi tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri 668/ 1269 tarihlidir. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde silindirik sandûkaları yeniden canlandırmak isteyen, fakat kendinden sonra devamını sağlayamayan Miran b. Yusuf'un eseri ise 721/1321 tarihlidir. Yazı ile süslenmiş sandûkaların ilk örnekleri XIII. yüzyılın ilk çeyreği içinde yapılmıştır. Yazı ile

süslenmiş sandûkalar, yüzyılının üçüncü çeyreğinde yeniden canlandırılmak istenmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 47-48).

4.3.1.2. Sütun biçiminde sandûkalar

Meydanlık Mezarlığı'nda birkaç örneğine rastlanılmıştır. Hiçbirinin şahidesindeki tarih okunamamıştır. Bu tip sandûkalar, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılmıştır. Ahlat'ta ilgi görmemiştir. Bu tipin değişik örneklerine Erciş ve Gevaş Mezarlıkları'nda rastlanılmıştır. Ancak bunlar biraz daha geç devirlere aittir.

Tarihleri bilinmeyen bu mezarların XVI-XVII. yüzyıl eserleri olarak kabul edilmektedir. Malazgirt Mezarlığı'ndaki düz ve burmalı sütun biçiminde, steli bulunmayan Ermeni sandûkaları da XVII-XVIII. yüzyıllardan kalmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 48).

Sütun biçiminde şahideler Akşehir'de, Batı Anadolu'da ve Osmanlılarda mevcuttur. Fakat bu bölgelerde sütun biçiminde bir sandûkaya rastlanılmamıştır.

4.3.1.3. Üç parçadan müteşekkil üzeri sandûkalar

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde birçok örnekle bu sandûkalar temsil edilmiştir. XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu tip sandûkalar ilgi görmüştür. Bütün mezarlığa hâkim olmuştur. En çok tezyin edilen bu tip sandûkalardır. Tezyinat üç grupta incelenmiştir. Bunlar ise geometrik tezyinat, kandilli tezyinat, tezyinî niş sıralar ve örgülü kûfîden mülhem tezyinattır.

XIII. yüzyılın birinci çeyreğine ait birkaç sandûkada geometrik tezyinat görünmüştür. XIII. yüzyılın başından kalan birkaç sandûkada ise kandilli tezyinat yer almıştır.

XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren ise tezyinî niş sıraları görünmeye başlamıştır. XIV. yüzyılda lâhid tezyinatında başlıca yeri almıştır. İlk defa Esed b. Eyyub'un iki eserinde görünmektedir. Karşımıza çıkan bu niş sıraları, yuvarlak kemerler çizerek sandûkanın yan yüzünü baştanbaşa kateden bir silme ile meydana getirilmiştir. Kemerlerin içleri ve araları rûmîlerle doldurulmuştur. XIII. yüzyılın sonundan itibaren XIV. yüzyılın ortalarına kadar bazı eserlerde bu silmeler urgan şeklini almış ve motiflerin daha detaylı işlenmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 49).

XIII. yüzyılın ortalarından kalan bir sandûkada yan kenarlar örgülü kûfîden esinlenmiş girift şerit tezyinatı ile süslenmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından ve son çeyreğinden kalan bazı eserlerde de bu tezyinatın rûmîlerle karışmış olduğu ve çok gelişmiş son örnekleri mevcuttur (B. Karamağaralı, 1972, s. 49-50).

4.3.1.4. Tekne biçiminde yekpare sandûkalar

Bu tip sandûkalar ise Meydanlık Mezarlığı'nın orta ve güneydoğu kısımlarında dağınık olarak bulunmuştur. Sayıları 10'u geçmemektedir. Bunlar XIII. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu yüzyılın ikinci yarısında ise kaybolmuştur. Tarihi bilinen son örnekler ise Ahmed el-Müzeyyin'in XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden kalan en erken örneklerde sandûkanın yan kenarları sathî oyulmuş tezyinî niş sıraları ile süslenmiştir. 647/1249 tarihli eserde ise yan tarafları kuş bakışlı kûfî yazıyı hatırlatan örgülü bir tezyinatla kaplanmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 50).

4.3.1.5. Dikdörtgen prizma biçiminde yekpare sandûkalar

Mezarın üzerine oturtulmuş bir kapak taşı olan bu monolit sandûkalardır. İlk olarak XII. yüzyılın son çeyreğinde görünmüştür. XIII. yüzyılda ise çok az örneğine rastlanılmaktadır. Bu tip, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra artmaya başlamıştır. XV. ve XVI. yüzyılın başlarından kalan sınırlı sayıdaki eserlerde de bu tip kullanılmıştır. Bu sandûkalarda diğerleri gibi ölçü bakımından özellik göstermemiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 50). Rûmî ile karışık yazı tezyinatı, madalyon ve niş dizileri, kıvrıkdal tezyinat olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısından kalan pek az örnekte görülen rûmî ile karışık yazı tezyinatı, XII. yüzyılın muhteşem prizmatik sandûkalarının yanlarını süsleyen kıvrıkdallı kûfîlerin gelişmiş bir devamıdır. İlhamını ise oradan almıştır. Bazı örneklerde ise bu panonun altında dalga motifleriyle meydana getirilmiş bulunan bordür, bu bağı açık olarak ortaya koymuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 51).

Madalyon ve niş dizileri ise XIV. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından XV. yüzyılın başındaki eserlere kadar devam etmiştir.

912/1506 tarihli sadece bir eserde kıvrıkdal tezinatı görünmüştür. Bu tarihten birkaç yıl sonra bu sanat Ahlat'ta son bulmuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 51).

4.3.2. Yazılar

Şahide üzerindeki yazılar dinî metinler ve kitabeler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Dinî metinler; âyetler, hadisler ve az olmakla birlikte dualar ve ölümle ilgili hikmetli sözleri kapsamaktadır. XII. yüzyılın sonundan kalmış olan iki şahideden birinin önyüzünün alınlığında "Besmele", diğerinde Âli İmran Sûresi'nin 185., Enbiya Sûresi'nin 35. ve Ankebut Sûresi'nin 57. Âyeti olan "Bütün nefisler ölümü tadıcıdır" yazılmıştır. Yazı, harf aralarındaki boşlukları rûmî kıvrımlarının doldurduğu kabartma nesih celîsidir **(**B. Karamağaralı, 1972, s. 82). XIII. yüzyılın kandilli şahidelerinin bir kısmının alınlığında aynı âyet bulunmuştur. Kandilli olmayan diğer tiplerde âyetle süslü bir alınlık panosu istisnaî olarak görünmüştür. XIV. yüzyıl için de aynı şey söylenmiştir. "Allah" kelimesi ile süslenmiş bir-iki alınlık panosu bu yüzyıl için bir değişiklik olarak görülebilir (B. Karamağaralı, 1972, s. 82).

Ahmed el-Müzeyyin'le başlayan yazılı bordürlerde genel olarak Ayete'l-Kürsi'nin veya Âli İmran Sûresi'nin 18. Âyeti'nin bir kısmı bulunmuştur. Ahmed el-Müzeyyin'in oğlu Veys (Üveys) de 670/1272 tarihli bir çocuk mezarının şahidesinde, kısa âyet ve hadisleri birbirine eklediği bir bordür kullanmıştır. Bu eser istisnaî ve tektir. Şahidenin iç yüzünün de bir âyetle çerçevelendiği birkaç örnek vardır. Bütün bu bordürlerde yazı dişi olarak oyulmuş, tezyinî karakteri olmayan kaba bir nesihtir. XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra bu tip yazı kuşakları sadece kandilli şahidelerde devam etmiştir. Nişli şahidelerdeki yazı bordüründe yer alan âyet, nişi çerçevelemiş veya niş kemerinin üzerinde bulunmuştur. Bunlarda yazı, harf araları veya zemini rûmî kıvrımları ile doldurulmuş olan kaba bir nesihtir. Bu yazılarda görünüş ve gösteriş ön plana alınmıştır. Anlama aynı derece önem verilmemiştir. Çünkü yazının okunabilmesinde çok tezyinî formül ve kurallara dikkat edilmiştir. XIII. ve XIV. yüzyıl şahidelerinin arka yüzünde, kitabenin altında boş yer kaldığında, buraya bazen bir âyet, örneğin Rahman Sûresi'nin "Bütün insanlar fanîdir" anlamındaki 26. Âyeti; bazen bir hadis, örneğin: "Dünya kısa bir müddettir, onu ibadetle geçir", bazen bir dua, örneğin: "Allah ona rahmet etsin" yazılmıştır. Boş yerin büyük olduğu hâllerde bunlardan ikisine hatta üçüne bir arada rastlamak mümkündür (B. Karamağaralı, 1972, s. 82).

Yazıların ikinci grubunu ise sanatkâr kitabesi, ölen kişinin kimliğini ile ölüm tarihini bildiren kitabeler ve ölüyle ilgili şiirleri içermektedir. Bu kitabeler sanatkârın

adından başka babasının, ustasının adları, unvan ve lâkapları, ne zaman hacı oldukları; müşterek isimler dolayısıyla ile de sanatkârlar arasındaki akrabalık ilişkisini, soy kütüğü hakkında bilgi vermektedir.

Ön yüzü büyük bir kandil motifi ile süslü olan şahidelerden sadece biri sanatkâr kitabesini taşımıştır. Bu taşın arka yüzün alt kısımlarında bulunan kitabe nesihle, dişi olarak yazılmıştır. Kandilli olanların dışındaki şahidelerin çok büyük bir kısmı imzalıdır (B. Karamağaralı, 1972, s. 83). İmza kitabelerinin yeri XII. ve XIII. yüzyıl eserlerinde belirli değildir. İsimlerini uygun gördükleri herhangi bir yere yazmıştırlar. Örneğin; İbrahim b. Kasım şahidenin iç yüzüne; Osman b. Hasan ile Hasan b. Yusuf şahidenin dış yüzüne yazmıştır. Ahmet el-Müzeyyin, Esed b. Eyyub ve Veys b. Ahmed imzalarını her yüze de atmıştırlar. Asrın son çeyreğinden bazı eserler hariç olmak üzere, bu dönemin imza kitabeleri küçük ve itinasız bir nesihle dişi olarak yazılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 83).

XIV. yüzyılın başında sanatkâr kitabesi için belli bir yer, belli bir yazı karakteri ve kompozisyon ortaya çıkmıştır. Kitabeler şahidenin dış yüzünde yapılmıştır. Büyük niş motifinin yukarısında rûmî kıvrımlarının teşkil etmiş olduğu zemin üzerine, itinalı bir nesihle kabartma olarak yazılmıştır. Kitabe genellikle düz silmeli ya da zencirekli bir çerçeve içine alınmıştır. Bu klasik şekli XIII, hatta XII. yüzyılda bile görmek mümkündür. Bu kitabenin değişmez hâlini alması Havend b. Bergî ve Asîl b. Veys'le başlamıştır. Bu tarz XVI. yüzyılın başındaki son esere kadar korunmuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 83).

Ölen kişinin kimliğini, ölüm tarihi bildiren kitabe ilk eserden son esere kadar baş şahidesinin arkasına yazılmıştır. Kitabenin yeri sabit kalmakla birlikte içeriği, düzenlenişi, yazının karakteri değişmektedir. Adına lâhdin yapıldığı kimsenin ölüm tarihî kitabenin sonunda yer almıştır. İki ile dört satır tutan bu kısımda, ölen kişinin öldüğü yıl, ayın başı, ortası veya sonu, bazen günü bile belirtilmiştir. Cuma günü ölmüşse bu ayrıca belirtilmiştir. İlk eserden son esere kadar bütün mezar taşlarındaki tarihler yazı ile yazılmıştır. XVI. yüzyılın başından kalanlar da bile rakam kullanılmamıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 85).

XIII. yüzyılın ilk üççeyreğinden kalan şahidelerin bir kısmında kitabeye Farsça şiir yazılmıştır. Bu şiir sekiz ile 16 mısralıktır. Bu lirik şiirlerde ölünün nitelikleri, güzelliği, ardından duyulan acı dile getirilmiştir. Böylece Arapça ve Farsça Ahlat

mezar taşlarında birlikte kullanılmıştır. Türklerin mezar kitabelerinde ölünün hayat hikâyesi ve ailesinden, çevresinden bahsetmek geleneği vardır. Orhun Anıtları'nda görülen bu gelenek Ahlat'ta da belirli bir dönem yaşatılmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 85).

Çoğunlukla görülen kabir kitabeleri (M. 1300, 1310, 1320, 1322, 1368; H. 700, 710, 720, 730, 770 ve ara sıra M. 1203 H.600 ile M. 1300: H. 700 seneleri arsındadır. 800, 900 ve 1000 senelerinden sonraki tarihli mezarlar azdır. Yüzlerce mezar taşlarının tarihleri hep 700 arasında olup 800'e çıkmamıştır. Bu da taşların genel görünüşü eskiliği nedeniyle ile tarihî değer taşıdığını göstermektedir.

Abdürrahim Şerif araştırmasında taşları ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi; her biri âlim, siyasî, hâkim, müellif, hanende gibi asırlarında seçkin şahsiyetler olduğu yazılarından anlaşılan taşlardır. Diğerleri ise yalnız tarihleri itibari ile eskidir. Kapaklı tabut şeklindeki taş sandukalar genel olarak Selçuklulara aittir (1932, s. 70). Beşik şeklinde mezar taşları da vardır. Bunlardan Erzurum'un eski mezarlıklarında seyrek olarak görünmektedir. Selçuklu sandûkalarında yazılar nadiren oyuktur. Çoğunlukla kabartma ve ağaç dalları gibi girifte yazılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 71).

Bu bilgiler ışığı altında; Meydanlık Mezarlığı'ndaki birbirine uymayan lâhidler bize Ahlat'ın geçirmiş olduğu birbirine uymayan dönemleri göstermiştir. Yer yer iç içe geçmeler söz konusu olmakla beraber mezarlığın hangi kısmının kimler tarafından yapıldığı tespit edilebilmiştir. Bütün lâhid tipleri, miktarları, tezyin özellikleri, kitabeleri ile bölgenin kültür ve siyasî tarihi bakımından önemli belgelerdir.

Mezarlığın kuzey-doğu kısmı Ahlatşahlar tarafından kullanılmıştır. En eski mezarlar burada bulunmuştur. Bu dönemde çift gövdeli prizmatik sandûkalar ile rûmî tezyinat ve kûfî yazı kullanılmıştır.

Mezarlığın doğu kısmının ortalarında güneye doğru çift şahideli silindirik sandûkalar bulunmuştur. Çok kısa süren bu tip Eyyubî dönemine rastlamaktadır. Bu dönemi silindirik sandûkalar ile üzerleri yıldız ağları ile kaplı şahideler karakterlendirmiştir.

Sandûkası dikdörtgen prizma şeklinde olan şahideli lahidler, bu mezarlığın en uzun devam eden tipini oluşturmaktadır. Meydanlık mezarlığının her tarafına yayılmış olan bu tip İlhanlıların hâkim olduğu çağın temsilcisidir. Aralıklarla Karakoyunlular zamanına kadar devam etmiştir.

Çift gövdeli prizmatik sandûkaların son örneklerinin ardından, mezarlıkta 25-30 yıllık bir boşluk görülmüştür. Bu boşluktan sonra en gelişmiş şekliyle çift şahideli silindirik sandûkalar görünmektedir. Bu durum ise sosyal ve siyasî olaylarla ilgilidir. Ahlatşahlar'ın son yıllarındaki karışıklıklarla Eyyubî hâkimiyetinin kuruluşu sırasına rastlamaktadır. Eyyubîlerin güneyle bir takım ilişkilerini arttırdığı mezar taşlarında görünmüştür. Bu tipin sahneden çekilerek, yerini bir baş şahidesi ile dikdörtgen prizma biçiminde bir sandûkadan meydana gelmiş olan lâhidlere terk etmesi rastlantısal değildir (B. Karamağaralı, 1972, s. 105).

Moğolların önlerinden sürüklediği Türkmenler, Ahlatşahlardan çok daha güçlü olarak, Türklerin İslam'dan evvelki inanç, âdet ve geleneklerini Ahlat'a getirmişlerdir. Bu dönemin şahideleri, mezar anıtı karakterindedir. İslam mezar taşlarında rastlanmayan çok büyük ölçüleri, kitabelerin içeriği, ejder motifli tezyinatı ile Orkun anıtlarının İslamiyet'ten sonraki devamı gibidirler. Ancak kitabelerde tek Türkçe kelime bulunmadığı gibi bulunmamıştır. Aynı zamanda Arapça ve Farsça kitabelerdeki yanlışlar halkın bu dilleri iyi bilmediğini göstermiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 105-106).

Meydanlık Mezarlığı'ndaki bu anıt şahideler eski Orta Asya mezarlıklarının görünümünü vermiştir. XIV. yüzyılın ortalarına kadar bu muhteşem lâhidlerin yapılması; işçiliğin son derece ince ve özenli olması bu devirde Ahlat'ın hiçbir dönemde olmadığı kadar refah ve zenginlik içinde olduğunu göstermektedir. Daha sonra bu dönemde parlaklığını bitirmiş, mezar taşları azalmış ve kalitesi bozulmuştur. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında yapılan şahideler birkaç emîr ve emîr soyundan gelenler için yapılmıştır. Ahlat'ın bu dönemde mahalli emîrlerin elinde olduğu görünmektedir. Ancak bunların mezarlarının bile ikinci, üçüncü sınıf eserlerdir. Artık Meydanlık Mezarlığı'nda halktan kimsenin mezar taşına rastlanılmamıştır. XVI. yüzyılın başlarındaki şahideler ise kadılara aittir. Bu durum ise kadıların Ahlat kentinde söz sahibi olduğunu göstermektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 106).

Kitabeler, bize bilinmeyen bazı şeyh, umumi vali, emîr, âlim ve fâkih, şair ve kadıları tanıtmıştır. Bu şahsiyetler Ahlat'ın ve bölge tarihinin önemli yüzleridir.

Bazı lâhidler üzerindeki yazılar bu sanat eserini şaheser bir sanat eseri olmasının yanında kûfîden neshe ve nesihten sülüse kadar devam eden gelişmeyi kronolojik olarak bütün evreleri ile birlikte vermesi açısından önemlidir.

İlhanlı dönemi lâhidlerinde hadislerin çok azaldığını ve taşın talî bir yerine, bir boşluğu doldurmak için yerleştirilmiştir. Şahidelerin dış yüzeyinde, nişi çevreleyen bordürler üzerinde, Ayete'l-Kürsi ile Âli İmran Sûresi'nin 18. Âyeti tekrarlanmıştır. Bu ise gösterişin ön plana alındığını tezyinî yazılar olduğunu göstermektedir. Dinî metinlerin önemini kaybetmesi bu dönemin minberlerinde görülen genel karakterde bir akımdır. Buna karşılık ölünün kimliğini bildiren kitabelerde abartılı övgülere çok yer verilmiştir. Bu durum İlhanlıların yaratmış olduğu ortamda gelişme imkânı bulan Batıniliğin, dinî inançları sarstığını göstermiştir. Şahıslara önem verilmesi, zenginliğe itibar edinilmesi Ahlat'ın manevî bir çöküş içinde olduğunu göstermektedir (B. Karamağaralı, 1972, s. 106-107).

Beyhan Karamağalı yapmış olduğu araştırma ve incelemelerinde Meydanlık Mezarlığı'nda eseri bulunan 20 sanatkâr tespit etmiştir. Bunların arasındaki usta-çırak ilişkisinin ilgi çekici olduğunu; imza kitabelerinin ise esnaf teşkilâtı ile Anadolu'nun iktisadî ve tarihî bakımından önemli bilgiler verdiğini ifade etmiştir (B. Karamağaralı, 1972, s. 107). Bu mezar taşlarının ve sanatkârların olması Ahlat'ta çok önemli mimarî eserlerin yapılmış olduğunun kanıtıdır.

5. Hamam

Ahlat'ta yaşayanların temizliğe önem verdiğini göstermek gerekirse umumi hamamların yaygın olduğunu örnek göstermekle mümkündür. Şehirde mezarı bulunan ve isminde meslek unvanı olarak "Hammâmî" bulunan bir şahsın 620 (1223)'de vefat eden Emînuddîn Ömer b. Mesud el-Hamamî'dir (B. Karamağaralı, 1972, s.139-140). Buradan da Ahlat'ta temizlik mesleklerinden biri olan hamamcı (hammâmî) mesleği yapılmıştır. Bu durum ise Ahlat'ta hamamın olduğunu ve temizliğe önem verildiğini göstermektedir.

Ahlat'ın bayındır bir şehir olduğu zaman 1000 adet hamama sahip olduğu konusunda bilgi verilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 194).Yapılan çalışmalarda üç hamam yeri tespit edilmiştir. Ancak iki hamam gün yüzüne çıkarılabilmiştir.

5.1. Küçük Hamam

Kazılar sonucunda çıkarılan küçük hamam[58], caminin ve bezirhânenin batısında dik bir eğimle inilen düzlükte bulunmuştur. Bu düzlüğün ise Ahlat'ta çarşının yeri olduğu ifade edilmiştir. Bu hamam küçük bir çarşı hamamıdır (H. Karamağaralı, 2007, s. 92)

Hamam kesme taştan yapılmıştır. Bu kesme taşlar hamamın zemin üzerinde kalan kısmında tamamen zemin altındaki kısmında kısmen sökülmüştür. Hamam dikkati çekecek kadar küçüktür. Bu kadar küçük olması sabah saatlerinde işine gelen esnafın yıkanması için yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Kitabesi bulunamadığı için tarihi hakkında bilgi yoktur. Tahminen XIII. yüzyılın başlarında yapılmıştır (H. Karamağaralı, 2007, s. 92)

5.2. Çifte Hamam

Kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ikinci hamam surun kuzeydoğu köşesindeki burcun dışında ve yakınında bulunmuştur. Bu hamam bir çifte hamamdır. [59] Gerek su deposunun büyüklüğü ve tertibi, kuzey- güney doğrultusunda uzayan bölme duvarı bunu ispatlamaktadır. Açılmış olan alanın güneydoğu köşesinde ortada göbek taşının yer aldığı sıcaklık ve bunun etrafında aksiyal bir tertiple sıralanan eyvanlar ve köşelerdeki halvetler erkek kısmına ait olduğu fikrini vermektedir. Daha iyi durumda kalan erkekler kısmında duvarlar ve tonozlar kesme taşla, kubbeler ve köşe elemanları tuğla ile inşa edilmiştir. Zemin ile birlikte, bütün hacimlerin kireç harçla sıvandığı, kalabilen kalıntı ve izlerden anlaşılmıştır. Kurnalar sivri kemerli nişler içine yerleştirilmiş ve sıvalı zemine gömülmüştür. Mevcut su künklerinden ve musluk deliklerinin tek oluşundan, bu kurnalara sadece kişilerin yıkanabileceği derecede ılık su akıtıldığı saptanmıştır (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

Sıvalı zemin kaplaması altında kare ya da dikdörtgen kesitli ayaklara oturtulmuş sallar, cehennemliğin tavanını oluşturmuştur. Hamam değişik dönemlerde değişikliklere uğramış ve tamir edilmiştir. Tarihi hakkında kesin bir şey söylenmemiştir. Burcun çok yakınında olması ve surun işlevini kaybetmesinden sonra yapılmış olabileceği belirtilmiştir. İnşaatta Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin temizliği ve titizliği görülmemiştir. Bu konu da dikkate alındığında Bayındır

[58] Bkz. Fotoğraf D.48, D.49.
[59] Bkz. Fotoğraf D.50, D.51.

Mescidine (1477) yakın bir tarihte yapılmış olduğunu söylenebilir (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

6. Köprü

Ortaçağda köprü şehri yabancıların kuşatmasından ya da istila etmesinden korumak için yapılmıştır. Bu ise emniyet amaçlı yapılan bir korumaydı.

1165 yılında Ahlat Hatunu, Meyyâfârikîn'den Ahlat'a döndüğünde Bitlis Geçidi'nde gördüğü ağaçtan yapılmış köprülerin kireç ve taşla yapılmasını emretmiştir. Büyük harcamalar yaparak yol ve dokuz köprü yaptırmıştır (İbn el-Ezrak, 1992, 144).

Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âsâr el-Bılâd* **(** (1203–1283) adlı eserinde, güzel surlarla çevrili olan şehrin dışında nehir ve nehrin üzerinde köprünün olduğunu yazmıştır. Aynı zamanda bir ara şehir kuşatılmış, buna karşılık Ahlat (Hılat) halkı köprüyü samanlarla örtmüşlerdir ([t.y.], s. 524). Bugün bu köprünün hangi köprü olduğu bilinmemektedir.

6.1. Emir Bayındır Köprüsü

Eski Ahlat şehir merkezinde, Tahtı Süleyman Mahallesi'ndeki dere üzerinde yapılmıştır.[60] Köprü, göle akan küçük bir dereyi doğu-batı doğrultusunda geçen tek gözlü, küçük ölçüdedir. Malzeme olarak kesme taştan yapılmıştır. Doğu tarafından merdiven şeklinde küçük bir kısım batıya doğru gitmekte alttaki sivri kemerli geniş kısım, biraz kuzeye yönelerek ilk kısımla belirli bir açı meydana getirmiştir. Kuzey tarafındaki tek taşın üzerine işlenmiş çarkıfelek motifli küçük rozetin dışında süsleme yoktur. Batı kıyısına yakın bir yerde, kemer ayağının güney yüzünde taşlar arasında, ileri doğru devam eden büyük bir boşluk vardır. Kitabesi olmadığı için ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesinlik kazanmamıştır. Ancak köprü Akkoyunlu köprülerinin özelliklerini taşımaktadır. XIII. yüzyılda yapılıp, XV. yüzyılda Akkoyunlular zamanında yenilendiği tahmin edilmektedir. Ancak Nermin Tabak ise eserinde Akkoyunlu devrine XV. yüzyıl sonlarına ait olduğunu yazmıştır. 1954 yılında tamir edilmiştir (Karpuz ve diğerleri, 2010, s. 160; Tabak, 1972, s. 43).

[60] Bkz. Fotoğraf D.52, D.53, D.54.

7. Akıtlar

Ahlat halkının "akıt" dedikleri küçük kemerli mezarlar vardır. Küçük, her tarafı yontma taştan yapılmış kemerli mezarlardır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 71). Bunlar "Tümülüs" tarzında mezarlardır.

Harabe Şehir Mezarlığı'nda iki adet, Tahtı Süleyman Mezarlığı'nda bir adet, Meydanlık Mezarlığı'nda yedi adet akıt bulunmuştur (B. Karamağaralı, 1972, s. 34-35).

Akıtlar gövdesi tamamen ya da kısmen toprağın içinde kalmak üzere, sekizgen, dikdörtgen ya da dairevi plan üzerine düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Birer oda şeklinde yapılmıştır.[61] Sadece bir yerde birbirine eklenen üç akıt birinden diğerine birer kapı ile geçilebilen üç gözden meydana gelmiştir.[62] Akıtların bazıları toprak üzerinde bulunan gövdeleri ile sağlam bir şekilde günümüze gelebilmiştir. Çökmüş olanlar ise, zemin üzerinde bir çukur meydana getirmiştirler. Kısmen sağlam olanlardan 10 kadar, çökmüş olanlardan da 30 kadar akıt belirlenmiştir. Bunların dışında birkaçı ise kendilerini toprak üzerindeki hafif bir tümsek ile belli etmiştir. Sağlam olanlardan altısının gövdesi tamamen meydana çıkarılmış ve dolmuş olan iç kısımları temizlenmiştir. Zemin bazılarında düzeltilmiş toprak olarak bırakılmış; bazılarında kille sıvanmış; bir tanesinde tuğla bir diğerinde de Sal ifade edilen taş levhalarla kaplanmıştır. Çökmüş olanlardan altısı ve tümseklerden biri açılmıştır. Dikdörtgen ya da kare olanlarda kenar ölçüleri dört metre ile yedi metre arasında değişmektedir. Sağlam olanlarda beşik, çapraz ya da aynalı tonoz kullanılmıştır. Bilinen bütün akıtların içine işgal sırasında Ruslar tarafından girilmiştir. Mahalli rivayetler akıtlardaki cesetlerin mumyalı olmuş olduğudur. Bu rivayetler akıtların bir kısmı için geçerli olabilir (H. Karamağaralı, 2007, s. 85-86).

Nermin Tabak'ın eserinde belirtmiş olduğu akıtlar aşağıda yazılmıştır (Tabak, 1972, s. 46-47):

1. Bayındır Kümbeti'nin Güneydoğusundaki Akıt:[63] Kare planlıdır. Üzeri çapraz tonoz şeklinde bir örtü ile kapalıdır. Üç yönde mazgal delikleri ile kuzeyde basık kemerli bir kapısı vardır. Batıda kuzeydeki tonozlu bir kısmın işareti olan bir kemer kalıntısı mevcuttur.

[61] Bkz. Fotoğraf D.55, D.56, D.57.
[62] Bkz. Fotoğraf D.57
[63] Bkz. Fotoğraf D.59, D.60.

2. Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında I Numaralı Akıt:[64] Birbiri ile bağlantılı gibi görünen bir takım duvar kalıntıları arasında görülebilen en önemli kısım, kare planlı, kuzeyde basık kapısı olan bir mekândır. Burası, çapraz tonozla örtülmüştür.

3. Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında II Numaralı Akıt:[65] Yan yana iki mezar yapısı vardır. Batıdaki kare planlı olanına, doğuda kaş kemerli bir kapı ile girilmektedir. Üzeri doğu-batı ekseninde bir beşik tonozla kapatılmıştır. Doğudaki kalıntının içi doludur.

4. Kale Mahallesi ile İki Kümbet Arasındaki Akıt:[66] Kare bir kaideden sekizgen bölgeye geçilmektedir. Üzeri örtülüdür. İçi boşaltılmamıştır. Girişi ve penceresi fark edilmemektedir.

İbrahim Kafesoğlu, halk arasında akıt olarak anılan yer altı yapılarını yaklaşık üç buçuk ile dört metreküp hacminde, muntazam kesme taşlarla yapılmış dört köşeli mahzenler ve tepelerinin kubbeli olduğunu yazmıştır. Tespit ettiği akıtlar[67] ise şunlardır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 172-173):

1. Kara Şeyh Mezarlığı'nda ağzı açılmış ve içine ot doldurulmuş akıt.

2. Bunun elli metre kadar güneydoğusunda mezar taşlarının küme teşkil ettiği yerde akıt olduğunu tahmin etmektedirler.

3. Hasan Padişah Kümbeti'nin seksen metre kadar güney batısında delinmiş akıt.

4. Bu kümbetin yirmi metre güneyindeki tümseğin de akıt olması mümkün olduğunu yazmıştır.

5. Meydanlık Mezarlığı'ndaki akıtlar. Bunların tarihî ve arkeolojik önemlerini belirtme konusunda kazı çalışması yapılması gerekmektedir.

Haluk Karamağaralı, inceleme yaptıkları akıtları inşa tarzı bakımından üç gruba ayırmıştır[68] (H. Karamağaralı, 2007, s. 86-87):

Birinci Grup: Bu guruba giren akıtlar kısmen toprağın üzerinde yapılmıştır. Tonozda ya da tonozun hemen altında mazgal biçiminde küçük pencereleri ve zemin hizasında kemerli ya da düz atkılı küçük birer kapıları vardır. Kapıların yönü belli değildir. Bazılarında kapı yer seviyesinin altındadır. Bunlarda kapının önüne taştan bir kapak konulmuş ve kapıyı da içine almak üzere, gövdenin bir kısmı dıştan toprakla

[64] Bkz. Fotoğraf D.61.
[65] Bkz. Fotoğraf D.62.
[66] Bkz. Fotoğraf D.63, D.64.
[67] Burada İbrahim Kafesoğlu akıt ve mahzeni aynı kavram içinde kullanmış olduğu için Nermin Tabak'ın ve Haluk Karamağaralı'nın araştırmaları esas alınmıştır.
[68] Bkz. Fotoğraflar D.55, D.56, D.57, D.58.

doldurulmuştur. Bazılarında doldurulan kısımda kalan kaplama taşları kabaca işlenmiştir. Bu tip akıtlara konulan ölülerin hiç biri kalmamış olmakla birlikte, mumyalı oldukları ileri sürülebilir.

İkinci Grup: Bu gruptaki akıtlar ise yer derin olarak açılıp akıt inşa edildikten ve kapısının önüne taştan bir kapak konulduktan sonra, dıştan tamamen toprakla örtülmüştür. Bunların tonoz kısmı zemin üzerinde hafif bir tümsek meydana getirmiştir. Bu tümseğin üzerine de kaba taşlar serpiştirilmiştir. Bu tip akıtlarda havalandırma menfezleri bulunmadığı ve her tarafı kapalı olduğu için ölülerin mumyalı oldukları kesinlikle söylenememektedir. Bu tip akıtlardan İki Kubbe Mahallesi'nde, tepede bulunan akıtın zemini tuğla ile döşenmiştir. Bu döşeme, burada ölünün toprağa gömülmediğini, mumyalanarak korunmuş olabileceği fikrini vermektedir.

Üçüncü Grup**:** İkinci guruptaki akıtlar gibi yerin içine yapılmıştır. Fakat bunlarda ölü gömüldükten sonra odanın sadece dışı değil aynı zamanda içi de toprakla doldurulmuştur. Ortaya çıkan tümseğin üzerine, ince taşlar serpiştirilmiştir. Bu tip akıtlarda ne kapı ne de tonoz bulunmamaktadır.

Anadolu'da Türk devrinde yapılmış bu tip mezarlara Ahlat dışında rastlanılmamıştır. Turfan yakınlarında, Astana civarındaki mezarlıkta bulunan ve M.S. VII. yüzyıla tarihlendirilen mezar odaları ile Ahlat'taki akıtlar arasında yakın bir benzerlik vardır. Kuzey Hindistan'da Salihûndam da bulunan stupaların bazıları ile de Ahlat'taki akıtlar arasında benzerlik mevcuttur. Orhun yöresinde yığma mezarlara Ahlat'ta da rastlanılması, akıtların göçlerle Ahlat'a geldiği fikrini vermektedir (H. Karamağaralı, 2007, s. 87-89).

8. Bezirhane (İmalathane)

Ahlat kent ekonomisinde önemli payı olan yapılardan biri de imalathanelerdir. Yapılan arkeolojik araştırmalar şehirde imalathanenin olduğunu göstermektedir. Orta Sur dâhilinde, İki kubbe'den Tahtı Süleyman'a giden yolun güney kenarında, batıya bakan, alt kısmı kemerli yüksek bir duvar vardır. 1970'de bu duvardan doğuya doğru yapılan kazıda değişik bir plan ile karşılaşılmıştır. Bugün ayakta olan yüksek duvar asıl yapının batı duvarının önüne sonradan yapılmış takviye duvarıdır.[69] Kalıntının güneybatı köşesinde, zemini kuzeye doğru eğimli olarak tesviye edilmiş, kareye

[69] Bkz. Fotoğraf D.65.

yakın dikdörtgen biçiminde bir oda; bunun kuzeyinde kuzey-güney istikametinde uzanan ve kıble yönünde mihraba benzeyen bir nişi içeren, sal döşeli dikdörtgen biçiminde büyük bir oda bulunmuştur.[70] Bu mekânda beş tandır birbirine yakın bir şekilde yer almıştır.[71] Binanın güney duvarının ortasında bir niş, muhtemelen bir mihrap olduğu ve burasının binanın mescidi olduğu yazılmıştır[72] (H. Karamağaralı, 2007, s. 90).

Doğudaki büyük dikdörtgen odada ise, taştan örülmüş ve yüksek ayaklar ile işlevi ile ilgili orta eksende bir kaldıracı hareket ettirecek dört adet kenarı delikli taş bulunmuştur. Aynı zamanda bezirin (keten tohumu) tanelerini ayırmak için yuvarlak üst üste oturan büyüklü ve küçüklü değirmen taşları ortaya çıkarılmıştır[73] (H. Karamağaralı, 2007, s. 90).

9. Zaviye

Zaviye aynı tarikata bağlı kişilerin bir araya geldikleri küçük mimarî yapılardır. Aynı zamanda Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynayan zaviyeler dinî ve sosyal kurumlardır. Tarihî kaynaklarda Ahlat'ta zaviyelerin yapıldığını, aynı zamanda burada derviş ve sufilerin yetiştirildiğini yazmaktadır. Abdürrahim Şerif, İki Kubbe Mahallesi'nde bulunan İki Kubbe Kümbeti'nden bahsederken; kümbetlerin iki katlı olduğunu, alt katın mezar ve kubbeli olduğunu, ikinci katın ise zaviye olduğunu ve burada gömülü şahsın ruhuna *Kur'an* okunduğu ve ibadet edildiğini yazmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 72).

Meydanlık Mezarlığı'nın kuzeydoğusunun biraz ilerisinde, düzensiz, gelişigüzel tümsekler ve çukurlar sıralanmıştır. Bu silsilenin güney ucunda, Abdürrahim Şerif'in de Rus işgali döneminde, tonozunda açılmış bulunan bir delikten içeri girdiği bu kümbetin mumyalık kısmı vardır. Haluk Karamağaralı ve ekibi 1969'da bu kümbet kalıntısının çevresini güneyden başlayarak açtıklarında kuzeyde bulunan kapısının önüne sonradan bir methal eklemesiyle giriş yönünün batıya çevrildiğini görmüşlerdir[74] (H. Karamağaralı, 2007, s. 94).

[70] Bkz. Fotoğraf D.65
[71] Bkz. Fotoğraf D.66.
[72] Bkz. Fotoğraf D.65
[73] Bkz. Fotoğraf D.66.
[74] Bkz. Fotoğraf D.67

Bu methalin ağzına bağlanan kesme taşla örülmüş 1.10 metre kalınlığında düzgün duvarlar takip edilerek büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Duvar kalıntıları bugünkü zeminin 4 metre kadar altındadır. Kazının son durumuna göre bina doğu ve batı yanlarında bulunan birer eyvanın iki tarafında düzenlenen salon ve odalardan meydana gelmiştir. Bulunan bir merdiven boşluğu zeminin üzerinde bir katın daha bulunduğunu göstermiştir. İtikâf hücreleri ve dervişlerin yaşaması için gerekli mekânların bulunması bu binanın bir zaviye olduğunu ortaya çıkarmıştır.[75] Mumyalığın önüne bir methal ilâvesi ile giriş yönünün değiştirilmesi bize burada binanın kümbetten sonra inşa edildiğini göstermiştir. Zaviyenin tarihi hakkında kesin bilgi bulunamamıştır. Ancak burası XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilecek, sgrafito ve luster tekniğinde yapılmış, bir kısmı figürlü bol miktarda seramik parçasının bulunması,[76] bu yapının da aynı tarihlerde inşa edilmiş olduğu fikrini vermektedir (H. Karamağaralı, 2007, s. 94).

10. Fırın

Ahlat çini ve seramiklerinin zenginliği, motiflerin çeşitliliğiyle önemli merkezler arasındadır. 1974 yılında yapılan çalışmalarda, Tahtı Süleyman Mahallesi'nde ırmağın akış yönünde karşı tarafta birkaç fırın kalıntısı bulunmuştur. Çini fırınların rölöveleri[77] yapılarak belgelenmiştir (H. Karamağaralı, 2007, s. 94). Fırınlardan biri toprak kayması nedeniyle yok olmuş sadece izleri kalmıştır. Kuzeydeki fırın ise dik bir kayalığın eteğinde arazinin kabaca düzeltildiği bir set üzerinde yapılmıştır. Fırının üzerine sonradan yığılan molozlar nedeniyle toprak altında kalmıştır (B. Karamağaralı, 1981, s. 67).

XIV. yüzyılda Fustat'ta görülen beyaz kalın sırlı, porselen gibi sert, yüksek sıcaklıkta pişen kaplar Ahlat'ta da görünmüştür. Dolayısıyla bu tekniğin Ahlat yolu ile aktarıldığını göstermektedir. Çünkü XIII. yüzyılın ortalarından sonra Ahlatlı 12.000 hane Mısır'a göç etmiştir (Kâtib Çelebi, 2010, s. 502; Şeref Han, 1971, s. 404; B. Karamağaralı, 1981, s. 69).

Genellikle fırınların çevresinde kırık, bozuk çini ve seramiklerin atıldığı çöplüğe Ahlat'ta da rastlanılmıştır. Bulunan seramik parçaları üzerinde insan başları, balık,

[75] Bkz. Fotoğraf D.68, D.69, D.70, D.71.
[76] Bkz. Fotoğraf D.72
[77] Bkz. Fotoğraf D.73.

kuş, tavşan, aslan ve ejder motifleri görünmüştür. Bu seramiklerin büyük bir kısmının Ahlat'ta üretildiğini çöplüklerde ve yapılan kazılarda çıkan seramik parçalarından anlaşılmıştır. Fırının XIII. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir (B. Karamağaralı, 1981, s. 70-71).

11. Saray

Sultanların ya da meliklerin yönetimindeki büyük kentlerde saray vardır. Selçuklu sultanları iki farklı saray binası yaptırmışlardır. Birinci gruba giren saray binaları iç kalede ya da surların içinde yer almaktadır. Devlet işlerinin yapıldığı bu binalar "devlethane" olarak adlandırılmıştır. İkinci gruba girenler saray binaları ise yalnızca saray kompleksinden oluşmaktadır. Aynı zamanda işlek bir güzergâhta şehre yakın yerdedir. Burada birinci gruba sarayların şehrin merkezinde; ikinci gruba giren saray binalarının kentin dışında olduğudur (Eravşar, 2002, 7. cilt, s. 339). Ahlat'ta her iki gruba giren saray yapılarının olduğunu yapılan kazı çalışmalarında ve tarihî kaynaklarda görünmektedir.

Ahlat bayındır bir şehir olduğu zaman 70.000 ayân sarayı olduğu konusunda bilgi verilmiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 194).

Tahtı Süleyman Mahallesi'nde, saray harabeleri yığın hâlinde görünmüştür. Hükümdarların sarayları bu mahallede olduğu yazılmıştır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67).

Bayındır Kümbeti ile Meydanlık Mezarlığı arasında ve yolun kenarındaki düzlükte büyük bir küme hâlinde mahzen ve bina yıkıntısı bulunmuştur. Dönemi hakkında kesin bilgi verilmemiştir. Hükümdarların oturdukları meskenler olduğu düşünülmüştür. Aynı zamanda düz taşlarla parkelenmiş genişçe bir sahanın saraylara ait meydanlık olması büyük olasılıktır (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 173).Gerçek niteliğini ve kimlere ait olduğunu yapılacak arkeolojik araştırmalar gösterecektir.

12. Darphane

Madenler para olarak kullanılacağı zaman devletler kendi darphanelerinde paralarını darp etmektedirler. Bu paralar belli şekil ve ölçülere uygun olarak basılmaktadır. (Altıntaş, 2002, 7. cilt, s. 386). Ticaret ve kent merkezi olan Ahlat'ta darphane binası

yapılmış ve çeşitli dönemlerde bağlı oldukları hanların adına para basılmıştır. Basılan sikkelerin üzerinde parayı bastıran sultanın/ hanın adı, tarihi, yer adı, vechi ve zuhri hakkında bilgi yer almaktadır. Bu özelliğiyle para maddî ve manevî hâkimiyeti temsil etmektedir. Ahlat'ta darp edilen para aracılığıyla dönemin ekonomik durumunu, şehri yönetenlerin bağımlı ya da bağımsız olup olmadığı konusunda önemli bilgi vermektedir. Hükümdarlar Tahtı Süleyman Mahallesi'nde oturmuşlar ve bu hükümdarların darphanesi ise bu mahallededir. Darphanenin temelden iki metre taş duvarları vardır. Üç bölmeden meydana gelmiştir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 67). İbrahim Kafesoğlu, Abdürrahim Şerif'in verdiği bu bilgiler doğrultusunda bu mahallede böyle bir darphaneye rastlamadıklarına ve darphaneye ait bir rivayette duymadıklarını yazmıştır. Başvurdukları kişilerden ise bundan haberleri olmadıklarını, ancak İki Kubbe'de zamanında para basılan bir yer bulunduğunu söylemişlerdir. Burası, yer altında olup dıştan küçük bir tümsek olarak görünmektedir. İç teşkilatı kümbet ve türbelerden tamamıyla farklıdır. Üstü mukavves bir koridordan girilmiştir. Yaklaşık beş m. çapında dairevi meydanlık teşkil eden orta kısmın sağında, solunda ve ilerisinde yine kemerli olmak üzere birer girinti yapılmıştır. Bu üç kemer ile methalin iç avluya bağlandığı yere istinat eden büyük kubbe yıkılmış bulunmuştur. Taşları üzerinde kitabe ya da işaret bulunmamıştır (1949, cilt 1, sayı 1, s. 180).

Ahlatşahlar döneminde II. Sökmen ve Seyfettin Bektemür adına para basılmıştır Seyfettin Bektemür dönemine ait 589 (1193) tarihli bakır sikke aşağıda gösterilmiştir (Sümer, 1989, 2. cilt, s. 28).

Fotoğraf 3.1: II. Kutbeddin Sökmen Adına Kesilmiş Bakır Sikke (1188) (Yaşa, 2002, s. 487).

Fotoğraf 3.2: Ahlatşahlar'dan Seyfettin Bektemür Dönemine Ait Bakır Sikke

Moğollar döneminde darphane sayısı 200 civarındadır. Anadolu'da bulunan darphanelerinin arasında Ahlat'ta yer almaktadır. Ahlat ve civarındaki darphanelerde sikke kestiren hanlardan biride Gazan Han'dır. Onun kestirdiği paralar üzerinde Şii motifleri vardır. Ancak bu paraların varlığı günümüze kadar tespit edilememiştir. Moğollarda bundan önce de sikkelerde İslami yazılar yer almıştır. Gazan Han döneminde gümüş, bakır ve altın sikke bastırılmıştır. Darphanelerin sayısı 50'den fazladır. Bu darphanelerin bulunduğu yerler ise Kayseri, Ani, Bayburt, Erciş-Ahlat, Erzincan, Malatya buna örnek gösterilebilir (Parlar, 2006, s. 142, 144).

Moğollar döneminde şehirde basılan paralar daha çok Olcaytu ve Ebû Said Bahadır hanlara aittir. Ebû Said Bahadır Han seksenin üzerinde darphanelerde sikke bastıran, en zengin formları kullanan ve altın sikkeye sahiptir. Ebû Said Bahadır Han'ın Ahlat'ta bastırdığı sikkelerin kompozisyonu inci dizili daire, kare, beş yapraklı yonca içermektedir (Parlar, 2006, s. 144-145).

Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye Katalogu'nda elde edilen bilgiler ışığında paranın üzerinde yazılı olan bilgiler aşağıda yazılmıştır:

****

Meskukat İlhaniye: Olcaytu Hudeybendi Muhammed
(Ahlat)
Tarihî sikkeler
Zerbi (baskı). Ahlat..
Vezni: 1 mim 4 t
Gotri (çapı): 26 (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 76-77).

Fotoğraf 3. 3 : Olcaytu Han, Ahlat, M.1308, Çift Dirhem, 27mm., 400gr. (Parlar, 2006, s. 145).

Fotoğraf 3.4: Olcaytu Han, Ahlat, 1314, Çift Dirhem,27 mm., 3.75gr. (Parlar, 2006, s. 145).

****

Meskukat İlhaniye: Ebû Said Bahadır Han

Ahlat

Tarihi 723

Vechi: Daire içinde çift hatlı (iki tarafı yazılı) murabbe (dörtgen) şeklinde

Lâ ilâhe illallâh

Muhammeden

Resûlullah

Etrafında: Ebubekir, [Ömer], [Osman], [Ali] yazılıdır.

Zerhi: İki daire birbirine girmiştir.

Zerb

Elsultan Ebû Said

Bahadır Han hald mülkü

Ahlat

Haricen: fi sene 723

Vezni 1 mim. Gotri (çapı) 21 (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 110-111).

****

Meskukat İlhaniye: Ebû Said Bahadır Han

(Ahlat)

Tarihi [72]4

Bu sene içinde 4…

Vezni: 14 t

Gotri (çapı): 24 (Mübarek, , [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 112).

***

Meskukat İlhaniye: Ebû Said Bahadır Han

(Ahlat)

Tarihi 729

Zerhi: keza

Zerb: 729

Vezni: 1 mim

Gotri (çapı): 22 (Mübarek, , [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 123).

Ebû Said Bahadır Han döneminde Ahlat'ta (M. 1337) basılan sikke çift dirhem, 21 minimetre ve 2.40 gramdır. Bahadır Han döneminde basılan bakır sikkeler tek arslan, insan yüzlü vb. gibi figürler içermiştir. Yazılarının her köşesinde sekizli, dokuzlu ejder düğümleri yer almıştır. Ebû Said Bahadır Han'ın sikkelerinde geometrik ve süslemeler ve yıldızlar kullanılmıştır (Parlar, 2006, s. 146).

Fotoğraf 3.5: Ebû Said Bahadır Han, Ahlat, M. 1337 (Parlar, 2006, s. 146).

Ahlat'ta Muhammed Han adına 738 (1337-1338) de para basılmış (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 155); 741 (1340-1341) yılında da Süleyman Han'ın adına para kesilmiştir (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 173). Ancak bu yerin darphane olarak nasıl kullanıldığı bilinmemektedir. Gelecek dönemlerde Ahlat'ta yapılacak araştırmalar ve arkeolojik kazılar, Darphane binasının gerçek kimliğini ortaya çıkaracağı tahmin edilmektedir.

***

"Muhammed Han-12"

738-736

Kemuş

(Ahlat)

Tarihi 738

Vechi: Daire içinde Hilal tarzında su

Ebubekir Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullah

Osman

Zuhri: Etrafındaki suyun tarzı başkadır.

738 senesinde

Ahlat hakkında

Sultan Alim Muhammed Allah mülkünü ve devletini daim kılsın

Vezni 12 t Gotri (Çapı): 20 (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 155).

Muhammed Han dönemindeki sikkeler çok zengin formlu olarak basılmıştır.

Fotoğraf 3.6: Muhammed Han , Ahlat, 1337, Çift Dirhem, 21 mm., 2.40 gr. (Parlar, 2006, s. 146)

***

Sülayman Han

(Hılat)

Tarihi 741

Vechi: Dire içinde sekiz yapraklı tarzdadır.

Ebubekir

Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullah

Osman

Zuhri: Daire içinde sekiz yapraklı tarzdadır.

Sultan Adil

Allah mülkünü daim kılsın

Haricinde daire içinde. Hılat hakkında, 741 senesinde.

Vezni 7 t Gotri (çapı) 18 (Mübarek, [t.y.] (1318), 3.cilt, s. 173).

13. Mahzen

Ahlat'ı Anadolu'nun diğer şehirlerinden ayıran başka bir özelliği ise toprağın altında bir çok mahzeni barındırmış olmasıdır. Gerçi Erzurum'daki Saltuklu emîrlerinin gömülmüş olduğu kümbet ve mezarların altı kâgir bölmelerden ibaret birer mahzen ise de bu ancak o sahaya mahsustur. Oysaki Ahlat'ta yer yer böyle mahzenler mevcuttur. Bu mahzenlerden Tahtı Süleyman'da, Sur kariyesinde, İki Kubbe Mahallesi'nde, Meydanlık Mezarlıklarında çok vardır. Bunların bir kısım çökmüş

toprak ve taşla dolmuş, bir kısmı yıkılmış ve açıktır. Diğerleri de toprak altında sağlam bir hâlde bulunmaktadır (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 80-81)

Bu mahzenler kümbetlerden çok önceleri yapılmış sade ve kubbeli tezyinattan temizdir. Toprak altında kalışları ise yaşanılan korkunç depremlerdir (Abdürrahim Şerif, 1932, s. 81). *Cihannüma* adlı eserde 644 (1246) yılında Ahlat'ta büyük bir depremden bahsedildiği gibi *Zeylü Mir'âtu'z-Zamân* ve *Baybars Tarihi* adlı eserlerde 674 (1275-76) yılında Ahlat'taki büyük bir depremden bahsedilmiştir (Kâtib Çelebi, 2010, s. 502; Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî, 1960, vol. 3, s. 123; *Baybars Tarihi: Al-Melik- Al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin İkinci Cildi,* 2000, s. 66).

Meydanlık kabristanları ile İki Kubbe Mahallesi arasında evlerden uzak bir yerde bulunan mahzenden içeri girilmiştir. Yerde dört tabut çürümüş bir hâlde durduğu, kemiklerden başka görünmeyen bir çocuk ve üç büyük adamın iskeleti bulunmuştur. İkinci mahzende ise bir şey bulunmamıştır. Duvarın bir taraf taşları buraya dökülmüştür. Rutubet fazla olduğundan taşlar ıslaktır. Ölülerin bulunduğu mahzenin tavana doğru penceresi vardır. Bu da bize önceleri zeminin üstünde olduğunu göstermektedir. İskeletlerin yanında kırık çanak parçaları vardır. Mahzenin ilk açıldığında görenlerin ifadesine göre geyik başının resmini içinde bulunduran bir çanak bulunmuştur. Mahzen kârgir yontma taştan yapılmıştır. Ahlatlı ihtiyarlardan edinilen bilgilerden eski mezarlardan çıkan cenazelerin sapsarı ve taze olduğudur. Eğer bu mahzenler açılırsa çıkacak cesetlerin mumyalı olup olmadığı bilgisine ulaşabiliriz(Abdürrahim Şerif, 1932, s. 81-82).

Tahtı Süleyman Mahallesi'nin güneyindeki dereden geçtikten sonra sırtlardaki küçük mahzenlerin nasıl yıkıldığını araştıran Abdürrahim Şerif, sırtın üstündeki toprağın kar ve yağmur sularıyla dereye sürüklenerek kubbenin sathı meydana çıkmış ve dış tesirle taş düşmüş ya da Ruslar tarafından sökülmüş olabileceği bilgisini vermiştir. Bu taşlarda yazı görmemiştir. En aşağı 700 senelik bir bina olduğuna olasılık vermiştir (1932, s. 71).

Meydanlık Mezarlığı'nın doğusundan geçen Tahtı Süleyman yolunu Tatvan Şosesi'ne bağlamak için mezarlığın içinden bir yol açılmış ve birçok mezar bozulmuş, kenarına isabet edenlerin ise mahzen kısmı meydana çıkmıştır (B. Karamağaralı, 1972, s. 35)

V. SONUÇ

Ahlat coğrafî konumu nedeniyle stratejik açıdan çok önemli bir yerde bulunmaktadır. İçinde bulunduğu bölge tarihini önemli ölçüde etkilemiştir. Değişik devletleri ya da beylikleri buraya çeken etkenlerden birisi coğrafî özellikleri olmuştur. Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Ahlat'ın batısında Nemrut, doğusunda ise Süphan Dağları yer almaktadır. Bu dağların eteklerinde geniş dağ platoları uzanır.

Anadolu'nun ve dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Ahlat kuruluşundan günümüze kadar; Halads, Şaleat (Şaliat), Kelath, Ahlat, Hılat, Halat, Hilyat isimleriyle bilinmektedir. Hılat, Halat ve Ahlat kelimelerinin köküne bakıldığında Arapça "Hilt" fiilinin çoğul hâlidir. Araplar tarafından Hılat, Halat ve Ahlat kelimeleri "karışık" anlamında kullanılmıştır.

Ahlat üzerinde kurulmuş olan devletlerin/ beyliklerin (hanedanların) bazen başkenti bazen normal bir şehri olmuştur. Ancak sahip olduğu stratejik konumuyla önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Ahlat ve çevresine sırasıyla Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkiler, Partlar, Sasaniler, Romalılar ve Bizans hâkimiyet kurmuştur. Bu şehir Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. İslamiyet'le birlikte Emeviler ve Abbasilerin hâkimiyetini görmekteyiz. Daha sonra sırasıyla Mervânîler, Ahlatşahlar, Eyyubîler, Selçuklular, Moğollar, Bitlis hâkimleri hanedanı, Akkoyunluların idaresi altında kalmıştır. En görkemli dönemini ise Ahlatşahlar zamanında yaşamıştır. XII. yüzyıldan itibaren adı geçen beyliğin başkenti olan Ahlat, İslam dünyasının en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiş ve en parlak dönemini yaşamıştır. Harzemşahların ve Moğolların yıkımlarından dolayı şehir harabe hâline gelmiştir.

Şehir çok önemli yolların ve arterlerin üzerinde bulunması nedeniyle çok önemli bir yerdedir. Bu nedenle şehir, tarihin bütün dönemlerinde sosyal, askerî, siyasal ve ticarî açıdan önemli merkez olmuştur.

Ahlat çok eskiden beri tacirlerin uğradığı önemli bir ticaret merkezidir. Burada ekonomik faaliyetler olarak çiftçilik ve ticaretin yapıldığı görünmektedir. Tarihî

coğrafya kaynaklarında, Van Gölü'nün çevresinden elde edilen soda tuzlarının Irak'a ve başka yerlere satılmış olduğunu; aynı zamanda çıkarılan kırmızı ve sarı zırnık'ın ise Rumeli'ye, Anadolu'ya, Arabistan'a, Acem ülkelerine ve Frengistan (Avrupa)'a ihraç edildiği yazılmıştır. Şehrin bağlık bahçelik bir yerleşim yeri olduğu ve Ahlat Gölü'nden (Van Gölü) avlanan balıkların Musul, el-Cezîre, Irak, Şam, Belh, Gazne ve Hint ülkelerine gönderilerek pazarlandığı tarihî coğrafya kitaplarında ve seyahatnâmelerde yazılmıştır. Aynı zamanda Ahlat gemilerinin Kostantiniyye (Karadeniz) denizinde batmış olduğuna dair bilgiye de yer verilmiştir. Bütün bunlar Ahlatlıların ticarette çok ilerlemiş olduklarını, Karadeniz'de ticaret yaptıklarını ve Ahlat'ın doğu-batı ticaretinde bir mübadele merkezi hâline geldiğini göstermektedir.

Ortaçağ döneminde Ahlat en önemli uygarlık, kültür ve ticaret merkezlerinden biridir. Çevresinde bulunan şehirlere oranla büyüklüğüyle göze çarpan şehir hakkıyla önemli iktisadî, kültürel ve ilmî faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise hadis, fıkıh gibi İslam felsefesini ve *Kur'an* ilimlerini bilen, astronomi yetiştiren rasathaneleri, derviş ve sufî yetiştiren zaviyeleri, kimya yetiştiren okulları, hafız yetiştiren darü'l-hüffazları ile; mimar ve sanatkarları ile; gelişmiş kültürel, ilmî, dinî, sosyal hayata ve bilimsel hayata sahip olması nedeniyle ortaçağda kendisine "Kubbet'ül-İslam" unvanı verilmiş olmasıdır. Aynı zamanda başka bir gösterge ise; Ahlat mezar taşlarının kitabelerinde yazılı olan unvanlar, kişilerin hangi sosyal statüye sahip olduklarını, arkeolojik kazılarda ve dönemin kaynaklarından ortaya çıkarılan kümbetler, kale, köprü, zaviye, ticarethane, mezarlıklar ve benzeri yapıların sayısıdır.

Şehrin, Anadolu ve İslam kültür ve medeniyetinde çok önemli bir yeri vardır. Önemli ilim ve kültür adamları bu şehirde yetişmiştir.

Anadolu'da gördüğümüz teşkilâtlı esnaf ve sanatkâr birlikleri yani ahilik (fityân) ilk defa Ahlat kentinde görülmüştür. Ahlat şehrinde yaşayan halkın sosyal yaşantılarında esnaf ve sanatkâr birlikleri kurdukları ve ticarî hayatta ilerlediklerini, aynı zamanda Anadolu'da gördüğümüz Ahilik Teşkilâtına kaynaklık etmişlerdir.

Şehir nüfusunun 300.000'den daha az olmadığı tahmin edilebilir. Çünkü döneminin en önemli bilim, sanat ve ticaret merkezi olarak Kubbetü'l-İslam unvanının verilmesi, bu unvana sahip Belh ve Buhara şehirleriyle karşılaştırılması, altı büyük mezarlığının bulunması, en büyük mezarlığı olan Meydanlık Mezarlığı'nda bulunan

mezar taşı sayısının tahminen 8.000 civarında olması ve burada yatanların belli makama ve rütbeye sahip olmaları, şehrin beş km. genişliğinde ve 11 km. uzunluğunda bir alanı kaplaması, yapılarının çeşitliliği ve büyüklüğüdür. Aynı zamanda tarihî kaynaklar ve seyahatnâmelerde, Ahlat'ın ülkeler arasında en büyüğü, coğrafya olarak Mısır'a yakın olduğu, 70 şehre sahip olduğu ve 200.000 Müslüman hanesinden bahsedilmiş ve yazılmıştır.

Şehrin farklı dönemlerde uğramış olduğu istilalar ve doğal afetler nedeniyle nüfusunun azalıp çoğaldığını görmekteyiz.

Ahlat askerî stratejik potansiyele sahip bir merkezdir. Şehre hâkim olan devletler bu şehri ellerinde tutabilmek için mutlaka buraya yetkili birini göndermişler ve bu kişiler tarafından yönetilmiştir. Buraya gönderilen görevliler, dönemin şartlarına ve devletlerin politikasına göre bazen melik, prens bazen de vali (subaşı, ilbay, serleşker) olmuştur.

Günümüze kadar çoğu yapıtın gelmeme durumu ise; gerek halk ayaklanması gerek başka devletlerin /beyliklerin Ahlat şehrini ele geçirme sırasında yaptıkları tahribat, yağma gerekse doğal afetler nedeniyle bir çok yapının izine rastlanılmamaktadır.

Ahlat şehrinin önemini kavrayan devletler/beylikler bu şehir için mücadele etmişlerdir. Bu şehri egemenliği altına almak ise kolay olmamıştır. Egemenliği altındaki devlet/beylik güçlüyse çok zarar görmeden mücadele sonlandırılmıştır. Ancak devlet/ beylik zayıfsa ya da şehir istilaya açık savunmasız bırakıldığında ise çok zarar görmüş ve harap olmuştur. Şehir savunmasız bırakıldığında ya da iç karışıklıklar çıktığında diğer devletler/beylikler bu durumdan faydalanmıştır. Ahlat şehrinde bulunan melikler ya da valiler kimi zaman şehri benimsemişler kimi zaman ise diğer devlet/beyliklerle işbirliği etmişlerdir. Bu nedenle Ahlat şehrini anlamak için o devletlerin /beyliklerin siyasî tarihini iyi bilmek gerekir.

Ahlat'ta eski çağlardan (neolitik) kalma mağaralar vardır. Bu mağaralar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Şiddetli depremlerin olması ve şehrin başka devletler tarafından tahrip ve istila edilmesi, mağara yerleşmelerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Mağaraların göründüğü mevkiler ise; Madavans Deresi, Harabe Şehir Deresi, Sultan Seyit Deresi, Kırklar Vadisi, Harabe Hulik Köyü, Yuvadamı Köyü civarındaki Gaban Deresi Vadisi'dir.

Tarihî kaynaklarda Ahlat'ın surlarla çevrili olduğunu; tabakhanelerin sur dışında olması ve Ahlat'ın iç kaleye sahip olması, büyük ve önemli mezarlıkların sur dışında görülmesi nedeniyle Ahlat'ın, Türkiye Selçuklu kent modellerinden biri olan kapalı kent modeli kapsamına girdiği söylenebilir.

Anadolu toprakları üzerinde kurulan birçok şehir geleneksel şehirler grubuna girmektedir. Bu tip şehirlerin etrafı genellikle surlarla çevrilidir. Kuruluşu ve gelişmelerinde coğrafî, etnik ve dinî gelenekler etkili olmuştur. Bu faktörlerin üçünün bir arada ve uyum hâlinde olması toplumların yerleşik hayata geçmesi ile ilgilidir. Ahlat şehrinde bu üç faktörün bir arada ve uyum içinde olduğu görünmektedir. Bu da yerleşik hayata geçmiş olduğunu gösterir. Aynı zamanda Ahlat, tarih içinde gelişim sürecini tamamlayarak gerileme dönemine giren geleneksel şehirler arasında yerini almıştır. Tarih içinde sosyal, siyasî, askerî, kültürel ve iktisadî gelişimini tamamlayarak gerileme dönemine girmiştir.

Devletler/beylikler bir şehre hâkim olduklarında yaptıkları önemli işlerden biri de şehir yapılanmasıdır. Bunun nedeni ise; kuşaklar arası bilgiyi aktaran yapıları oluşturarak kalıcı olmaktır. Ahlat şehrinde Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu eserlerini görmekteyiz.

Ahlat şehri en eski çağlardan beri tarihî bir yerleşim yeridir. Mağara, kale, yollar, camiler, hamamlar, köprüler, kümbetler, zaviye vb. gibi yapılaşmaların olduğu görünmektedir.

Ahlat'ta farklı inanç farklı dillerin bir arada yaşadıklarını gördük. Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinden biri olan bu şehirde XI. yüzyılda, Arapça, Farsça ve Ermenice; XIII. yüzyılda Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dilin konuşulduğunu tarihî kaynaklarda yazılmıştır. Bu bilgiler bize Ahlat'ta, yeni bir şehir hayatı, birlikte adalet, barış ve hoşgörü içinde yaşamayı esas alan bir yaşama kültürünün geliştirilmiş olduğunu ve dolayısıyla kozmopolit olduğunu gösterir.

Ahlat'ta bulunan altı mezarlık, Selçuklu taş işçiliğinin en güzel örneklerinin sergilendiği bir açık hava müzesi görünümündedir. Bunların en büyüğü ve önemlisi Meydanlık Mezarlığı'dır. Buradaki mezar taşları bu şehrin bir dönemin parlak bilim ve sanat merkezlerinden biri olduğunu ispatlamaktadır. Bu mezar taşları içinde anıt karakterinde olanlar da vardır. Ahlat şahidelerinin Orhun Anıtları'na benzemesinden başka Ahlat mezarlıkları da bütünü ile Altaylardaki eski Türk mezarlıklarının

görünümündedir. Ahlat mezar taşlarındaki kitabeler, bize bilinmeyen bazı şeyh, umumi vali, emîr, âlim ve fâkih, şair ve kadıları tanıtmaktadır. Bu şahıslar Ahlat kentinin ve bölge tarihinin önemli şahsiyetleridir.

Ortaçağ kentlerinde yerleşmeler sur içindedir. Bu genellikle savunma, güvenlik ve salgın hastalıklara karşı önlem için yapılmıştır. Tarihî kaynaklarda Ahlat'ın surlarla çevrili olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda Anadolu'daki Ortaçağ kentlerinin bir çoğunda olduğu gibi Ahlat'ta da fizikî dokunun şekillenmesinde en belirleyici unsur kaledir. Ahlat'taki eski kalenin yeri ise, Tahtı Süleyman Mahallesi'nin doğusundan, İki Kubbe Mahallesi arasında Harabe Şehir'dedir. Kalenin, Urartular tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Büyük sur ise Doğu Romalılar zamanında yapılmış; Selçuklular devrinde tamir edilmiştir

Ortaçağ kentinin belirleyici öğelerini Ahlat'ta görmekteyiz. Bu öğeler ise şunlardır: İç kale, sur duvarı, kent kapısı, cami, ahilik teşkilatı, medrese, hastane (Bimarhane), imaret, ev, imalâthanedir. Açık alanları da görmekteyiz. Bu alanlar ise; caddeler ve pazar yeridir. Ahlat, dört mahalleye ayrılmış olup büyük bir şehirdir: Tonos, Ergezen, İki Kubbe, Harabe Şehir. Aynı zamanda on beş evden oluşan sur içinde Kale Mahallesi vardır. Aynı zamanda önemli ticaret merkezlerinden biridir.

Ortaçağın görkemli başkenti "Kubbet'ül-İslam" unvanıyla İslam'ın Kubbesi olan Ahlat şehri bakımsızlığa bırakılmış, birçok yapısı bilinçsizce ve kabaca harap edilmiştir. Günümüzde Ahlat'ta kazı çalışmalarına devam edilmektedir. Bu çalışmalar sayesinde Ahlat'ın geçmişi hakkında aydınlatıcı bilgi sağlanmakta ve Ahlat'ın ne denli önemli bir şehir olduğu ortaya çıkarılmaktadır. Bu aşamada Ahlat ile ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışma değerli olacaktır.

Şehrin, tarihî kültürel mirasın en önemli yapıları ortaya çıkarılmalı ve korunmalıdır. Bu alanda arkeoloji, tarih, sanat tarihi, mimarlık, şehir ve bölge planlama bölümlerinin işbirliği içinde çalışması gerekmektedir ve bu bilimsel çalışmalar ilgili kurumlar tarafından desteklenmelidir.

V. KAYNAKÇA

Abu'l Farac, G. (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l Farac Tarihi* (1. cilt) (2. bs.). (Ömer Riza Doğrul, Çev.). Ankara: TTK.

Abu'l Farac, G. (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l Farac Tarihi* (2. cilt) (2. bs.). *(*Ömer Riza Doğrul, Çev.). Ankara: TTK.

Ahlat Mağara Evleri, T.C. Ahlat Kaymakamlığı, http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=19 (ErişimTarihi 20.09.2016)

Akarsu, B., Fotoğraflar Tarihi Eserler, Fotoğraf Türk, http://www.fotografturk.com/eski-ahlat-kalesi-kalintilari-harabesehir-ahlat-p180966 (ErişimTarihi 20.09.2016)

Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi:1243-1453* (cilt 1). İstanbul: Cem Yayınevi.

Altıntaş, A. (2002). Selçuklu Türkiyesi'nde Para. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (c. 7, ss. 386-392). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Altun, A. (1989). Ahlat Mezar Âbideleri. *İslam Ansiklopedisi* içinde (2. cilt, ss. 22-23). İstanbul: TDV İslâm Araştırmalar Merkezi.

Andreasyan, H. D. (1973). XIV. ve XV. yüzyıl Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, ss. 83-148.

Anonim. (2008). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (V. Minorsky, İng. Trc.; Abdullah Duman, Murat Ağarı, Trk. Çev.). İstanbul: Kitabevi.

Avcı, C. (2004). Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *DİA* içinde (29. cilt, ss. 353-355). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Avcı, C. (2013). Yakût el-Hamevî. *DİA* içinde (43. cilt, ss. 288- 291). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Ayverdi, İ. (2011). *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2. bs.). İstanbul: Kubbealtı.

Azamat, N. (2006). Nâsır-ı Hüsrev. *DİA* içinde (32. cilt, ss. 395-397). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Baybars Tarihi: Al-Melik- Al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin İkinci Cildi. (2000). (2. bs.). (M. Şerefüddin Yaltkaya, Türkçeye Çev.). Ankara: TTK.

Baykara, T. (2002). Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi. *Türkler Ansiklopedisi* içinde **(**7. cilt, ss. 223-257). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

el-Belâzuri, Ahmed b. Yahyâ. (2013). *Fütûhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihi)* (Mustafa Ayda, Tercüme). İstanbul: Siyer Yayınları.

Belli, O. (2006). Van ve Urartular. O.Belli (Ed.), *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 08-10 Eylül 2004, Van Kültür Sarayı, bildiriler kitabı* içinde (ss. 15-29). İstanbul: T.C. Van Valiliği.

Belli, V. E. (2013). Tunç ve erken demir çağı'nda Ahlat Yöresi. O. Belli ve V. E. Belli (Ed.), *I. Uuslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat-Bitlis, bildiriler kitabı* içinde (ss. 18-29). İstanbul: Bitlis Eren Üniversitesi Yayını.

Bilgin, O. (2003). Matla'ı Sa'deyn. *DİA* içinde (28. cilt, ss. 141). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Bitlis (1982). *Yurt Ansiklopedisi* içinde (2. cilt, ss. 1378-1444). İstanbul: Anadolu Yayıncılık A.Ş.

Bitlis İl Yıllığı. (1967).

Cahen, C. (2014). *Osmanlılardan Önce Anadolu* (5. bs.). (Erol Üyepazarcı, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cezar, M. (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını.

Çelebi, E. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (4. Kitap, 1. cilt)* (Sayit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çuhadar, M. ve Yiğit, İ. (1999). İbn Tağrîberdî. *DİA* içinde (20. cilt, ss. 385-388). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Daş, M. (2013). Bizans döneminde Ahlat. O. Belli ve V. E. Belli (Ed.), *I. Uuslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat-Bitlis, bildiriler kitabı* içinde (ss. 230-233). İstanbul: Bitlis Eren Üniversitesi Yayını.

Demirkent, I. (2014). *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* (2. bs.). Ankara: TTK, 2014.

Devellioğlu, F. (1999). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (*16. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Dulaurier, E. (1928). Ermeni müverrihlerine nazaran Moğollar, *Türkiyat Mecmuası,* cilt 2, ss. 139-217.

Ebûbekr-i Tihrânî. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Mürsel Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.

Eravşar, O. (2002). Ortaçağ Anadolu Kentleri. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (7. cilt, ss. 333-343). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular***.** Ankara: TTK.

Fayda, M. (1992). Belâzürî. *DİA* içinde (5. cilt, ss. 392-393). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Fayda, M. (1996). Fütûhu'l-Büldân. *DİA* içinde (13. cilt, ss. 258-259). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Gabriel, A. (1940). *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, texte I*, Paris: E. De Boccard.

Gökyay, O. Ş. (1993). Cihannümâ. *DİA* içinde (7. cilt, ss. 541- 542). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Gökyay, O. Ş. (2002). Kâtib Çelebi. *DİA* içinde (25. cilt, ss. 36- 40). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Gülcü, A. İ. (1994 Kasım). Doğu Anadolu'da bir tarih incisi: " Kubbetü'l-İslam". *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, sayı 9, ss. 9-15.

Günaydın, Y. T. (2015). *Ahilik Araştırmaları 1913-1932*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hamdullah el-Müstevfî, Ahmed b. el-Atabek Tâceddin Ebû Bekr Hamd. (1915). *Nuzhat-Al-Qulub* (G. Le Strange, Ed.). Leyden: E. J. Brill.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Fikret Işıltan, Tercüme eden). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadî). (1996).e*l Evamirü'l- Ala'iye fi'l- Umuri'l- Ala'iye (Selçukname) –I-* (Mürsel Öztürk, Haz.) Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

İbn Bibi, (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadî). (1996). *el Evamirü'l- Ala'iye fi'l- Umuri'l- Ala'iye (Selçukname) –II-*, Mürsel Öztürk, Haz.) Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

İbn el-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî. (1975). *Mervanî Kürtleri Tarihi* (Mehmet Emin Bozarslan, Türkçeye Çev.). İstanbul: Koral Yayınları.

İbn el-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî. (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)* (Ahmet Savran, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayını.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed. (1939). *Kitâbü Sûreti'l-arz* (2. cilt). (2. bs.). (J. H. Kramers, Nşr.). Leiden: E.J.Brill.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed. (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası* (Ramazan Şeşen, Tercüme). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah İbn Abdullah. (1967). *Kıtâb el-Mesalik ve'l-Memalik* (2. bs.). (M. J. De Goeje, Ed.) . Leiden: E.J. Brill.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah İbn Abdullah. (2008). *el-Mesalik ve'l-Memalik (Yollar ve Ülkeler)* (Murat Ağarı, Çev.). İstanbul: Kitabevi.

İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf. (1913 September). *An-Nujûm Az-Zâhıra Fî Mulûk Mısr Wal-Kâhıra* (William Popper, Ed.) Vol. 3, Part 1, No. 1, [vol 2.], pp. I-130. Berkeley: The University of California Press.

İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Salim. ([1960]). *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb* (3. cilt). (Cemâleddin eş-Şeyyâl, Thk.) Kahire: [y.y.]

İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Salim. ([1972]). *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* (4. cilt). (Haseneyn Muhammed Rebî', Thk.) Kahire: [y.y.].

İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. (2014*). Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular: (H.447-521= 1055-1127)* (Ali Sevim, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme). Ankara: TTK.

İbnü'l-Cevzî, Sıbt Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah. (2011). *Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular* (Ali Sevim, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme). Ankara: TTK.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1985). *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Târîh Tercümesi* (2. cilt). (M. Beşir Eryarsoy, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1986). *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Târîh Tercümesi* (3. cilt). (Ahmet Ağırakça, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1986). *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Târîh Tercümesi* (5. cilt) (Yunus Apaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1986). *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Târîh Tercümesi* (6. cilt). (Abdullah Köşe, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1987). *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Târîh Tercümesi* (8. cilt). (Ahmet Ağırakça, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1987). *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi* (9. cilt). (Abdülkerim Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1987). *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi* (11. cilt). (Abdülkerim Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. (1987). *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi* (12. cilt). (Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani. (1967). *Muhtasaru Kitabı'l-Buldân***.** Leiden**:** E.J. Brill.

İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *DİA* içinde (11. cilt, ss. 529-533). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

İzgi, C. (2002). Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed. *DİA* içinde (25. cilt, ss. 160). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Kafesoğlu, İ. (1949). Ahlat ve çevresinde 1945'de yapılan tarihî ve arkeolojik tetkik seyahati raporu, *Tarih Dergisi*, cilt 1, sayı 1, ss. 167-195.

Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: ÖTÜKEN.

Kanar, M. (2003). *Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Derin Yayınları.

Karamağaralı, B. (1972). *Ahlat Mezartaşları,* Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü.

Karamağaralı, B. (1981). Ahlat'ta Bulunan Bir Çini Fırını. *Yıllık Araştırmalar Dergisi*. 3(0), ss: 067 -094, doi: 10.1501/Ilhfak2_0000000020 Yayın http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/70/1757/18629.pdf (Erişim Tarihi: 3.12.2017).

Karamağaralı, B. (2007). Mezar taşlarına göre XII- XV. yüzyıllarda Ahlat kültürü. O. Belli (Ed.), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006, Bitlis, bildiriler kitabı* içinde (ss. 97-104). Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları.

Karamağaralı, H. (2002). Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (7.cilt, ss. 800-806). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Karamağaralı, H. (2007). Ahlat kazıları (1967-1991). O. Belli (Ed.), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006, Bitlis, bildiriler kitabı* içinde (ss. 83-96). Ankara: T.C. Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları.

Karamağaralı, N. (2014 Mart). Ortaçağ'da Kubbetü'l-İslam unvanlı bir şehir: Ahlat. *Türk Yurdu,* cilt 34 (66), Sayı 319(680), ss. 41- 43.

Karpuz, H., Şimşek, F., Kuş, A. ve Dıvarcı, İbrahim. (2010). *Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü* (3. bs.). İstanbul: Selçuklu Belediyesi.

Kâşgarlı Mahmûd. (2005). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Çev., Uyarlama, Düzenleme). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kâtib Çelebi, Mustafa bin Abdullah. (2010). *Cihânnümâ*. S. Öztürk (Ed.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları

Kaymaz, N. (2009). *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*. Ankara: TTK.

el-Kazvînî, Zekeriyyâ b. M. b. Mahmûd. ([t.y.]). *Âsâr el-Bılâd*. Beyrut: Darü'l-Sader.

Köprüler ve Hamamlar, T.C. Ahlat Kaymakamlığı, http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=48&Itemid=20 (Erişim Tarihi 20.09.2016)

Köprülü, F. (1994). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (5. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köroğlu, K. (2011). Urartu: krallık ve aşiretler= Urartu: The kingdom and tribes. Köroğlu, K. ve Konyar, E. (Ed.). *Urartu: Doğu'da Değişim= Transformation In The East*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Köymen, M. A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı* (cilt 3). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Küçükaşcı, M. S. (2013). Yûnînî, Kutbüddin. *DİA* içinde (43. cilt, ss. 596-597). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies* (vol. 2). London: 39 Paternosterrow

Lynch, H.F.B. (1967). *Armenia Travels and Studies* (vol. 2). Beirut: Khayats.

Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Merçil, E. (2008). *Büyük Selçuklu Devleti-Siyasi Tarih* (2. bs.). Ankara: Nobel Yayın.

Mesudî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. (2004). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* (D. Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Mirza Bey Kümbeti, T.C. Ahlat Kaymakamlığı, http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=38:mirza-bey-kuembeti&catid=7:genel&Itemid=16 (ErişimTarihi 20.09.2016)

el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. (2015). *İslam coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm*), (D. Ahsen Batur, Çev. ve notlar). İstanbul: Selenge.

Mübarek, M. (1318). *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu kısm-ı selase: mülûk-i Cengiziyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hânları meskûkâtı,* 3. cilt, Kostantiniye: Müze-i Hümayun, [t.y.] (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318)

Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif. (1988). *Sefername* (Abdülvehhab Tarzi, Çev.). İstanbul: M.E.G.S.B.

Nesevî, Muhammed b. Ahmed. (1934). *Celâlüttin Harezmşah* (Necip Asım Yazıksız, Çev.). İstanbul: Maarif Vekaleti.

Oktay, K. Ahlat, Harabe Şehir 22, Panoramio, Google Haritaları, http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18946&with_photo_id=61824203&order=date_desc&user=4042199 (ErişimTarihi 20.09.2016)

Oktay, K. Ahlat, Harabe Şehir 17, Panoramio, Google Haritaları, http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18951&with_photo_id=61823985&order=date_desc&user=4042199 (Erişim Tarihi, 20.09.2016)

Oktay, K. Ahlat, Harabe Şehir 14, Panoramio, Google Haritaları, http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18954&with_photo_id=61823663&order=date_desc&user=4042199 (ErişimTarihi 20.09.2016)

Ostrogorsky, G. (1986). *Bizans Devletinin Tarihi* (2. bs) (Fikret Işıltan, Çev.). Ankara: TTK.

Özaydın, A. (1997). Hamdullah el-Müstevfî. *DİA* içinde (15. cilt, ss. 454-455). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Özaydın, A. (2000). İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *DİA* içinde (21. cilt, ss. 26-27). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Özaydın, A. (2006). Nesevî. Muhammed b. Ahmed. *DİA* içinde (32. cilt, ss. 577-578). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Özcan, K. (2006). Anadolu'da Selçuklu kentleri sistemi ve mekânsal kademelenme, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, cilt 23(2), ss. 21-61.

Özgüdenli, O. G. (2008). Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. *DİA* içinde (35. cilt, ss. 19-21). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Özgüdenli, O. G. (2011). Târîh-i Âl-i Selçûk. *DİA* içinde (40. cilt, ss. 72-73). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Parlar, G. (2006). Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri. O. Belli (Ed.), *I. Van Havzası Sempozyumu, 08-10 Eylül 2004, Van Kültür Sarayı, bildiriler kitabı* içinde (ss. 139-147). İstanbul: T.C. Van Valiliği.

Reşîdüddin Fazlullâh. (1947). *Mekatibatu Reşidi: Resailu ke Vezir-i Danişmend Hoca Reşidüddin Fazlullah Tabib* (Han Bahadır Muhammed Şefi, Bi-İhtimam ve Tashih). Lahor: Danişgah-ı Pencab.

Reşîdüddin Fazlullâh. (2013). *Câmiu't-tevârih (ilhanlılar kısmı)* (İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Farsçadan Çev.). Ankara: TTK.

Sanjian, A. K. (1969). *Colophons of Armenians manuscripts,1301-1480: A source for Middle Eastern History*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Savran, A. (2000). İbnü'l-Ezrak el-Fâriki. *DİA* içinde (21. cilt, ss. 34-35). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Sayyid Maqbul Ahmad. (1993). Coğrafya. *DİA* içinde (8. cilt, ss. 50-62). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Sayyid Maqbul Ahmad. (1999). İbn Hurdâzbih. *DİA* içinde (20. cilt, ss. 78-79). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Selçuklu Mezarlığı, T.C. Ahlat Kaymakamlığı, http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=41:selcuklu-mezarlii&catid=8:genel&Itemid=17 (ErişimTarihi 20.09.2016).

el-Semerkandî, Mevlana Kemâleddin Abdürrazzak b. İshak (1360). *Matla-i Sa'deyn, Macmai Bahreyn* (2. bs). (Muhammed Şafi, düzeltme). 2. cilt, I. Bölüm, Gilani Lahor.

Sevim, A. (1999). İbnü'l-Âdîm. *DİA* içinde (20. cilt, ss. 478- 479). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Sevim, A. (2009). Sıbt İbnü'l-Cevzî. *DİA* içinde (37. cilt, ss. 87-88). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Sevim, A. (2014). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (2. bs.). Ankara: TTK, 2014.

Sönmez, Z. (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar* (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar**.** *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, cilt 1(1969), ss. 1-147.

Sümer, F. (1986). Ahlat şehri ve Ahlatşahlar. *Belleten,* L (197), ss. 447-494.

Sümer, F. (1989). Ahlat. *İslam Ansiklopedisi* içinde (2. cilt, ss. 19-22). İstanbul: TDV İslam Araştırmalar Merkezi.

Sümer, F. (1989). Ahlatşahlar. *İslam Ansiklopedisi* içinde (2. cilt, ss. 24-28). İstanbul: TDV İslâm Araştırmalar Merkezi.

Sümer, F. (1992). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan- Şah'a kadar)* (c. 1), (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, F. (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (3. bs.). Ankara: TTK.

Şakir Mustafa. (1993). *Mevsuatı Düveli'l-Alemi'l-İslâmî ve Ricaliha* (2. cilt, ss. 665-1352). Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melayin.

Şâmî, N. (1987). *Zafernâme* (Necati Lugal, Farçadan Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şeref Han, Şerefeddin b. Şemseddin Bitlisi. (1971). *Şerefname: Kürt Tarihi* (Mehmet Emin Bozarslan, Arapçadan Çev.). İstanbul: ANT Yayınları.

Şerif, A. (1932). *Ahlat Kitâbeleri.* İstanbul: Hamit Matbaası.

Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları.

Şeşen, R. (1999). İbn Havkal. *DİA* içinde (20. cilt, ss. 34-35). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Tabak, N. (1972). *Ahlat: Türk Mimarisi.* İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş.

Tankut, G. (2007). *The Seljuk City/ Selçuklu Kenti*. Ankara: METU.

Tanyeli, U. (1987). *Anadolu-Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy).* (Yayınlanmış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tekin, R. (2000). *Ahlat Tarihi.* İstanbul: OSAV.

Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme. *DİA* içinde (37. cilt, ss.16-19). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

T.C. Ahlat Belediyesi, http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg== (ErişimTarihi 20.09.2016).

Togan, A. Z. V. (1931). Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası***,** c. 1, ss. 1-42.

Tolmacheva, M. A. (2003). Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *DİA* içinde (27. cilt, ss. 431- 432). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Tomar, C. (1999). İbn Vâsıl. *DİA* içinde (20. cilt, ss. 438- 440). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Tomar, C. (2000). İbnü'l-Fakîh. *DİA* içinde (21. cilt, s. 38- 39). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Tuna, K. (1987). *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme. (Doçentlik Tezi).* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Turan, O. (1946). Selçuklu kervansarayları. *Belleten*. cilt 10 (39), ss. 471-496.

Turan, O. (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (10. bs.). İstanbul: Ötüken.

Turan, O. (2014a). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar* (3. bs.). Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Turan, O. (2014b). *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti* (18. bs.). İstanbul: ÖTÜKEN.

Uludağ, S. (2002). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Genişletilmiş yeni basım). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Urfalı Mateos. (1982). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (2. bs.). (Hrand D. Andreasyan, Türkçeye Çev.). Ankara: TTK.

Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (6. bs., Tıpkı basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ülken, H. Z. (Ekim 1990). Anadolu'da şehirlerin gelişimi (Abdulkadir Yuvalı, Çev.). *Milli Kültür*, sayı: 77, ss. 10-13.

Vâkidî. (2007). *Fütûhü'ş-Şam: Tarihi Roman* (Hasan Gülşen, Tercüme) İstanbul: NR Yayınları.

Yakut el-Hamavî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî. [t.y.]. *Macemu Al Buldan,* (2. bs.). Beyrut –Lübnan: Daru Al Kutup Al Arabi.

Yaşa, R. (2002). Ahlatşahlar. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (6. cilt, ss.484-490). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yazıcızâde Ali. (2009). *Tevârîh-âl-i Selçuk [oğuznâme- Selçuklu Târihi]* (Abdullah Bakır, Haz.). İstanbul: Çamlıca.

Yıldız, H. D. (1988**).** *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (7. cilt). İstanbul: Çağ Yayınları.

Yıldız, H. D. (1988). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (8. cilt). İstanbul: Çağ Yayınları.

el-Yûnînî, Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed. (1960). *Zeylü Mir'âtu'z-Zamân* (vol. 3) Hyderabad: Osmania University.

Zonaras, I. (2000). *Tarihlerin Özeti* (Bilge Umar, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Zonaras, I. (2010). *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII) (*Bilge Umar, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

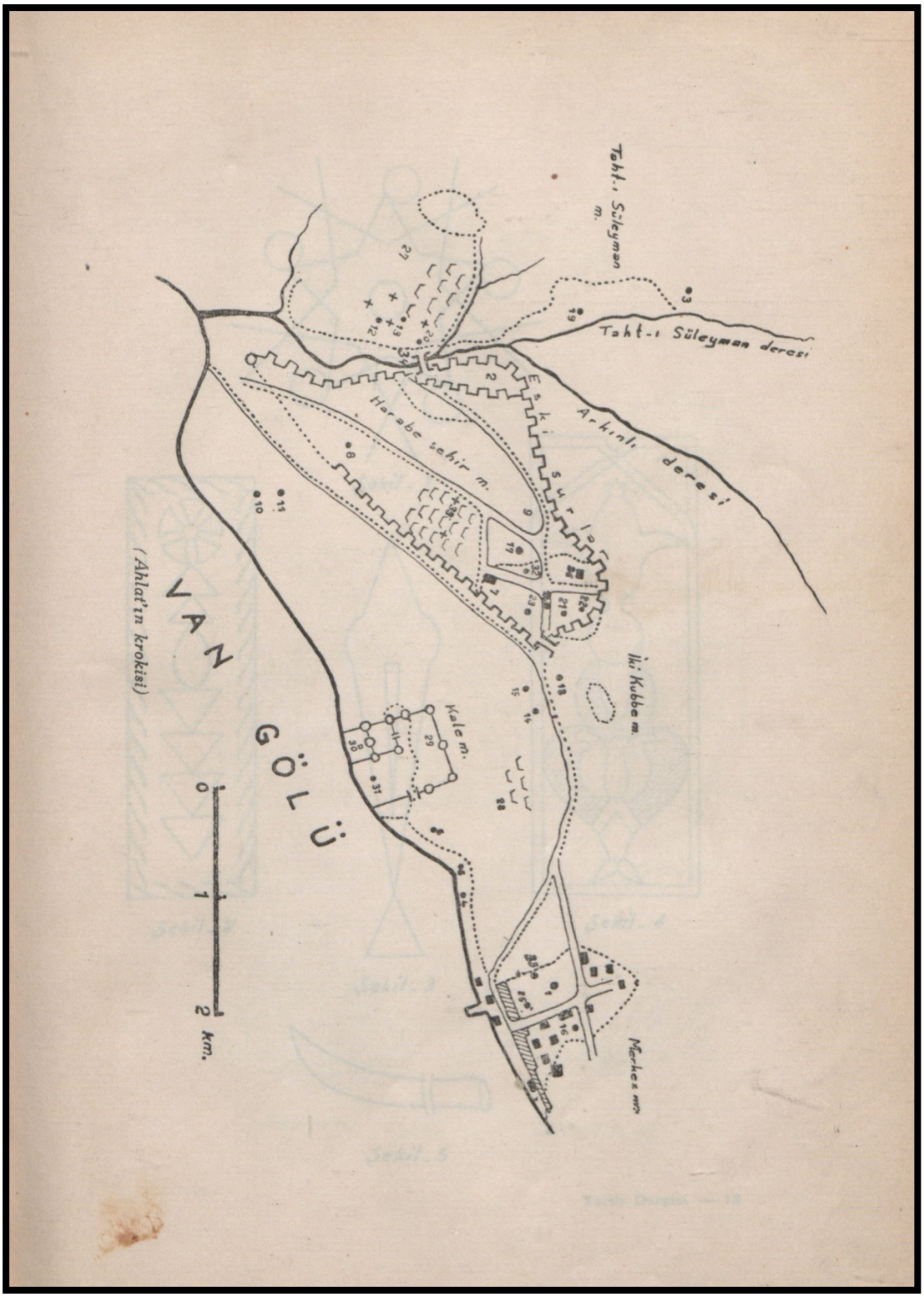
VI. EKLER

EK A: AHLAT'IN KROKİSİ VE AHLAT KROKİSİNE AİT AÇIKLAMALAR
EK B: HARİTALAR
Harita B.1: II. Basileios'un Ölümünde (1025) Bizans İmparatoruğunun haritası
Harita B.2: Armenia Byzantina C.Annum 1050
Harita B.3: XII. yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri
Harita B.4: Doğu Anadolu ve Yakın Çevresinde Tunç ve Erken Demir Çağına ait Kale ve Nekropollerin Dağılımı
Harita B.5: Ahlat Şehrinin Planı
Harita B.6: XIII. yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu Kentleri ve Yol Ağı
EK C: ÇİZELGE
Çizelge C.1: Ahlatşahlar Soy Kütüğü
EK D: FOTOĞRAFLAR
Fotoğraf D.1: Akıtlar, Küp (Muvakkat Yerleşme Yeri)
Fotoğraf D.2: Harabe Şehir, Ahlat
Fotoğraf D.3: Harabe Şehir- Ahlat
Fotoğraf D.4: Harabe Şehir, Ahlat
Fotoğraf D.5: Eski Ahlat Kalesi Kalıntıları Harabe Şehir, Ahlat
Fotoğraf D.6: İç Kale Kalıntıları
Fotoğraf D.7: Kule Kalıntısı
Fotoğraf D.8: Cami ve Planı
Fotoğraf D.9: Cami ve Planı
Fotoğraf D.10: Cami Kalıntısı
Fotoğraf D.11: Sütun Parçaları
Fotoğraf D.12: Sütun Parçaları
Fotoğraf D.13: Minare Karoları ve Çini Fırın Malzemeleri
Fotoğraf D.14: Ahlat Ulu Cami ve Planı 1991
Fotoğraf D.15: Bayındır Kümbeti ve Camisi
Fotoğraf D.16: Bayındır Camisi
Fotoğraf D.17: Bayındır Camisi ve Usta Kitabesi
Fotoğraf D.18: Bayındır Camisinin Sağ Tarafındaki Kitabe
Fotoğraf D.19: Bayındır Camisinin Sol Tarafında Kalan Farsça Kitabe
Fotoğraf D.20: Bayındır Camisi, Destek Kemeri
Fotoğraf D.21: Bayındır Camisi, Mihrap
Fotoğraf D.22: Usta Şakirt Kümbeti
Fotoğraf D.23: Usta Şakirt Kümbeti
Fotoğraf D.24: Hasan Padişah Kümbeti, 1972
Fotoğraf D.25: Hasan Padişah Kümbeti, 1972
Fotoğraf D.26: Hasan Padişah Kümbeti, 1972
Fotoğraf D.27: Hasan Padişah Kümbeti
Fotoğraf D.28: İki Kümbet
Fotoğraf D.29: Bugatay Aka Kümbeti

Fotoğraf D.30: Bugatay Aka Portal Üzerindeki Kitabe
Fotoğraf D.31: Hüseyin Timur Kümbeti
Fotoğraf D.32: Hüseyin Timur Kümbeti
Fotoğraf D.33: Erzen Hatun Kümbeti
Fotoğraf D.34: Şeyh Necmettin Türbesi, 1972
Fotoğraf D.35: Şeyh Necmettin Türbesi
Fotoğraf D.36: Şeyh Necmettin Kümbeti'nin Kapısının Üstündeki Kitabe
Fotoğraf D.37: Ahlat/ Anonim Kümbet
Fotoğraf D.38: Ahlat/ Anonim Kümbet
Fotoğraf D.39: Bayındır Kümbeti
Fotoğraf D.40: Emir Ali Kümbeti
Fotoğraf D.41: Anonim Kümbet/ Keşiş Kümbet
Fotoğraf D.42: Alimoğlu Kümbeti (Yarım Kümbet)
Fotoğraf D.43: Mirza Bey Kümbeti (Anonim Türbe I)
Fotoğraf D.44: Mirza Bey Kümbeti (Anonim Türbe I)
Fotoğraf D.45: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları
Fotoğraf D.46: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşı
Fotoğraf D.47: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşı
Fotoğraf D.48: Küçük Hamam Kalıntıları
Fotoğraf D.49: Küçük Hamam Planı
Fotoğraf D.50: Çifte Hamam Kalıntısı
Fotoğraf D.51: Çifte Hamam Planı
Fotoğraf D.52: Bayındır Köprüsü
Fotoğraf D.53: Bayındır Köprüsü
Fotoğraf D.54: Bayındır Köprüsü
Fotoğraf D.55: Akıtlar
Fotoğraf D.56: Akıtlar
Fotoğraf D.57: Akıtlar
Fotoğraf D.58: Akıtların Planı
Fotoğraf D.59: Bayındır Kümbeti'nin Güneydoğusundaki Akıt
Fotoğraf D.60: Bayındır Kümbeti'nin Güneydoğusundaki Akıt
Fotoğraf D.61: Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında I.nolu Akıt
Fotoğraf D.62: Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında II Numaralı Akıt
Fotoğraf D.63: Kale Mahallesi ile İki Kümbet Arasındaki Akıt
Fotoğraf D.64: Kale Mahallesi ile İki Kümbet Arasındaki Akıt
Fotoğraf D.65: Mescit
Fotoğraf D.66: Değirmen Taşı ve Tandırlar
Fotoğraf D.67: Zaviye ve Planı
Fotoğraf D.68: Zaviye ve Planı
Fotoğraf D.69: Zaviye ve Plan
Fotoğraf D.70: Kitabe Parçaları
Fotoğraf D.71: Zaviye
Fotoğraf D.72: İbrik ve Çanak (Seramik Parçaları)
Fotoğraf D.73: Çini Fırının Planı

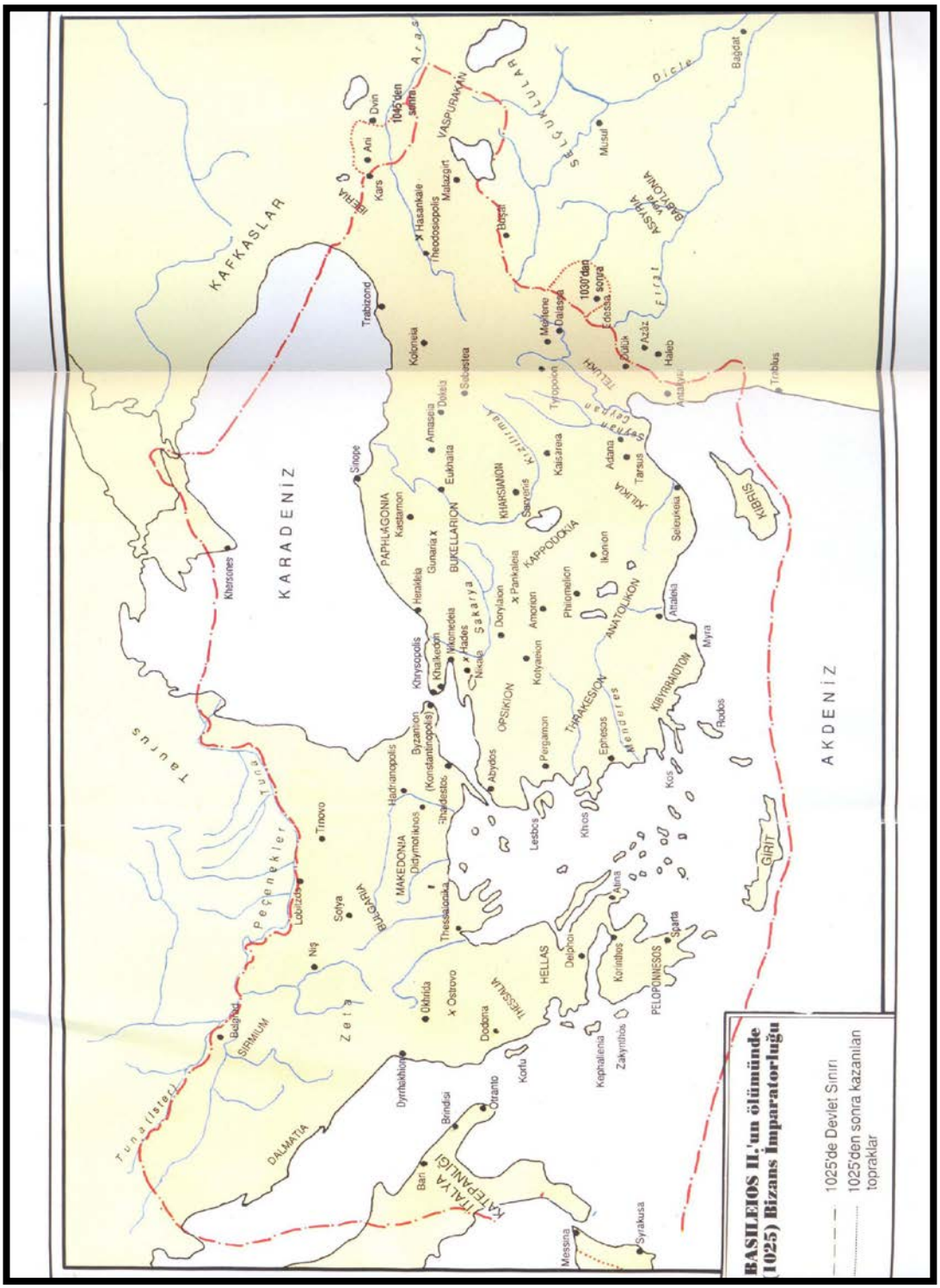
EK A: AHLAT'IN KROKİSİ VE AHLAT KROKİSİNE AİT AÇIKLAMALAR

1-Araştırma Enstitüsü*
2-Eski İç kale
3-Mağara – İbadethane
4-Süleyman Ağa Taşlığı*
5-Süleyman Ağa Taşlığının Devamı*
6-Seyran-tepe*
7-Hükümdar Sarayı
8-Malhan: Sur içinde kalmaktadır. İbrahim Kafesoğlu bu yerde at, sığır ve koyun gibi hayvanların muhafaza edildiğini tahmin etmektedir (1949, cilt 1, sayı 1, s. 172).
9-Hamam-Önü (Minare Yokuşu)
10-Usta Şakird Kümbedi
11-Usta Şakird Yanındaki Kümbedi
12-Hasan Padişah Kümbedi
13-Hasan Padişah Yanındaki Kümbet
14-Bogatay Aka Kümbedi
15-Hüseyin Timur Kümbedi
16-Erzen Hatun Kümbedi
17-Bayındır Kümbedi
18-Keşiş Kümbedi
19-Şehid İsmail Kümbedi
20-Alimoğlu Kümbedi
21-Emir Ali Kümbedi
22-Bilinmiyor
23-Bilinmiyor
24-Mirza Bey Kümbedi
25-Hacı Nine Kümbedi
26-Darphane
27-Kara-Şeyh Mezarlığı
28-Kadı Mezarlığı
29-Yeni Kale*
30-İskender Paşa Cami*
31-Kadı Mehmed Cami*
32-Bayındır Cami
33- Meydanlık Mezarlığı
34-Bayındır Köprüsü
35-Taşdirek (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 190).
Krokide akıtlar (+) işareti ile gösterilmiştir.
*: gösterilen yerler Osmanlı dönemi ve sonrasında yapılmıştır.

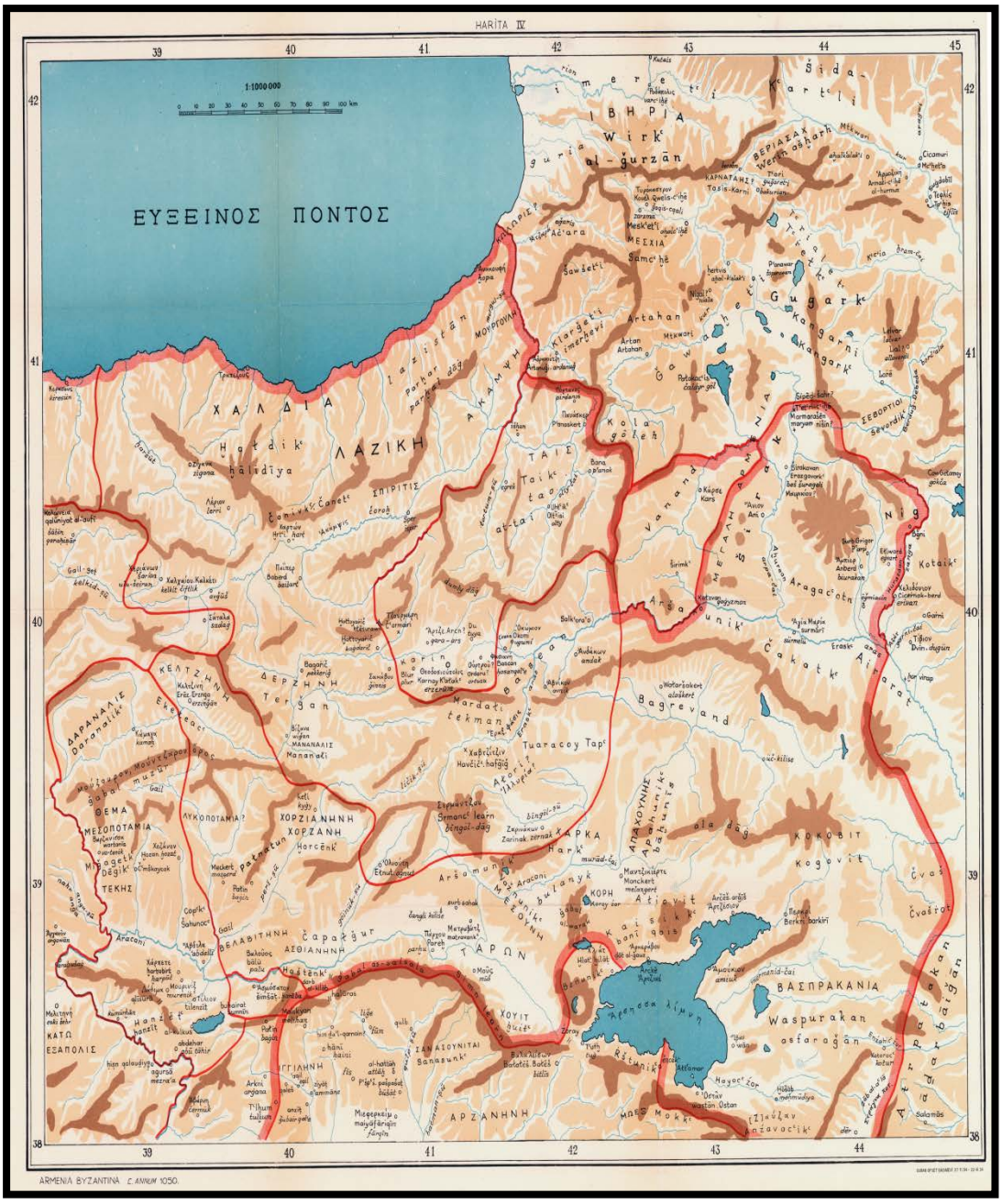

Ahlat'ın Krokisi (Kafesoğlu, 1949, cilt 1, sayı 1, s. 191).

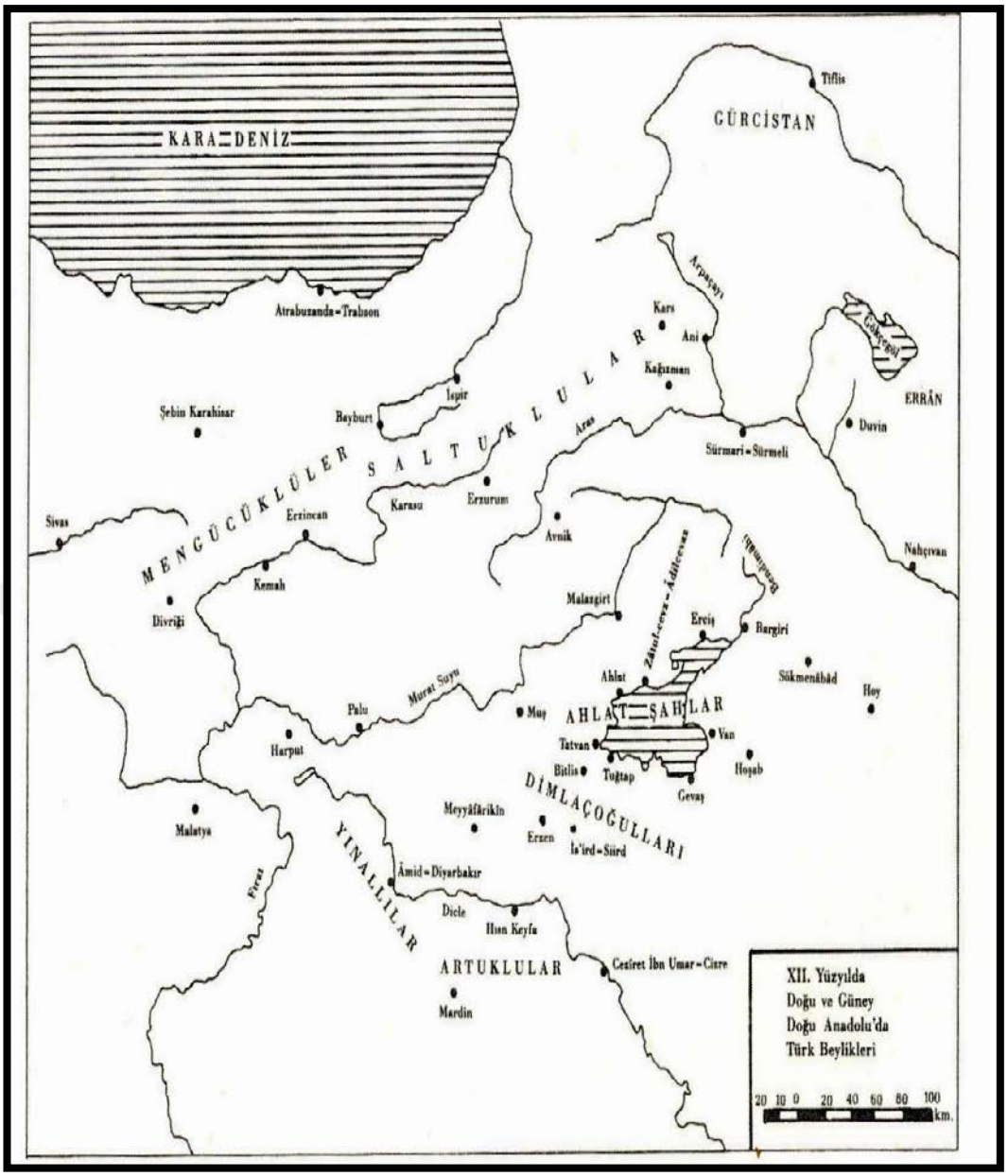
EK B: HARİTALAR

Harita B.1: II. Basileios'un Ölümünde (1025) Bizans İmparatoruğunun haritası (Demirkent, 2014, s. 323)

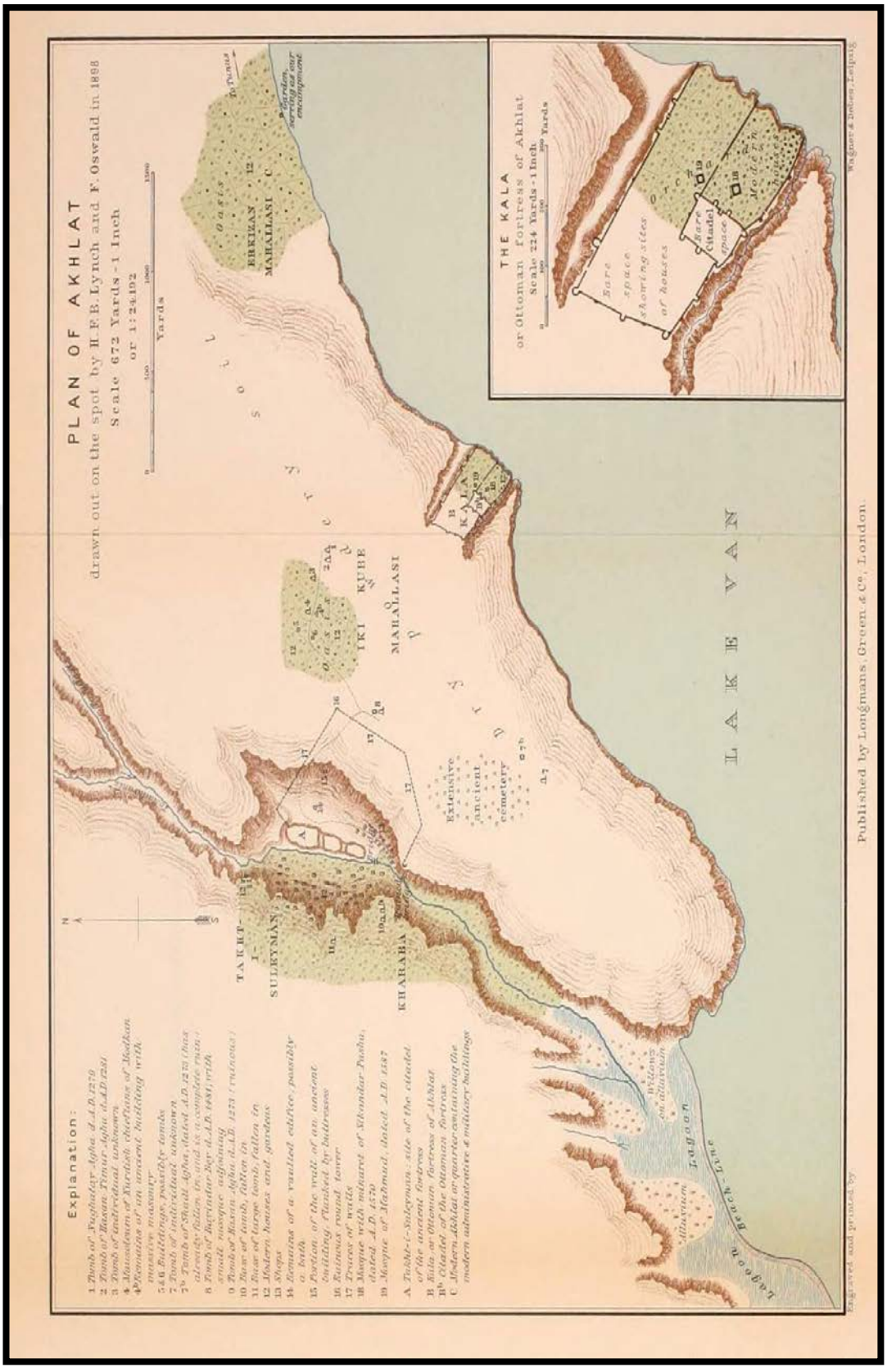
Harita B.2: Armenia Byzantina C.Annum 1050 (Honigmann, 1970, s. 227, ekler).

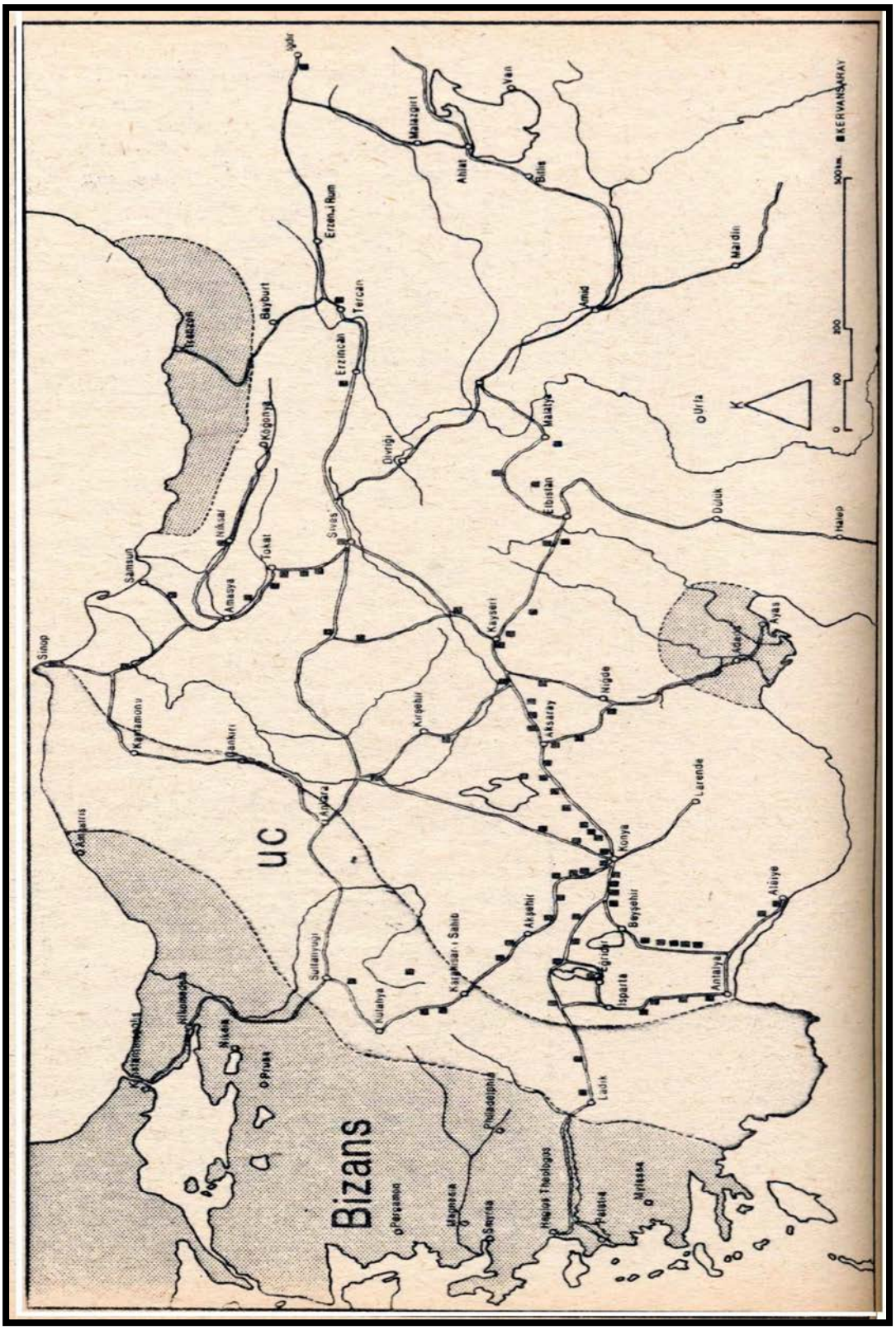
Harita B.3: XII. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri (Sümer, 2015, s. 121).

Harita B.4: Doğu Anadolu veYakın Çevresinde Tunç ve Erken Demir Çağına ait Kale ve Nekropollerin Dağılımı (Belli, 2013, s. 20).

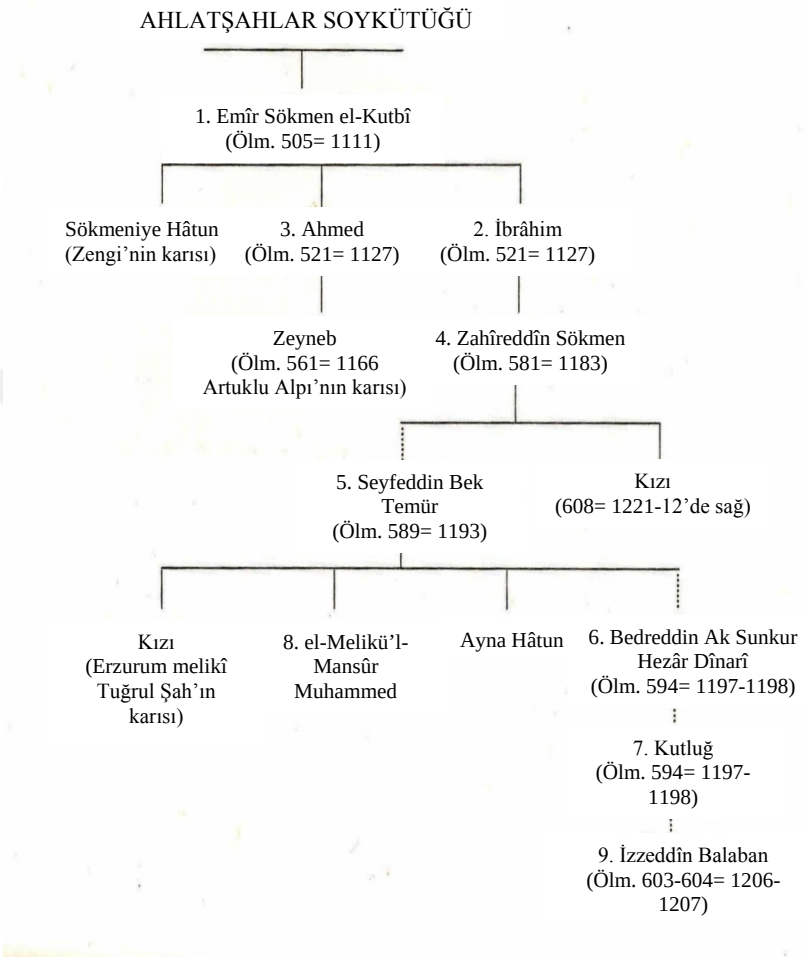
Harita B.5: Ahlat Şehir Planı (Lynch, 1901, vol. 2, s. 296-297).

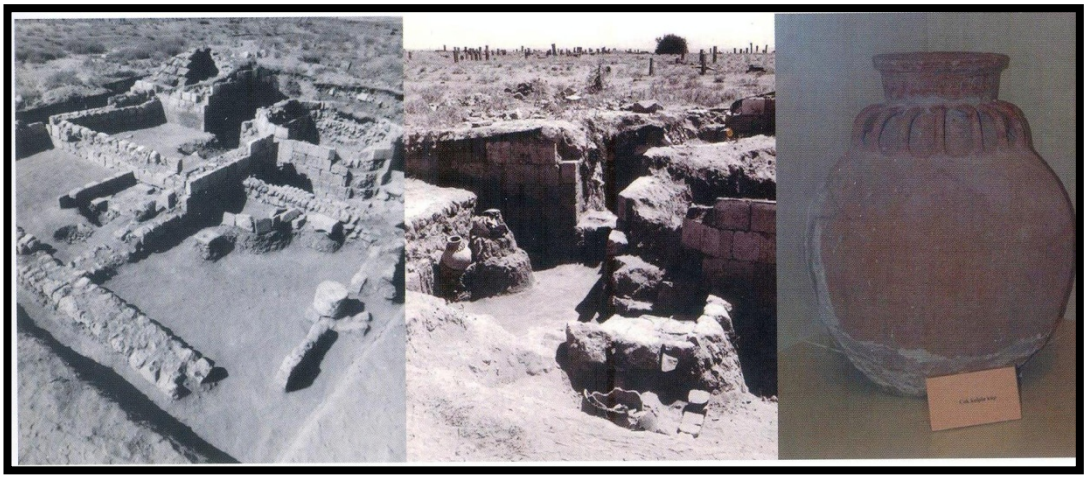
Harita B.5: XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu Kentleri ve Yol Ağı (Tanyeli, 1987, s. 230).

EK C: ÇİZELGE

Çizelge C.1: Ahlatşahlar Soy Kütüğü (Sümer, 2015, s. 116).

EK D: FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf D.1: Akıtlar, Küp (Muvakkat Yerleşme Yeri) (H. Karamağaralı, 2007, s. 89).

Fotoğraf D.2: Harabe Şehir, Ahlat (http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18946&with_photo_id=61824203&order=date_desc&user=4042199).

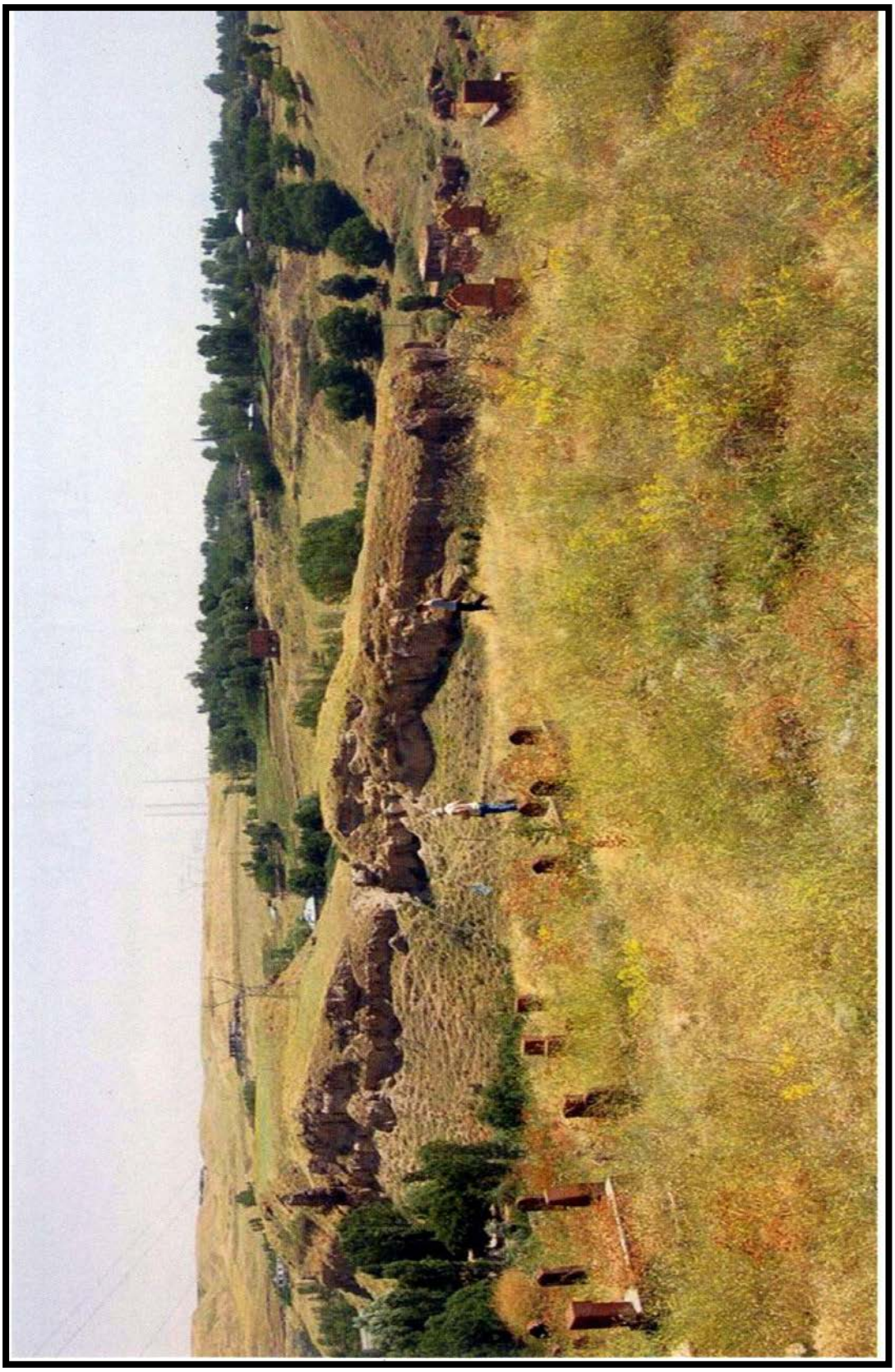
Fotoğraf D.3: Harabe Şehir, Ahlat (http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18951&with_photo_id=61823985&order=date_desc&user=4042199).

Fotoğraf D.4: Harabe Şehir, Ahlat (http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=18954&with_photo_id=61823663&order=date_desc&user=4042199).

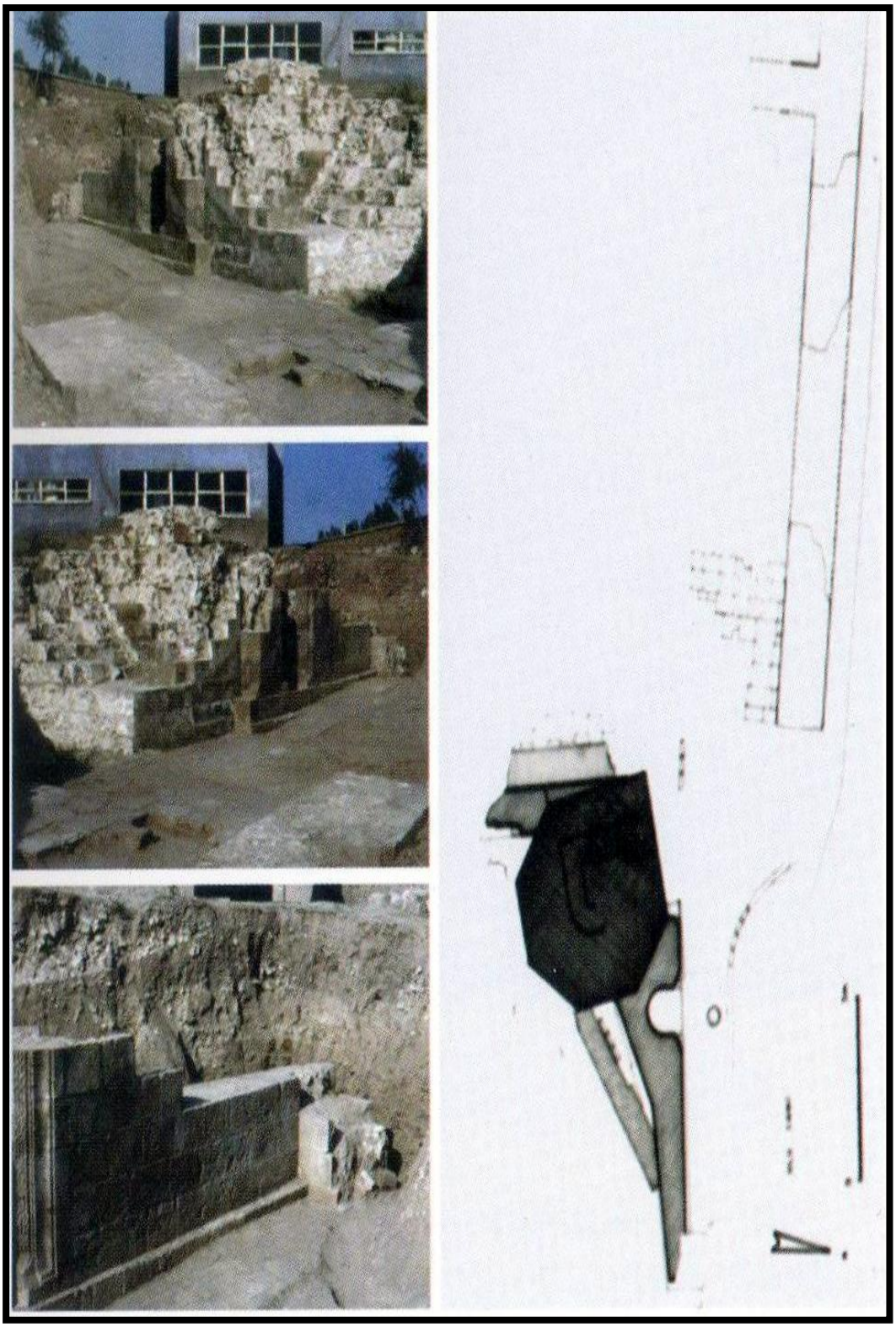
Fotoğraf D.5: Eski Ahlat Kalesi Kalıntıları Harabe Şehir, Ahlat (http://www.fotografturk.com/eski-ahlat-kalesi-kalintilari-harabesehir-ahlat-p180966).

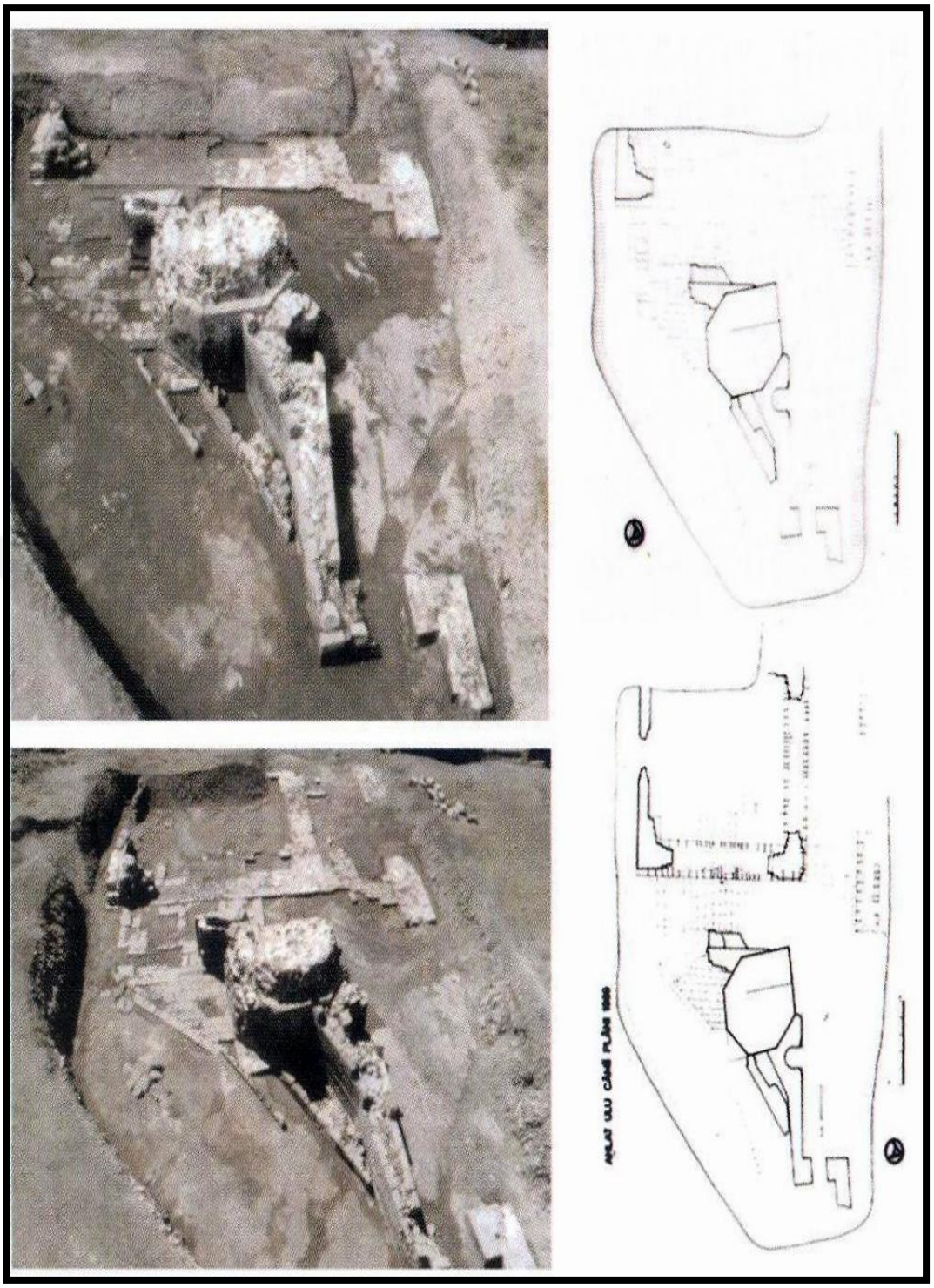
Fotoğraf D.6: İç Kale Kalıntılar (H.Karamağaralı, 2007, s. 84).

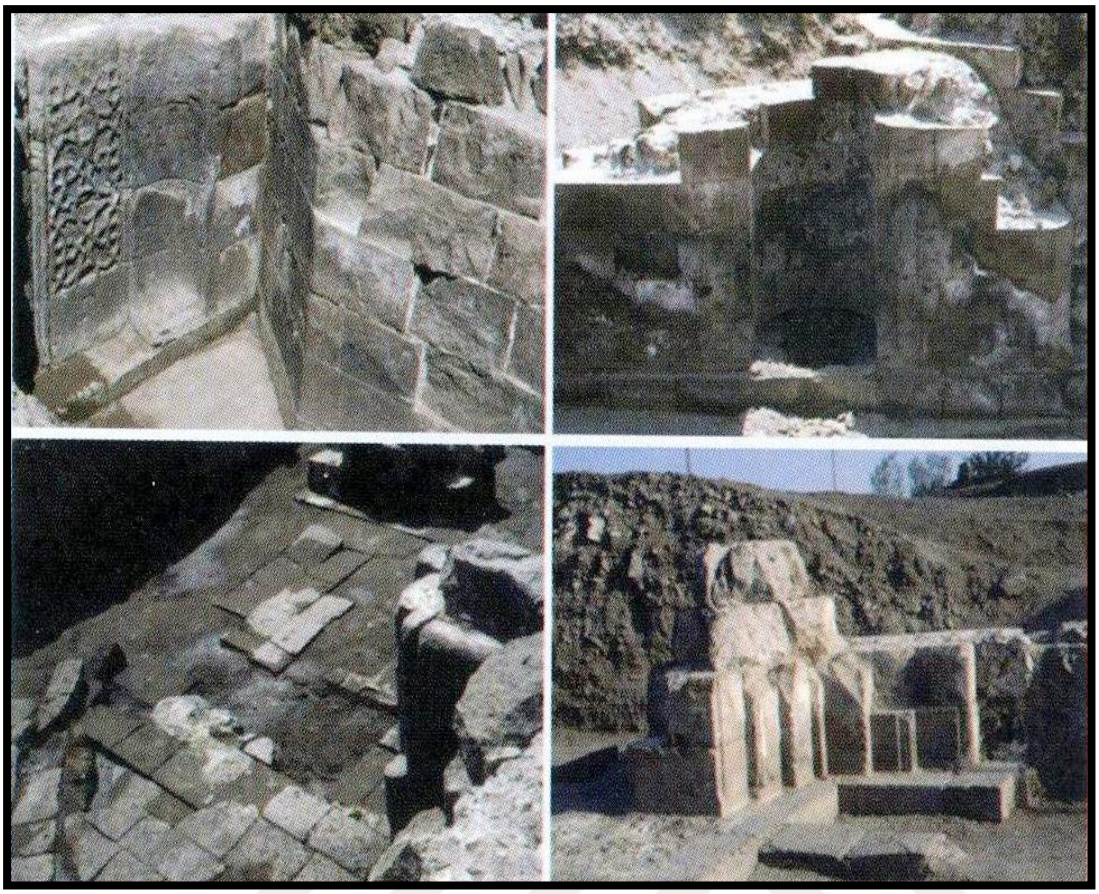
Fotoğraf D.7: Kule Kalıntısı (H.Karamağaralı, 2007, s. 85).

Fotoğraf D.8: Cami ve Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 91).

Fotoğraf D.9: Cami ve Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 91).

Fotoğraf D.10: Cami Kalıntısı (H. Karamağaralı, 2007, s. 91).

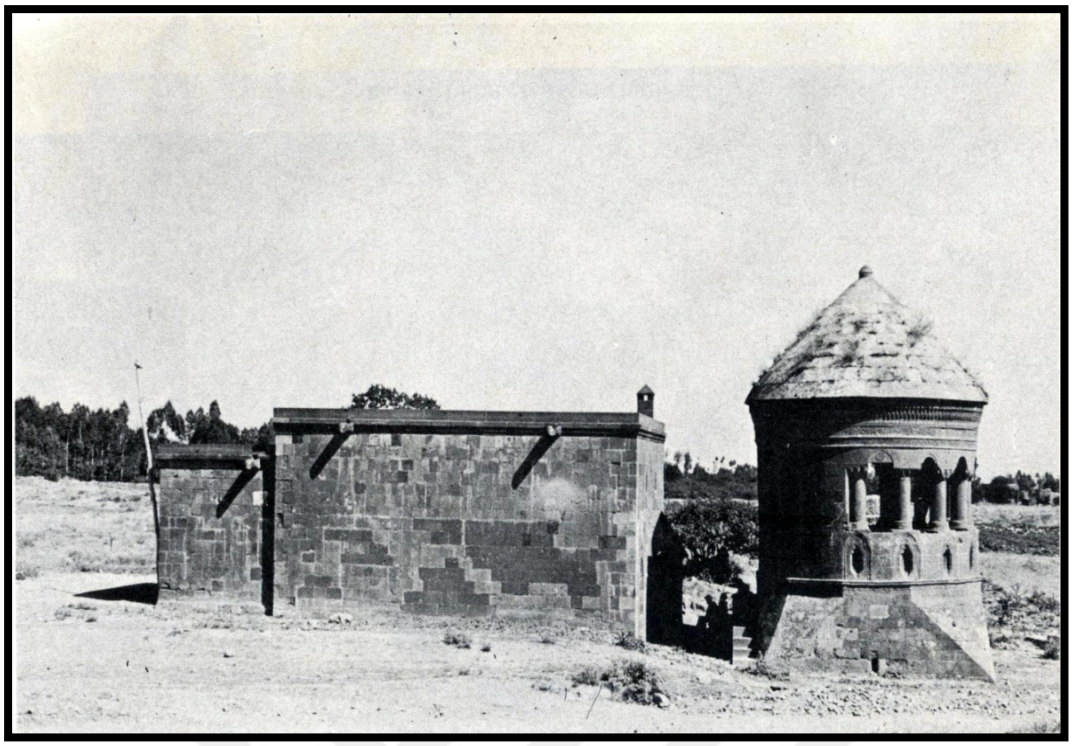
Fotoğraf D.11: Sütun Parçaları (H. Karamağaralı, 2007, s. 91).

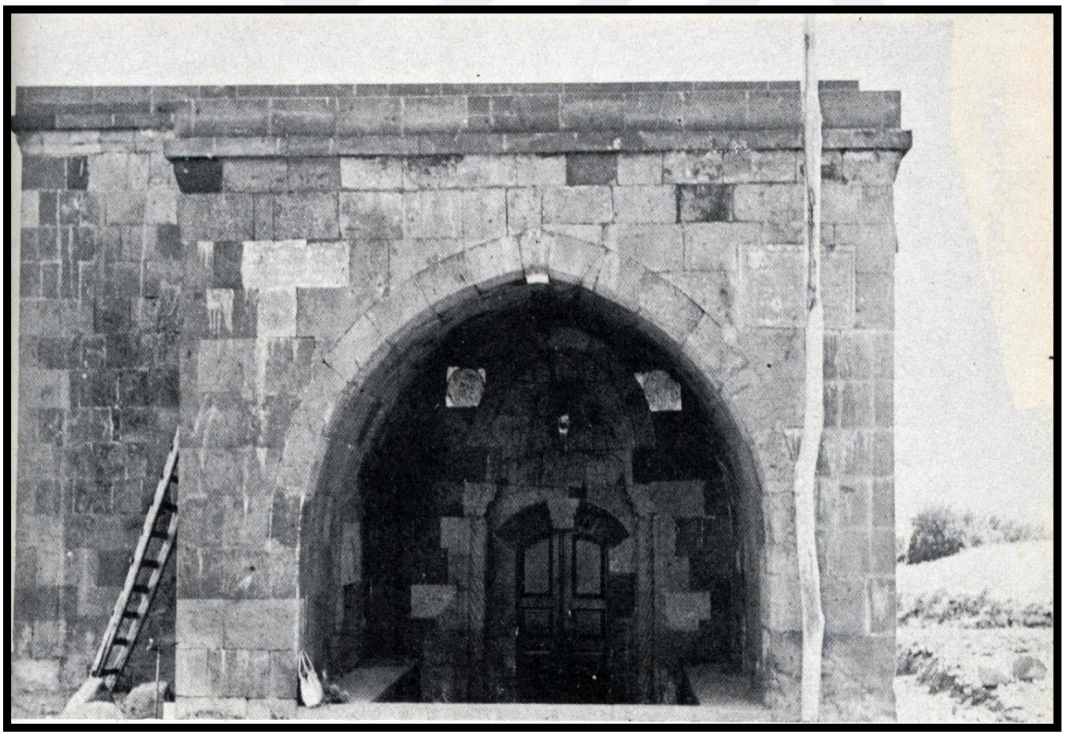
Fotoğraf D.12: Sütun Parçaları (H. Karamağaralı, 2007, s. 92).

Fotoğraf D.14: Ahlat Ulu Cami ve Planı 1991 (H. Karamağaralı, 2007, s. 92).

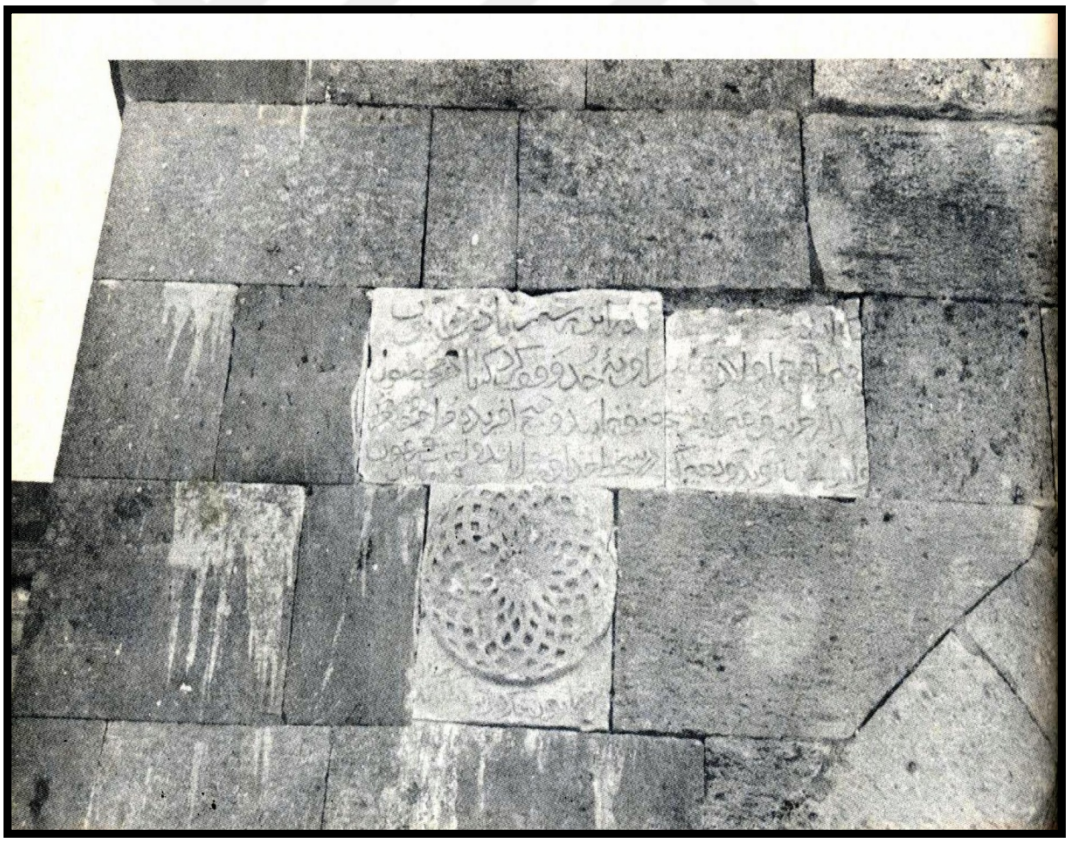
Fotoğraf D.15: Bayındır Kümbeti ve Camisi (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.16: Bayındır Camisi (Tabak, 1972)

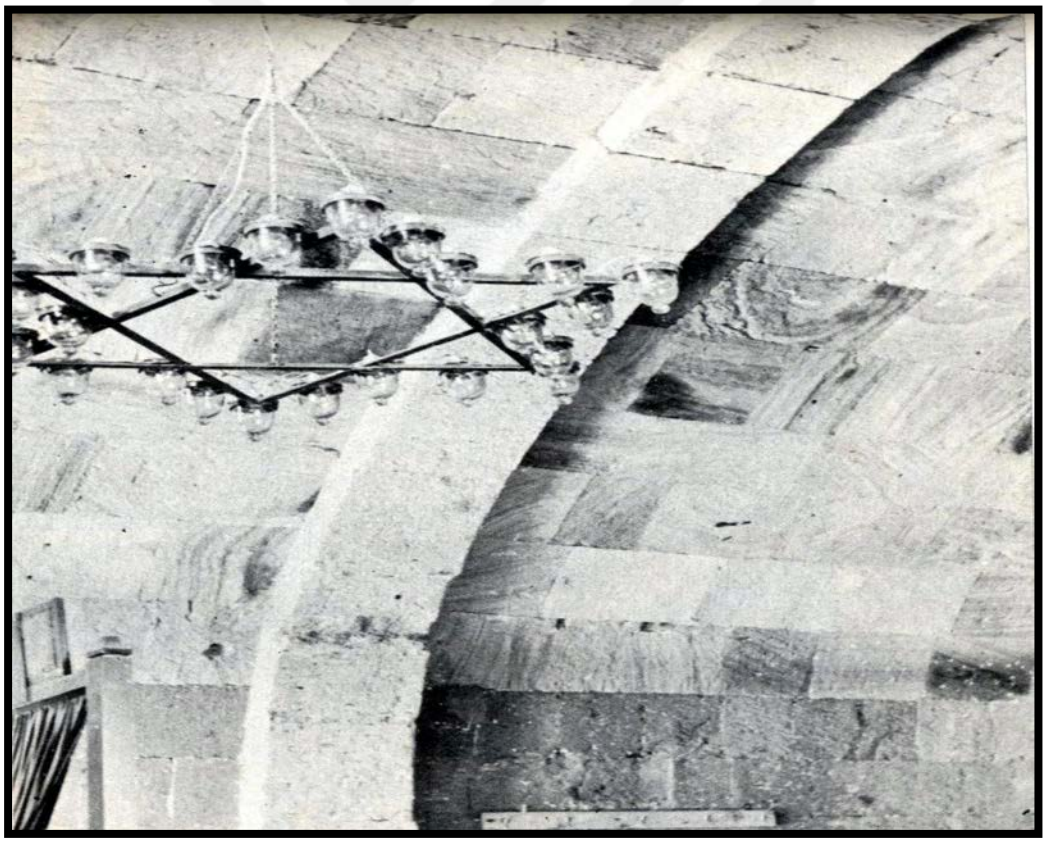
Fotoğraf D.17: Bayındır Camisi ve Usta Kitabesi (Tabak, 1972).

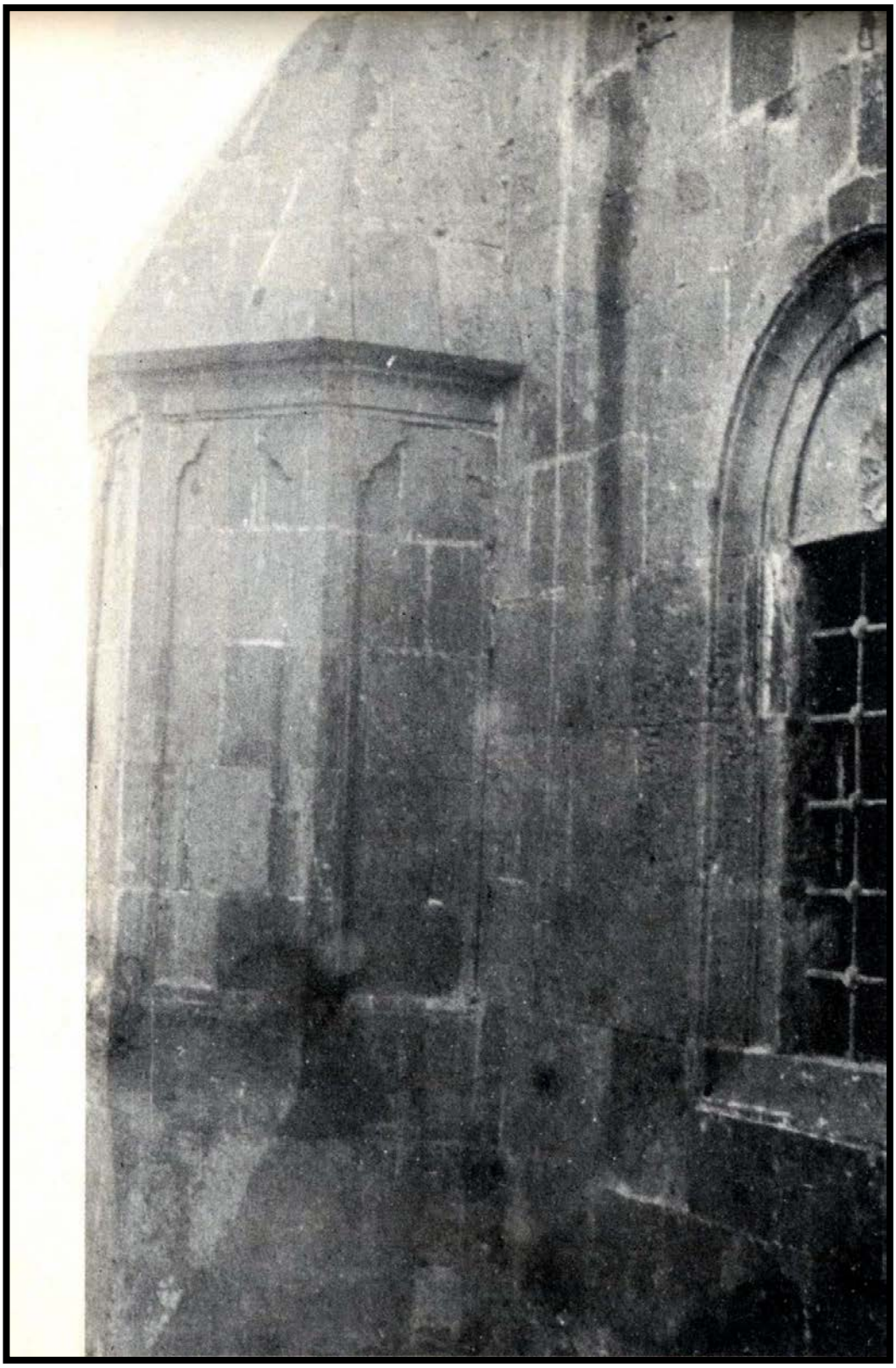
Fotoğraf D.18: Bayındır Camisinin Sağ Tarafındaki Kitabe (Tabak, 1972).

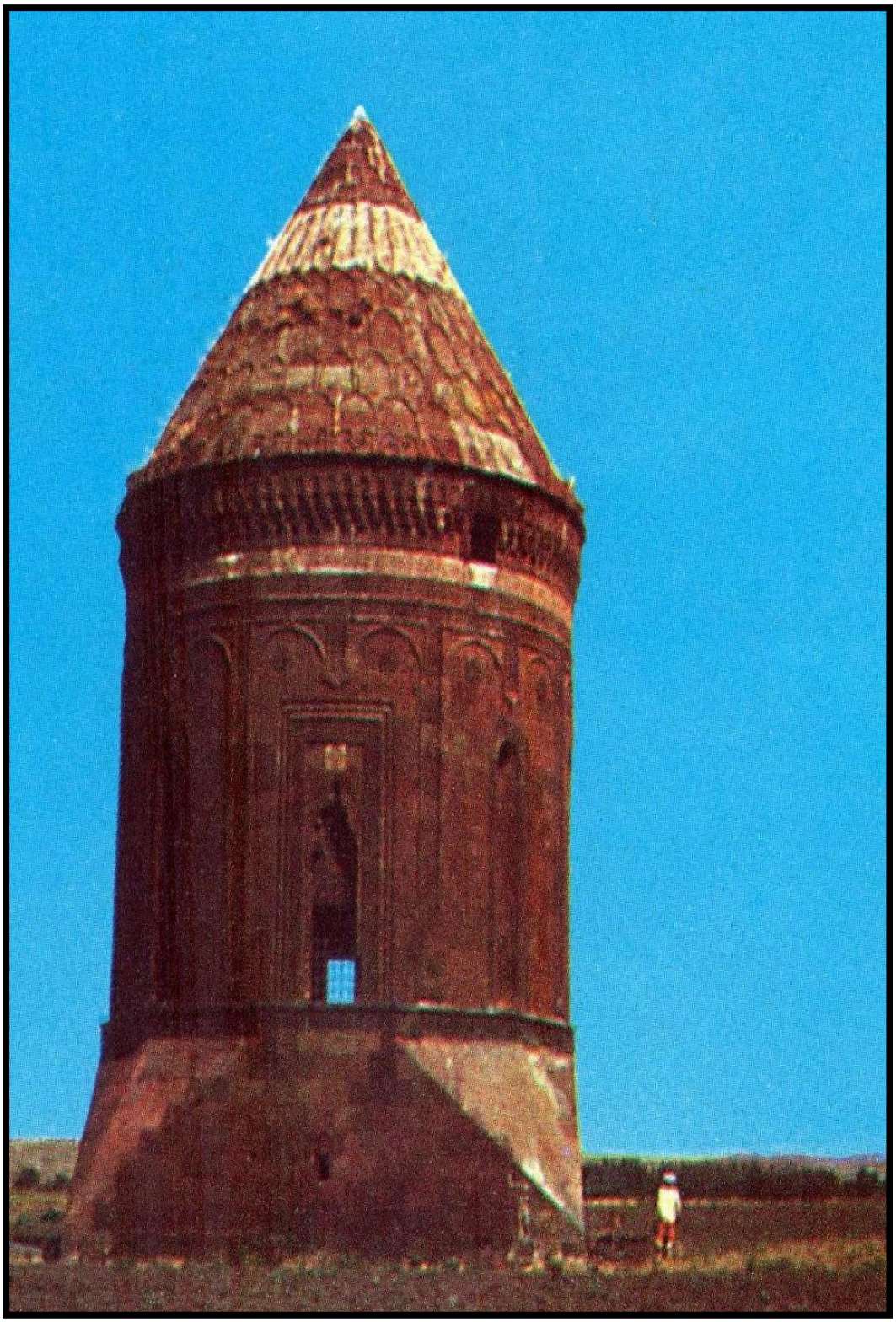
Fotoğraf D.19: Bayındır Camisinin Sol Tarafında Kalan Farsça Kitabe (Tabak, 1972).

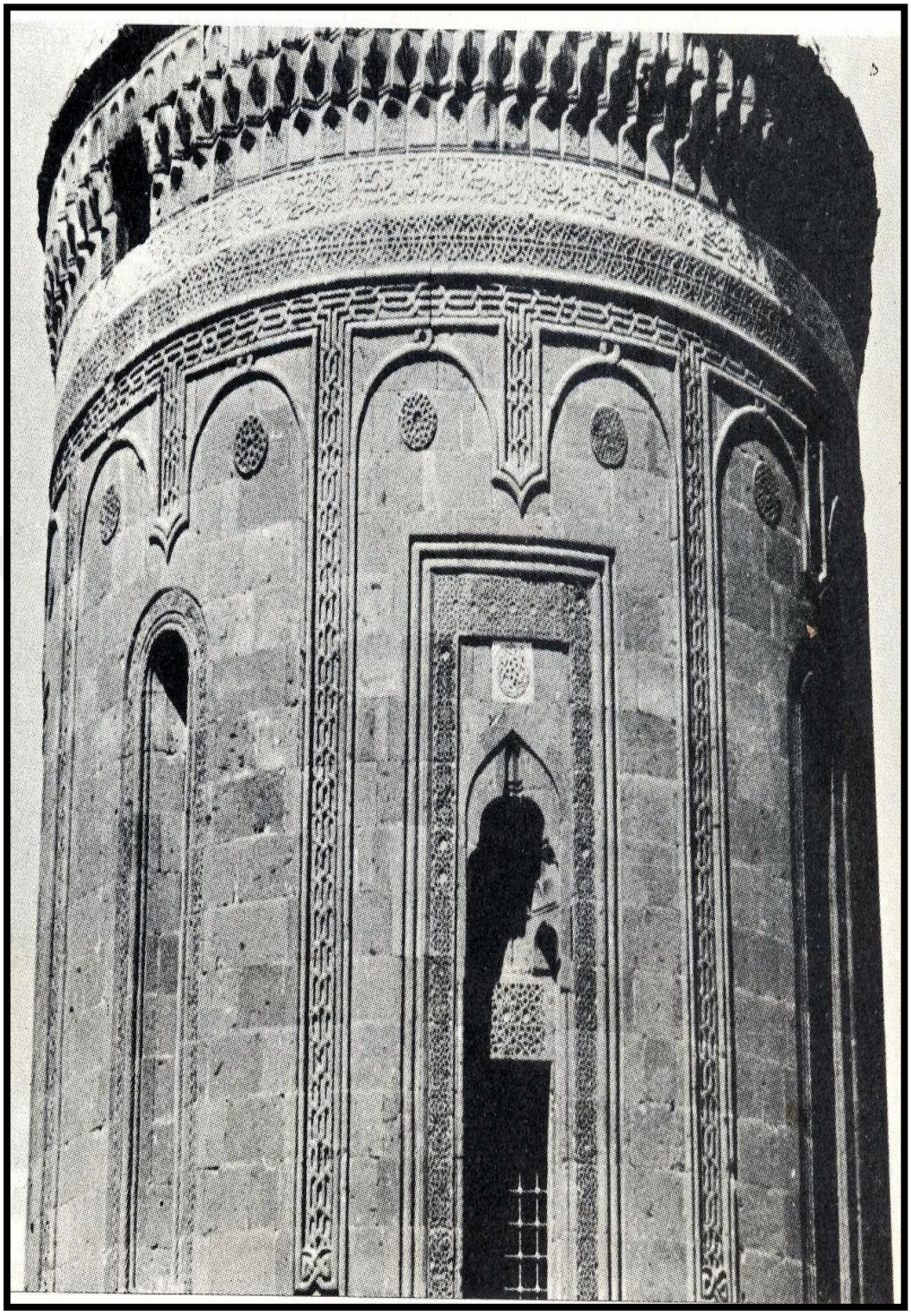
Fotoğraf D.20: Bayındır Camisi, Destek Kemeri (Tabak, 1972).

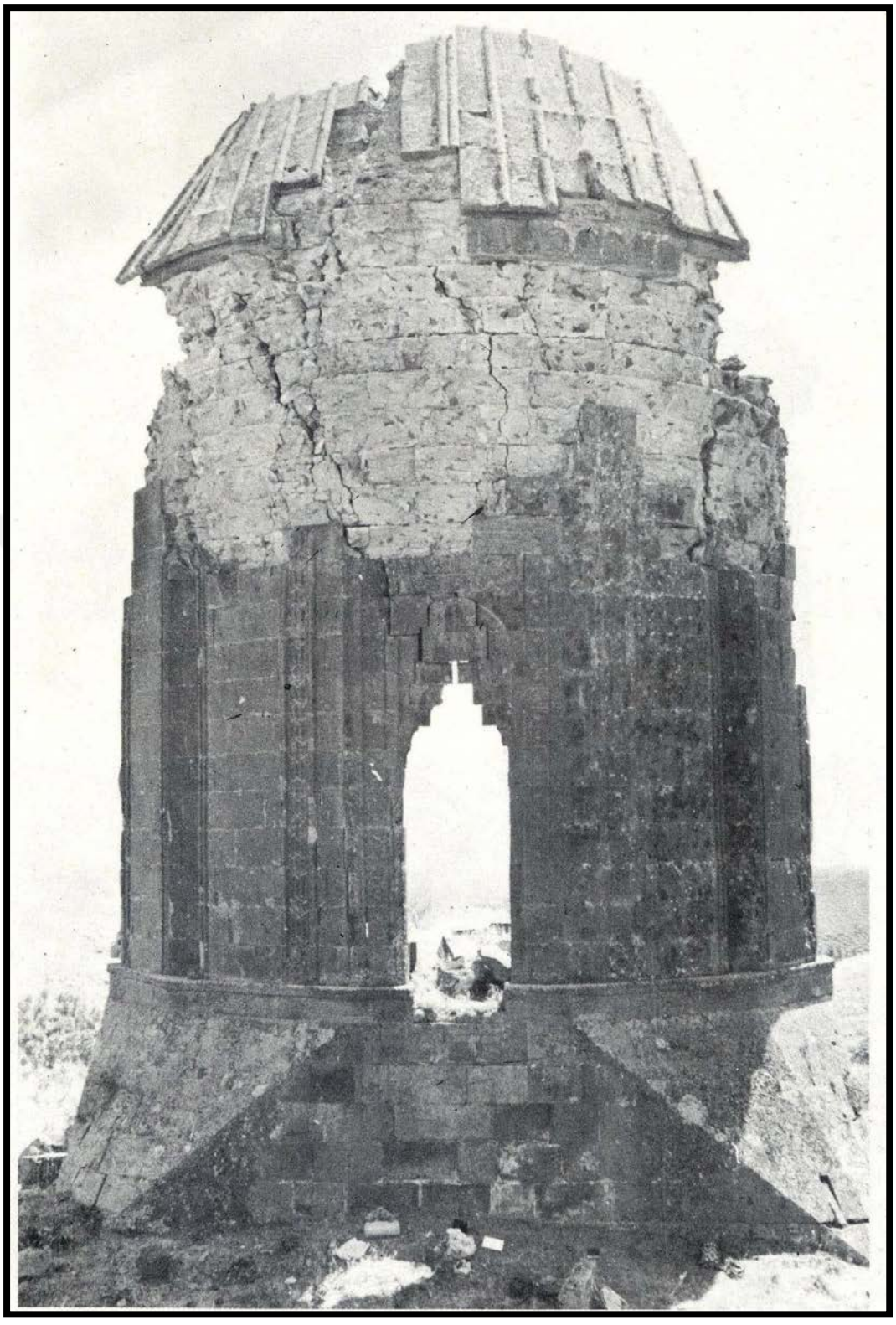
Fotoğraf D.21: Bayındır Camisi, Mihrap (Tabak, 1972).

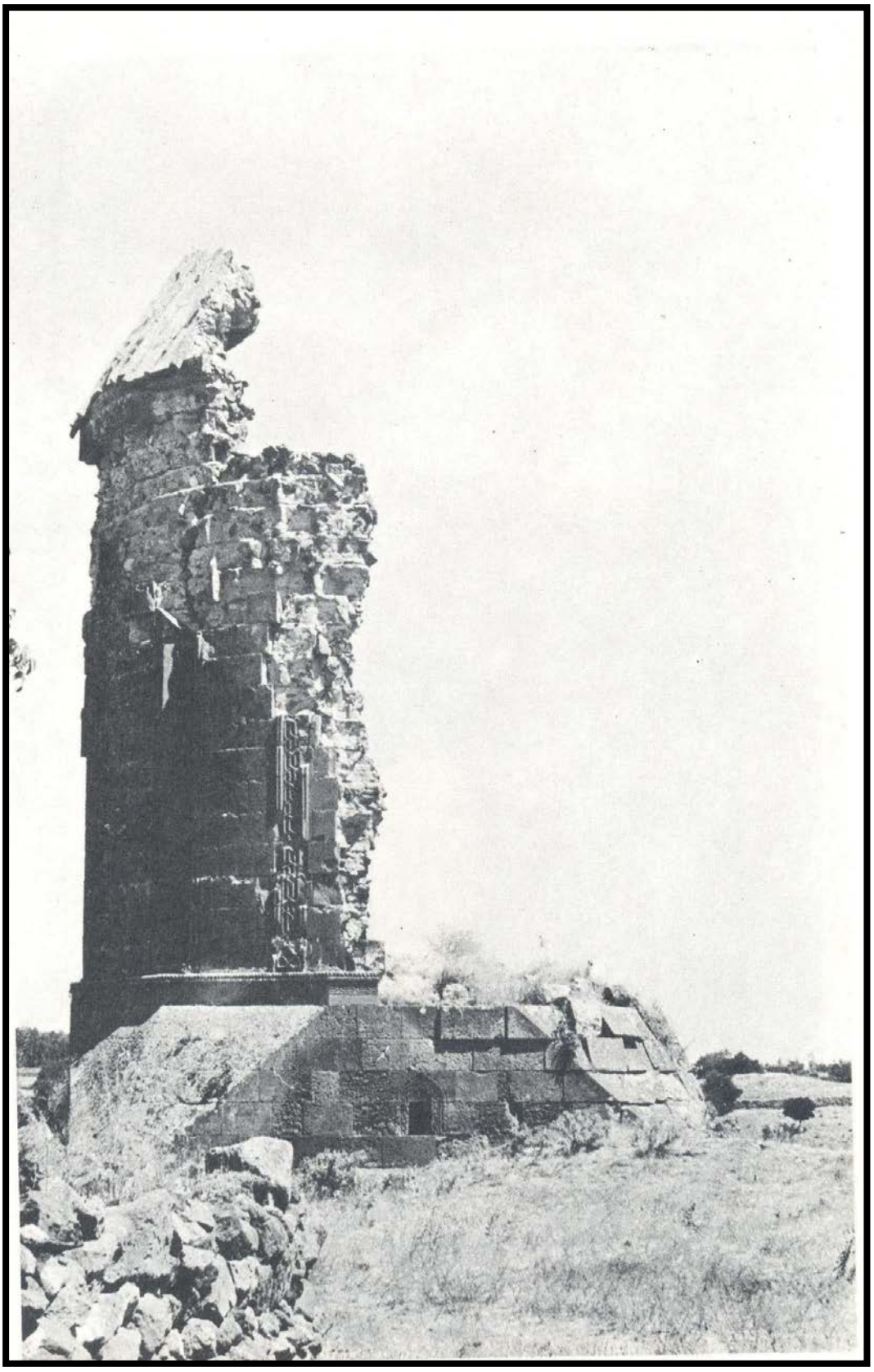
Fotoğraf D.22: Usta Şakirt Kümbeti (Tabak, 1972).

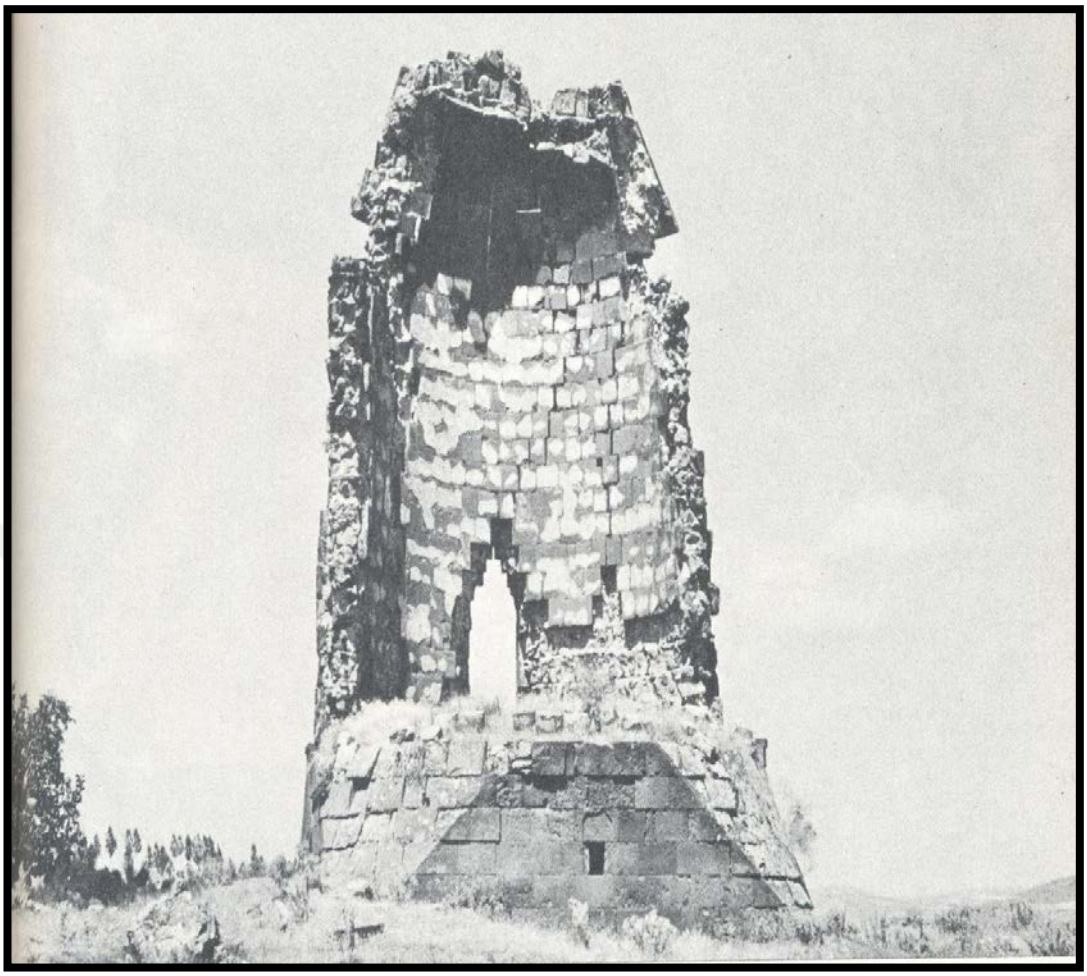
Fotoğraf D.23: Usta Şakirt Kümbeti (Tabak, 1972).

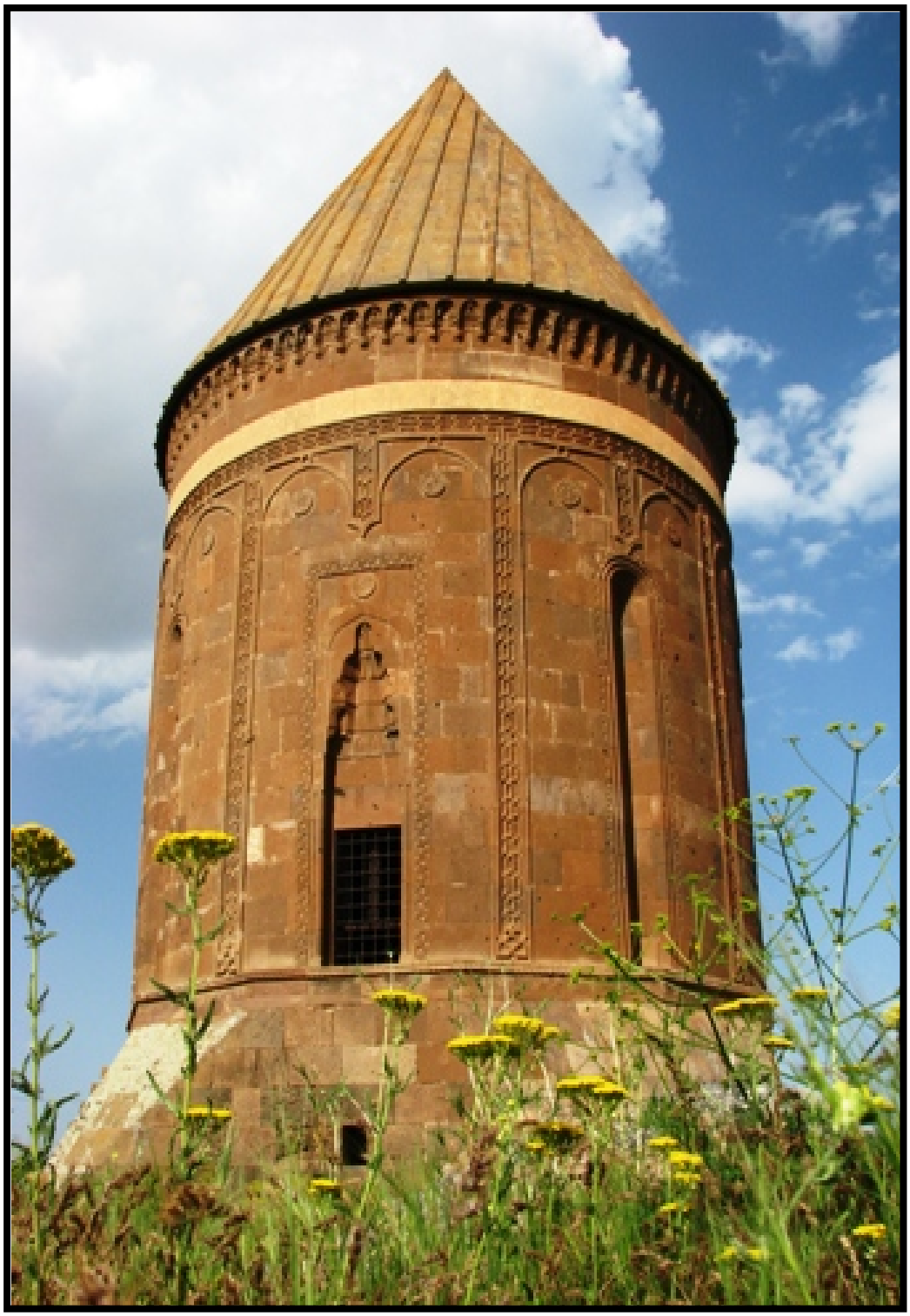
Fotoğraf D.24: Hasan Padişah Kümbeti, 1972 (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.25: Hasan Padişah Kümbeti, 1972 (Tabak, 1972).

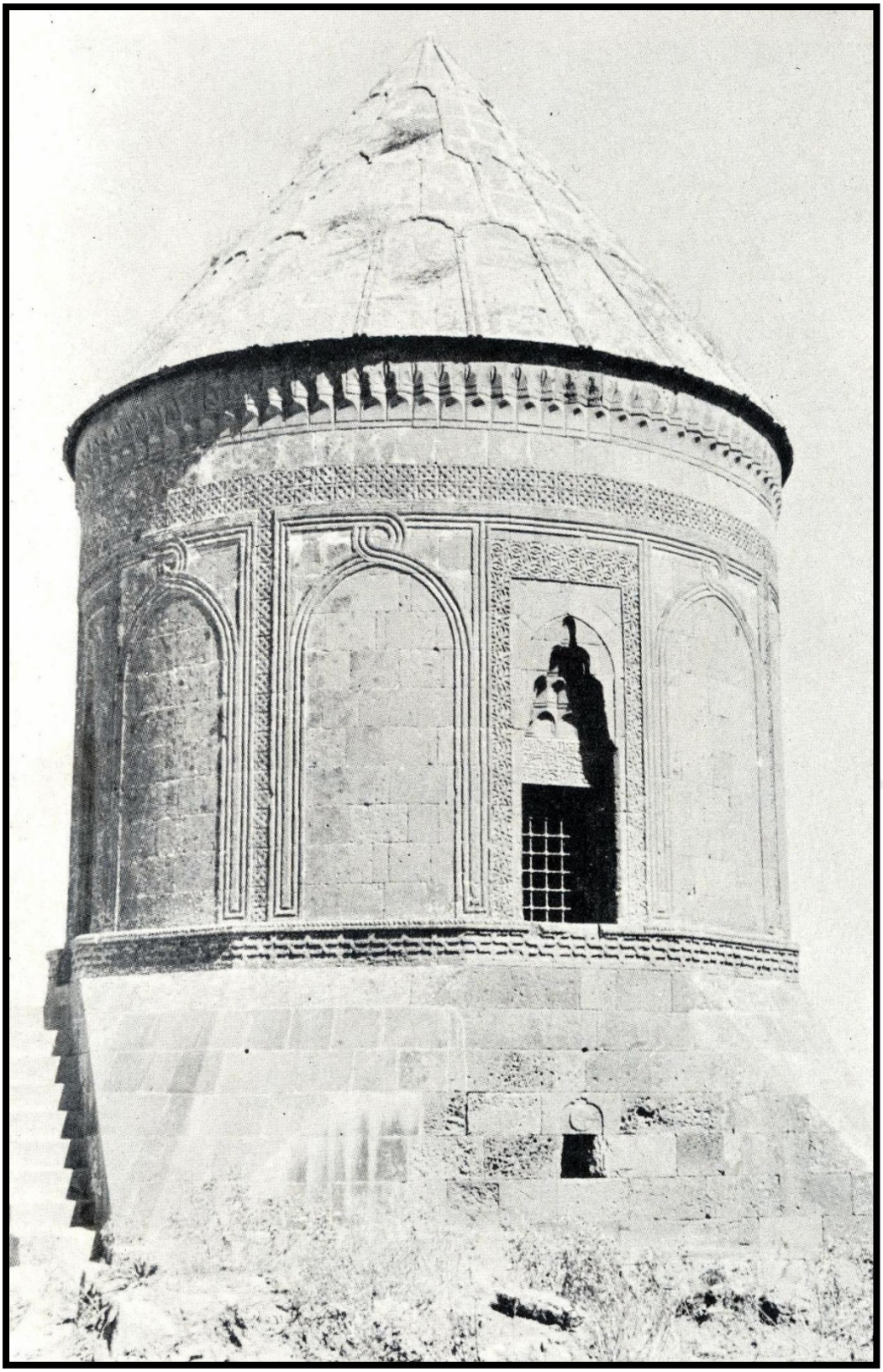
Fotoğraf D.26: Hasan Padişah Kümbeti, 1972 (Tabak, 1972).

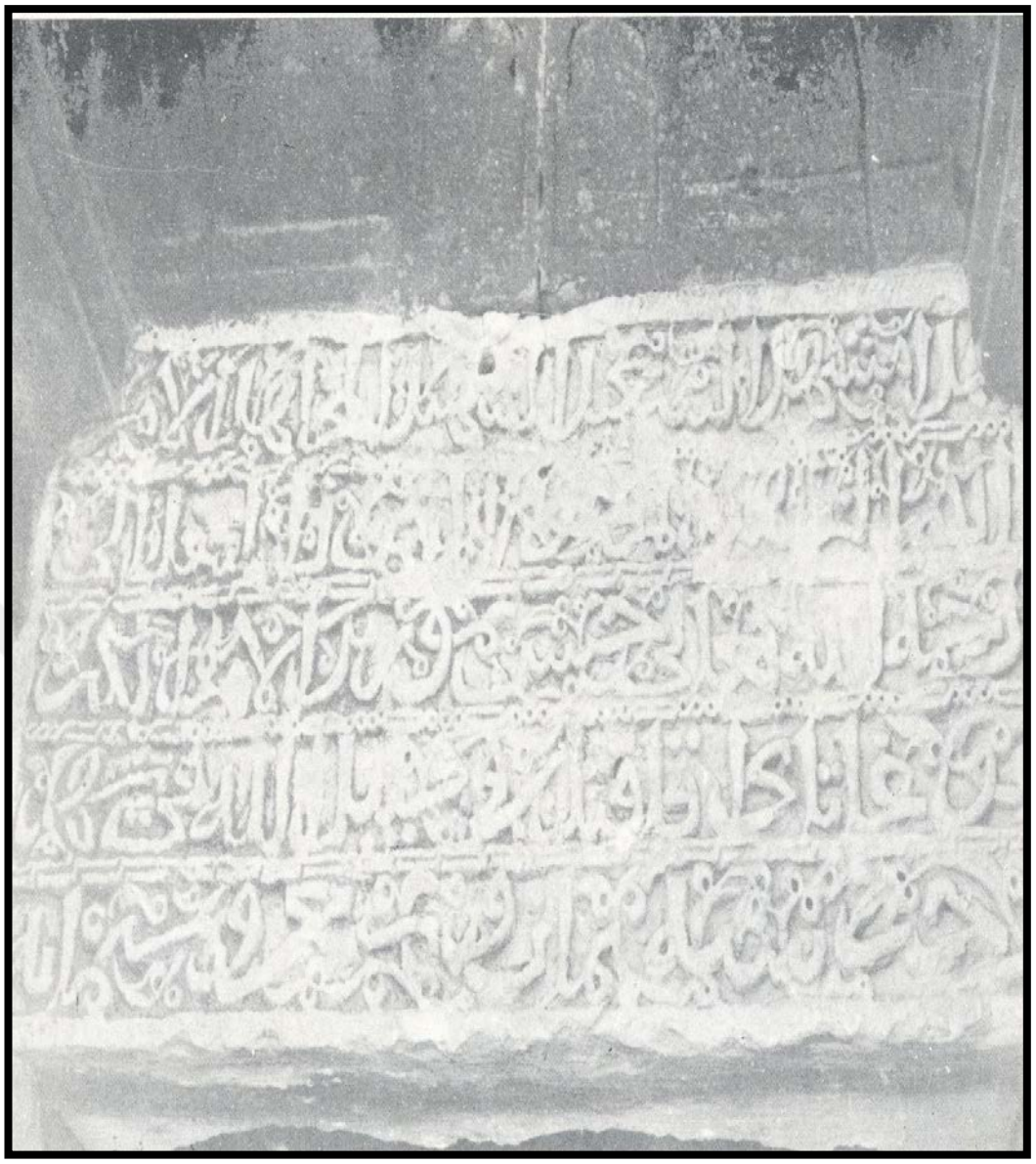
Fotoğraf D.27: Hasan Padişah Kümbeti
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==).

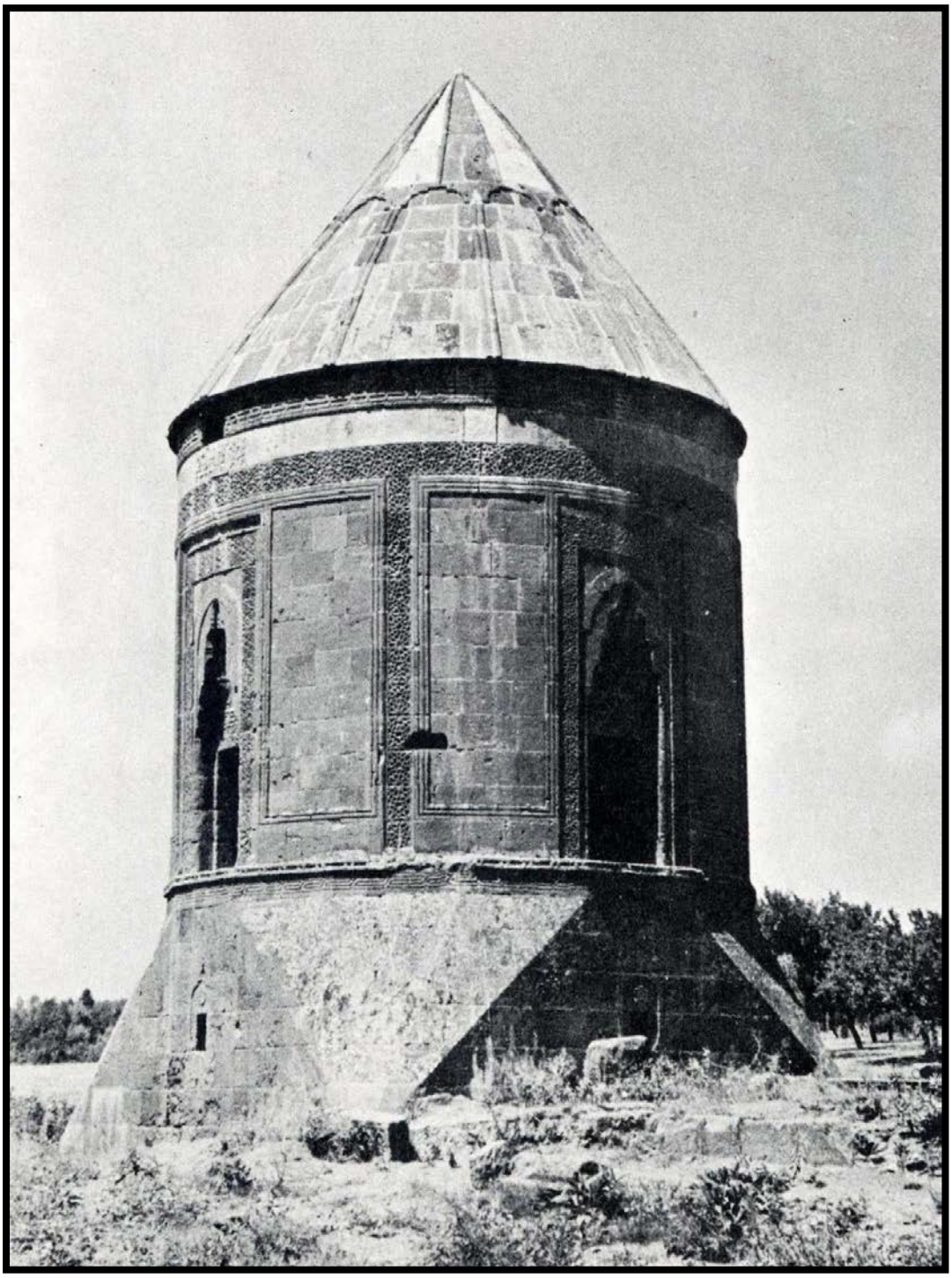
Fotoğraf D.28: İki Kümbet
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==)

Fotoğraf D.29: Bugatay Aka Kümbeti (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.30: Bugatay Aka Portal Üzerindeki Kitabe (Tabak, 1972).

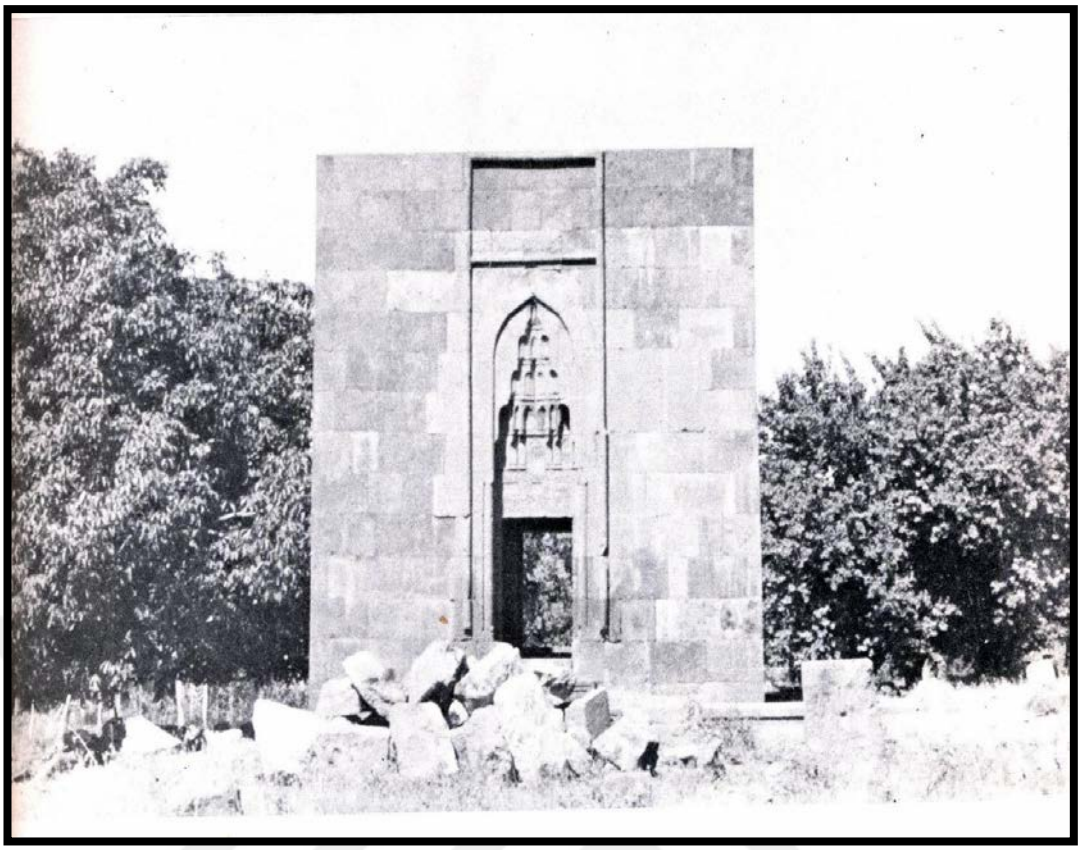
Fotoğraf D.31: Hüseyin Timur Kümbeti (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.32: Hüseyin Timur Kümbeti (Tabak, 1972).

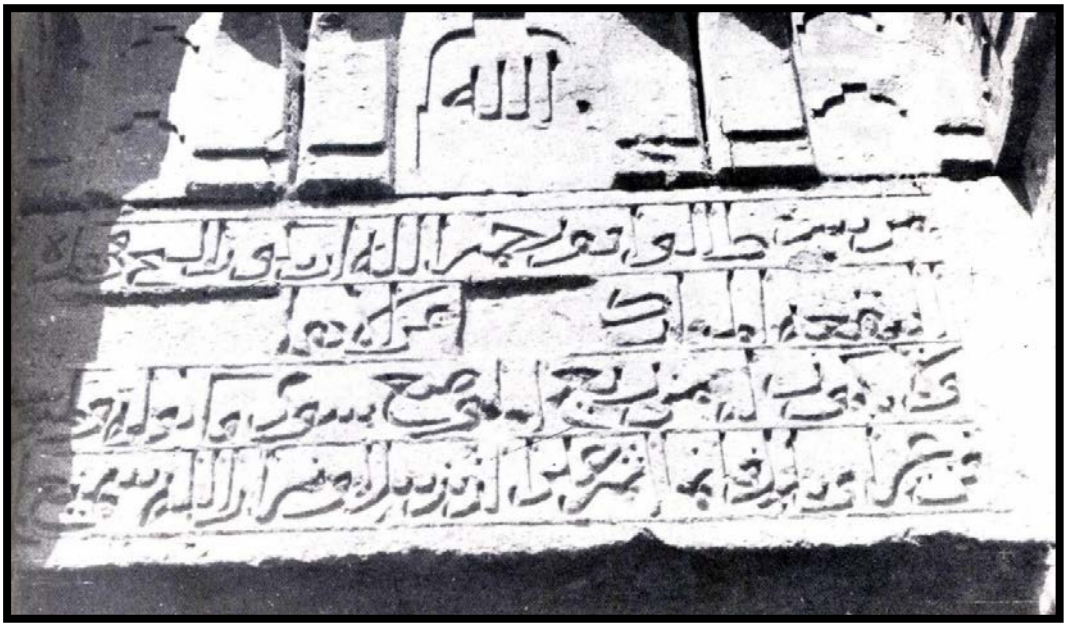
Fotoğraf D.33: Erzen Hatun Kümbeti (Tabak, 1972).

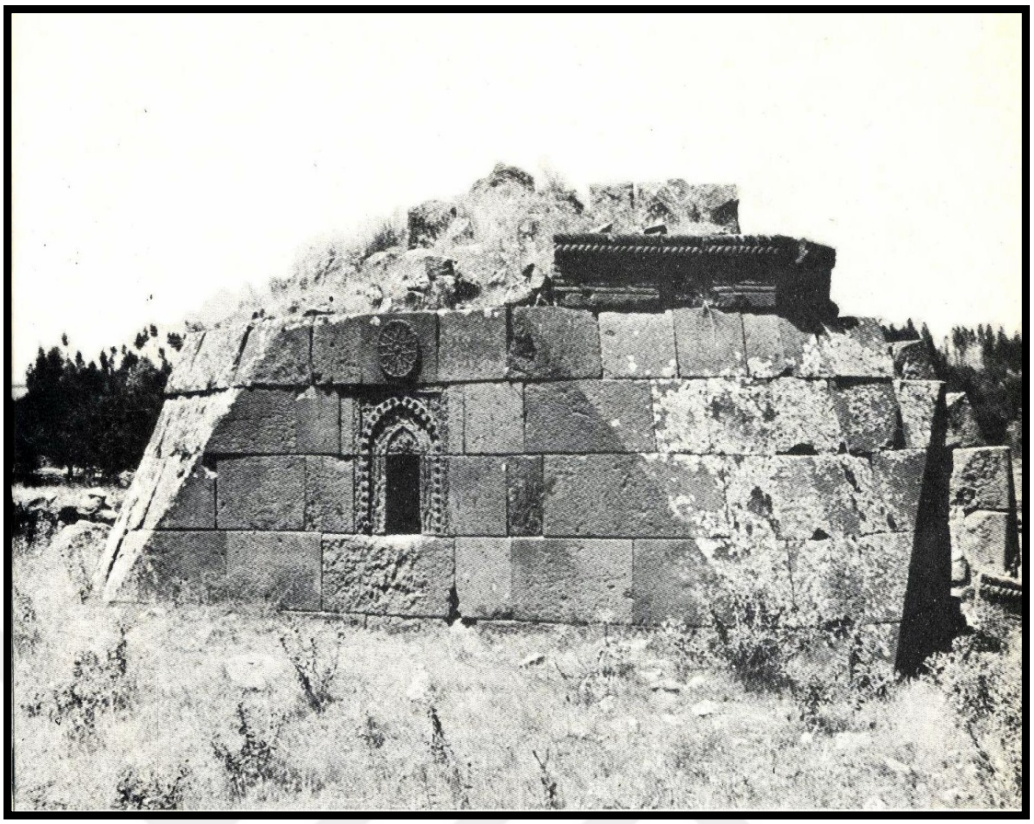
Fotoğraf D.34: Şeyh Necmettin Türbesi, 1972 (1968 yılında onarım yapılmıştır. Onarımdan önce üst örtüsü yıkılmış; duvarlar harap olmuştur.) (Tabak, 1972, s. 11)

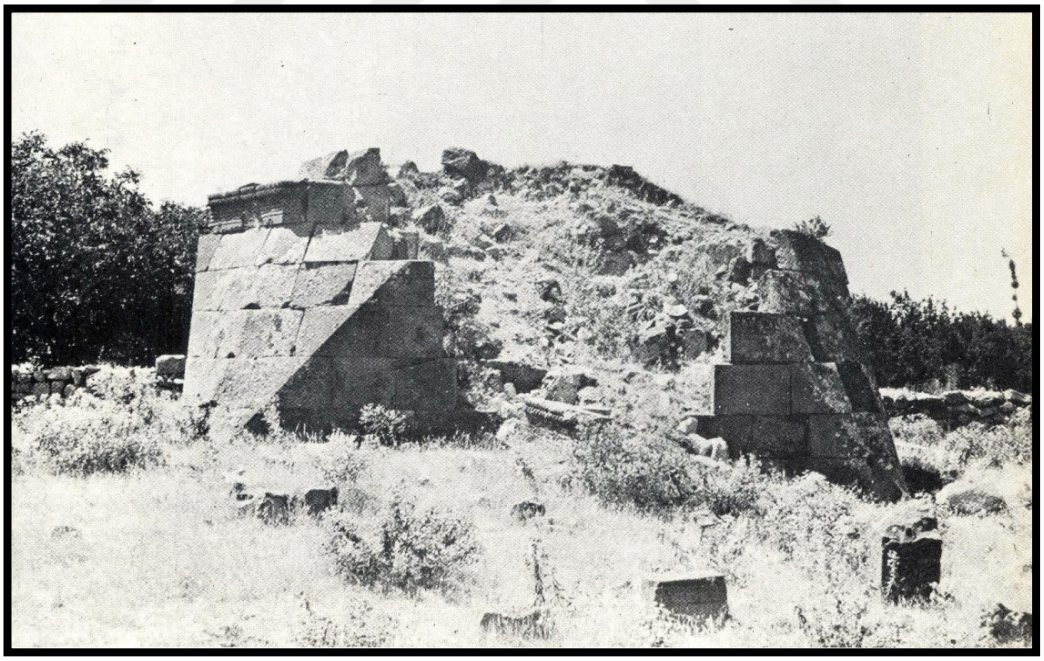
Fotoğraf D.35: Şeyh Necmettin Türbesi
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==).

Fotoğraf D.36: Şeyh Necmettin Kümbeti'nin Kapısının Üstündeki Kitabe (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.37: Ahlat/ Anonim Kümbet (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.38: Ahlat/ Anonim Kümbet (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.39: Bayındır Kümbeti
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==).

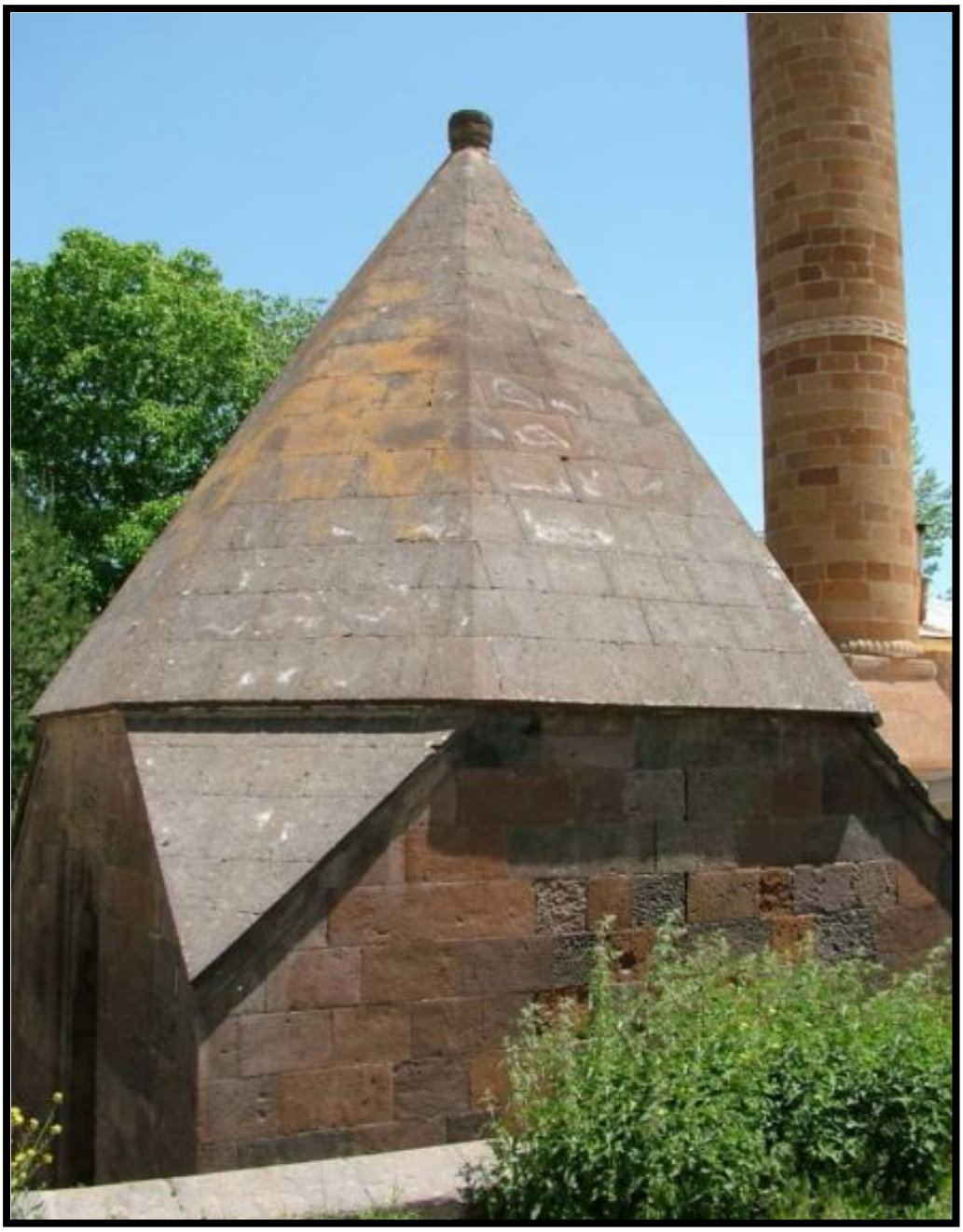
Fotoğraf D.40: Emir Ali Kümbeti
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==).

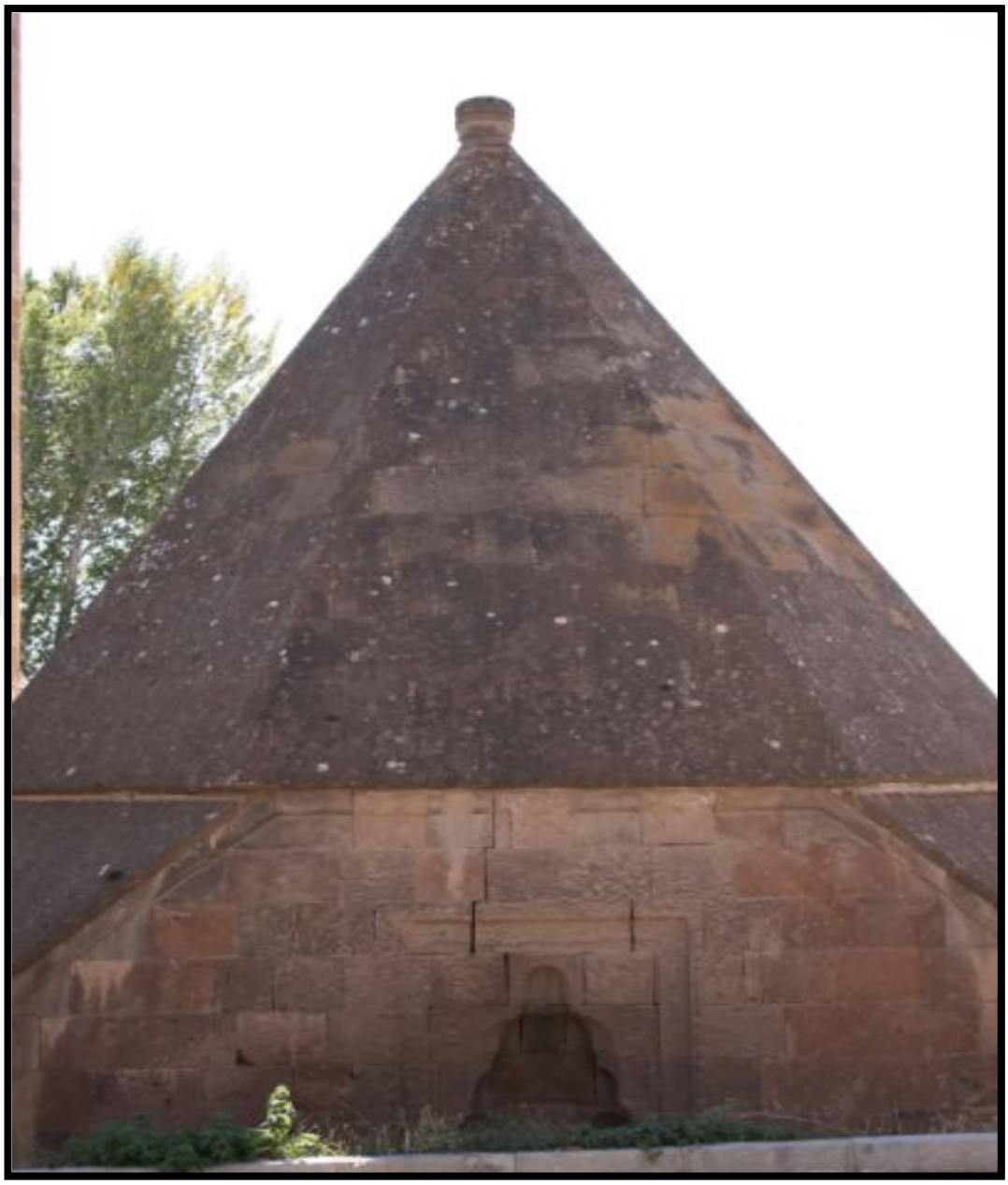
Fotoğraf D.41: Anonim Kümbet/ Keşiş Kümbet
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==)

Fotoğraf D.42: Alimoğlu Kümbeti (Yarım Kümbet)
(http://www.ahlat.bel.tr/?Syf=15&cat_id=109&baslik_name=S8O8bWJldGxlcg==)

Fotoğraf D.43: Mirza Bey Kümbeti (Anonim Türbe I) (http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=38:mirza-bey-kuembeti&catid=7:genel&Itemid=16).

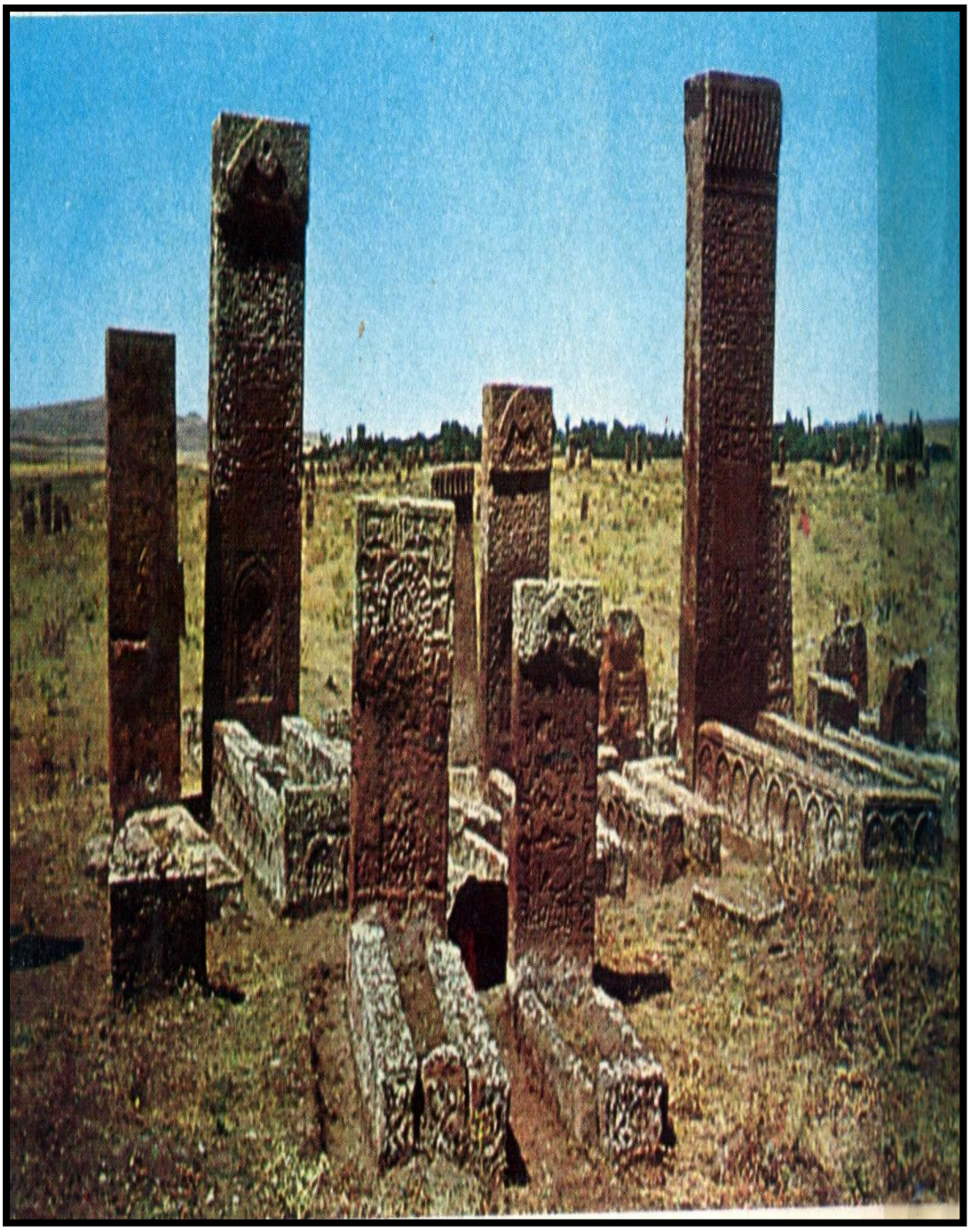
Fotoğraf D.44: Mirza Bey Kümbeti (Anonim Türbe I) (http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=38:mirza-bey-kuembeti&catid=7:genel&Itemid=16).

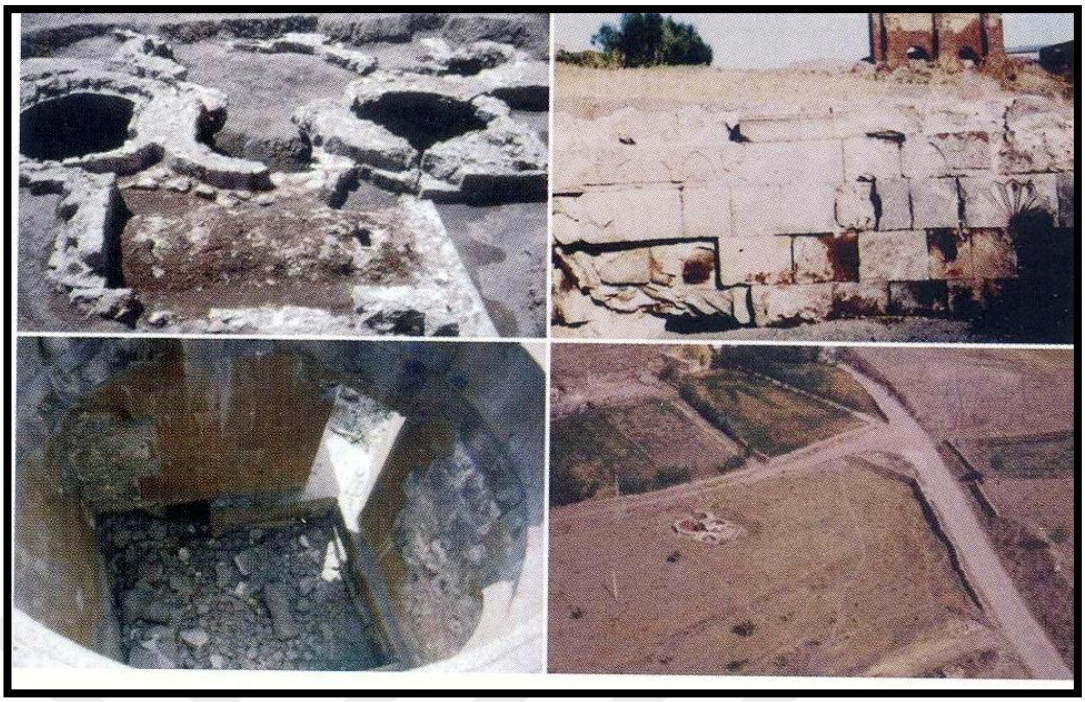
Fotoğraf D.45: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları
http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=41:selcuklu-mezarlii&catid=8:genel&Itemid=17

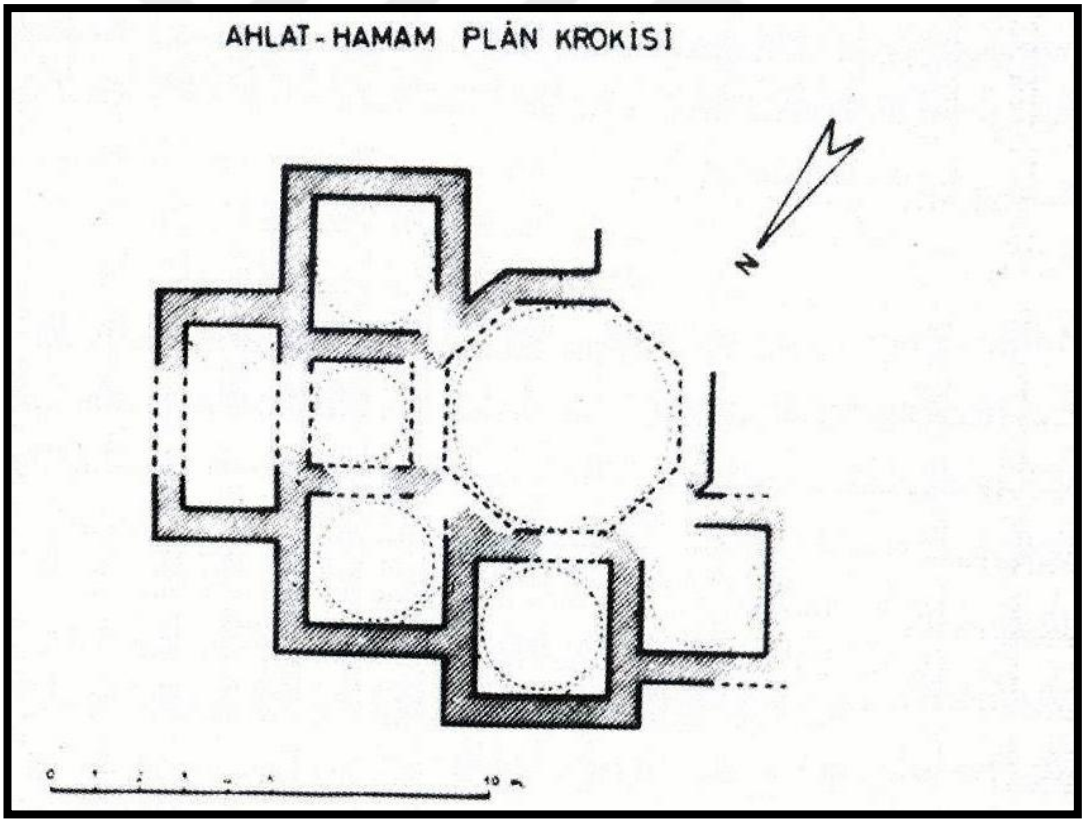
Fotoğraf D.46: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşı
(http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=41:selcuklu-mezarlii&catid=8:genel&Itemid=17)

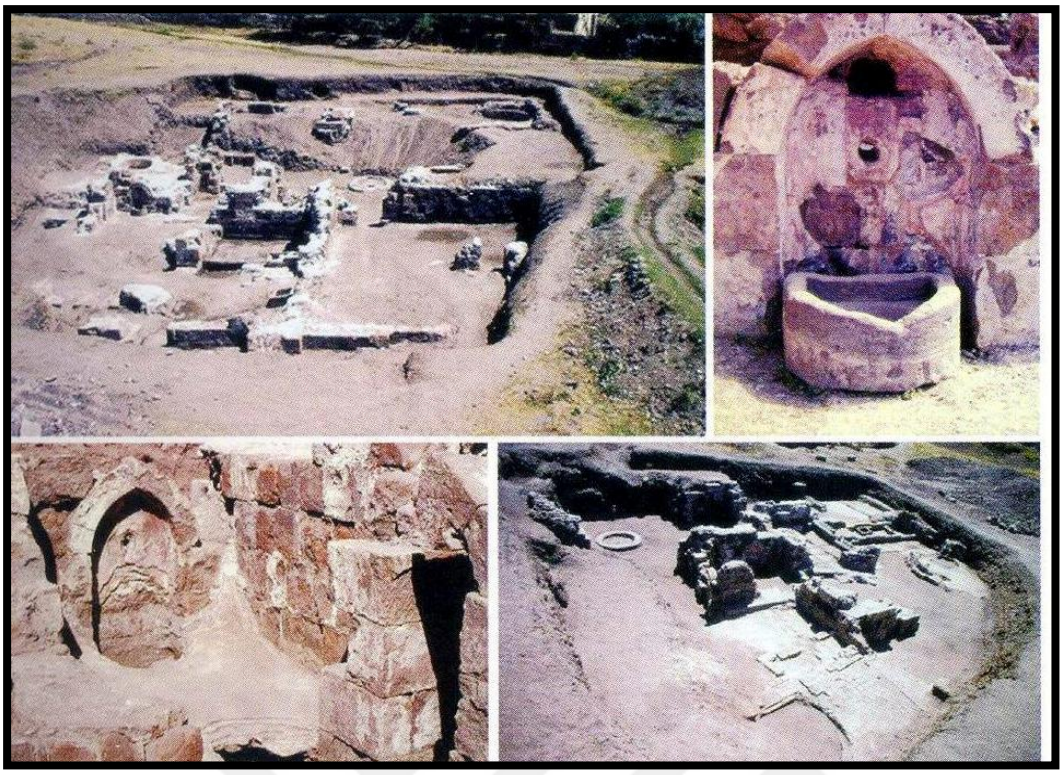
Fotoğraf D.47: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşı (Tabak, 1972).

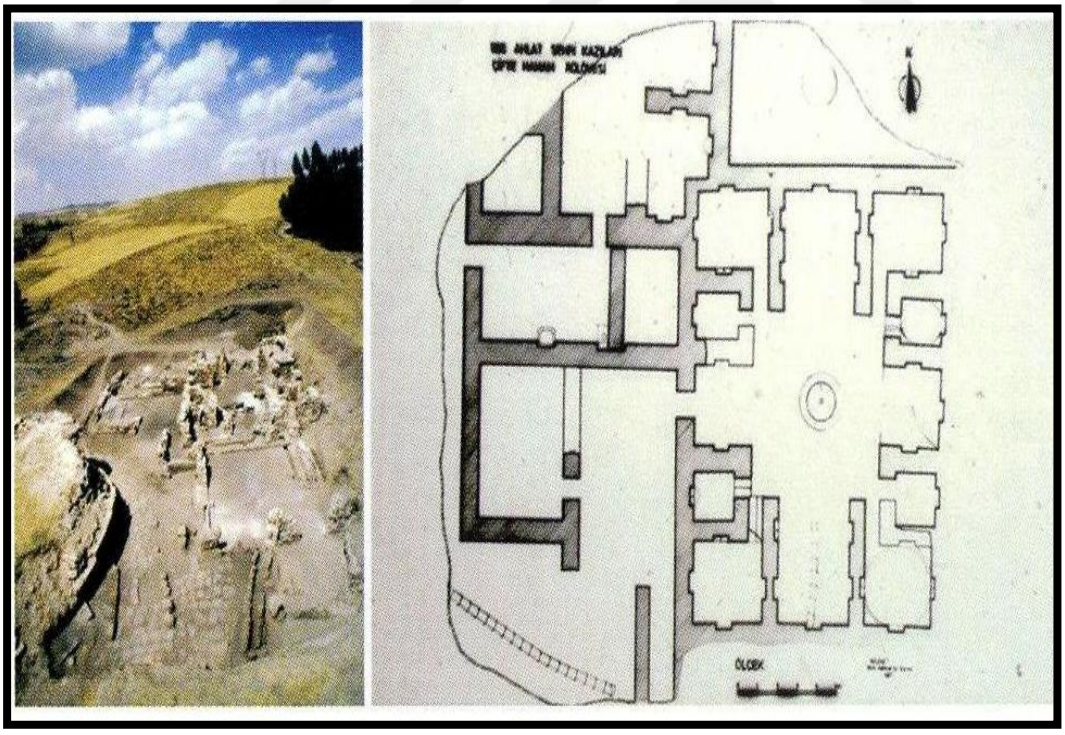
Fotoğraf D.48: Küçük Hamam Kalıntıları (H. Karamağaralı, 2007, s. 92).

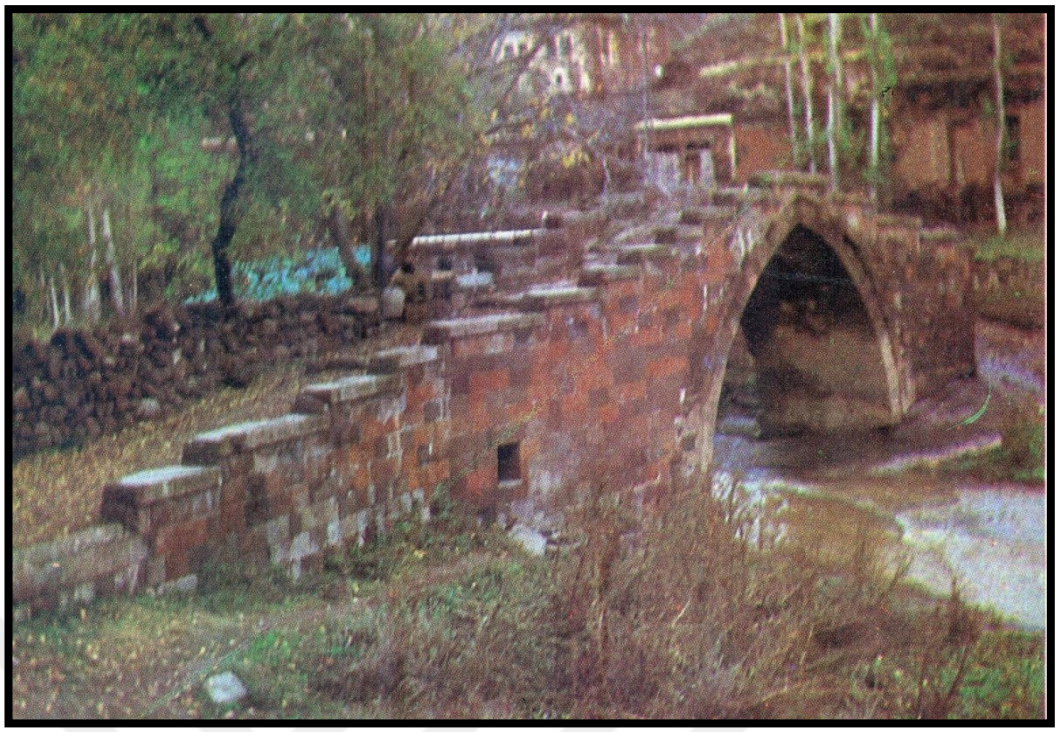
Fotoğraf D.49: Küçük Hamam Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 92).

Fotoğraf D.50: Çifte Hamam Kalıntısı (H. Karamağaralı, 2007, s.93).

Fotoğraf D.51: Çifte Hamam Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

Fotoğraf D.52: Bayındır Köprüsü (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.53: Bayındır Köprüsü (Tabak, 1972).

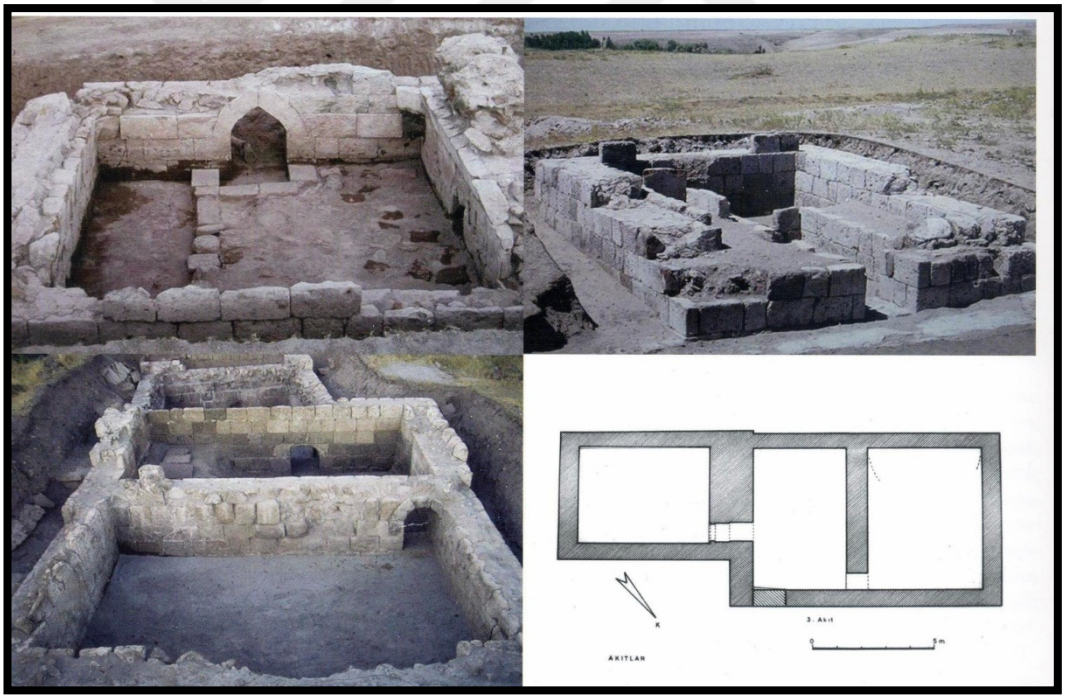
Fotoğraf D.54: Bayındır Köprüsü
(http://www.ahlat.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=48&Itemid=20).

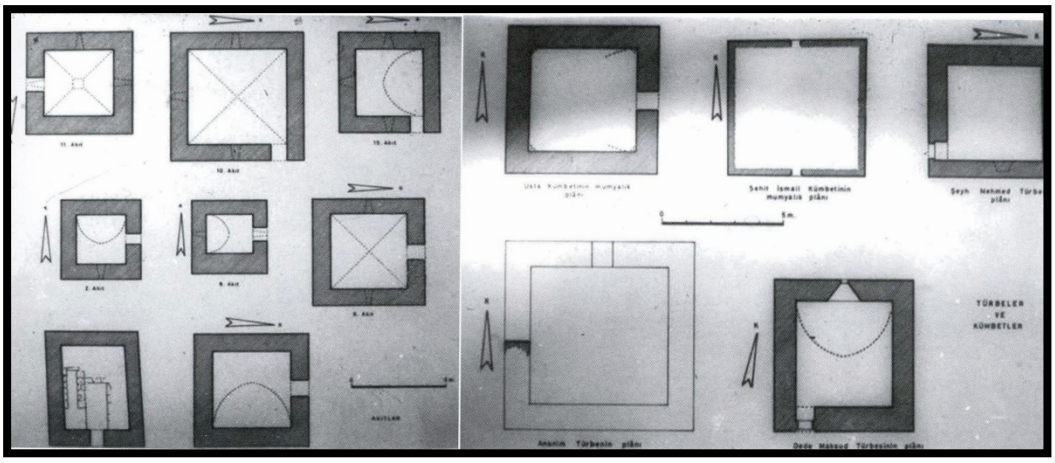
Fotoğraf D.55: Akıtlar (H. Karamağaralı, 2007, s. 86).

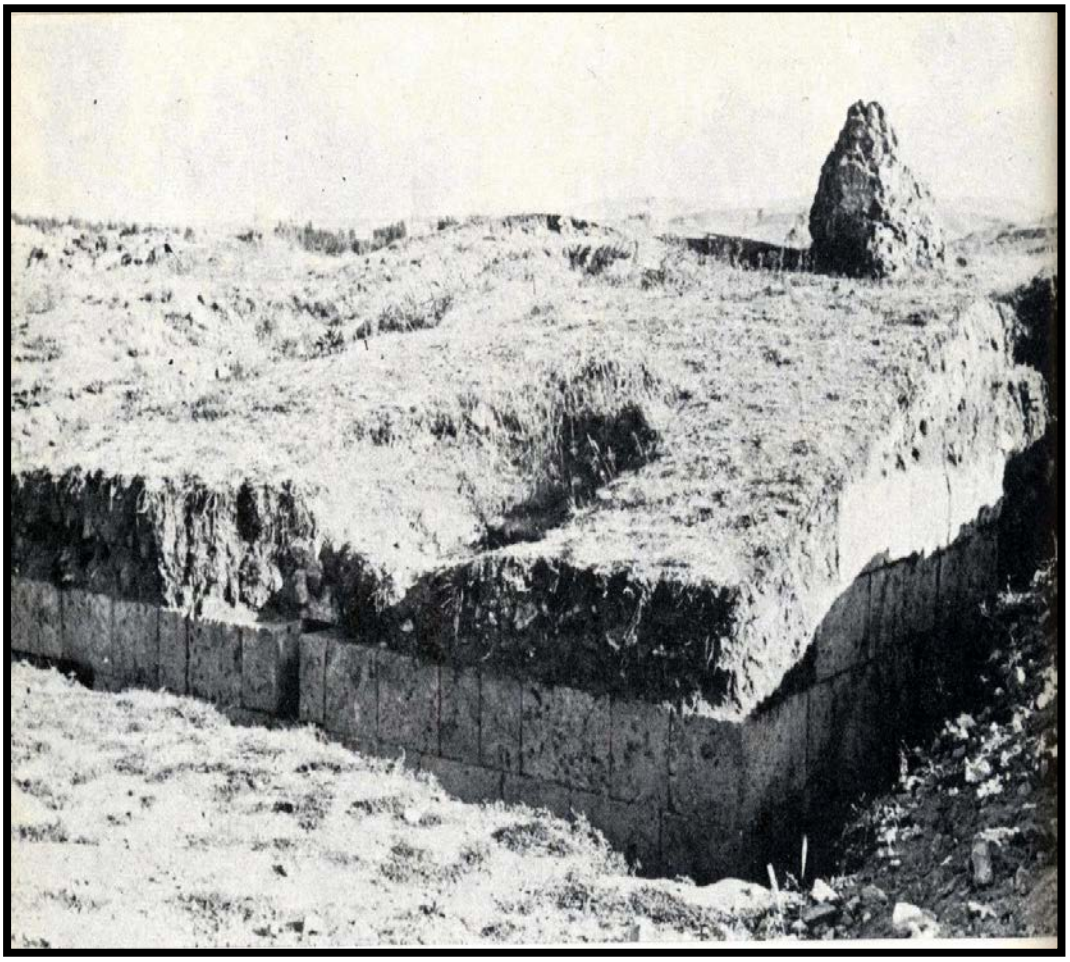
Fotoğraf D.56: Akıtlar (H. Karamağaralı, 2007, s. 87).

Fotoğraf D.57: Akıtlar (H. Karamağaralı, 2007, s. 88).

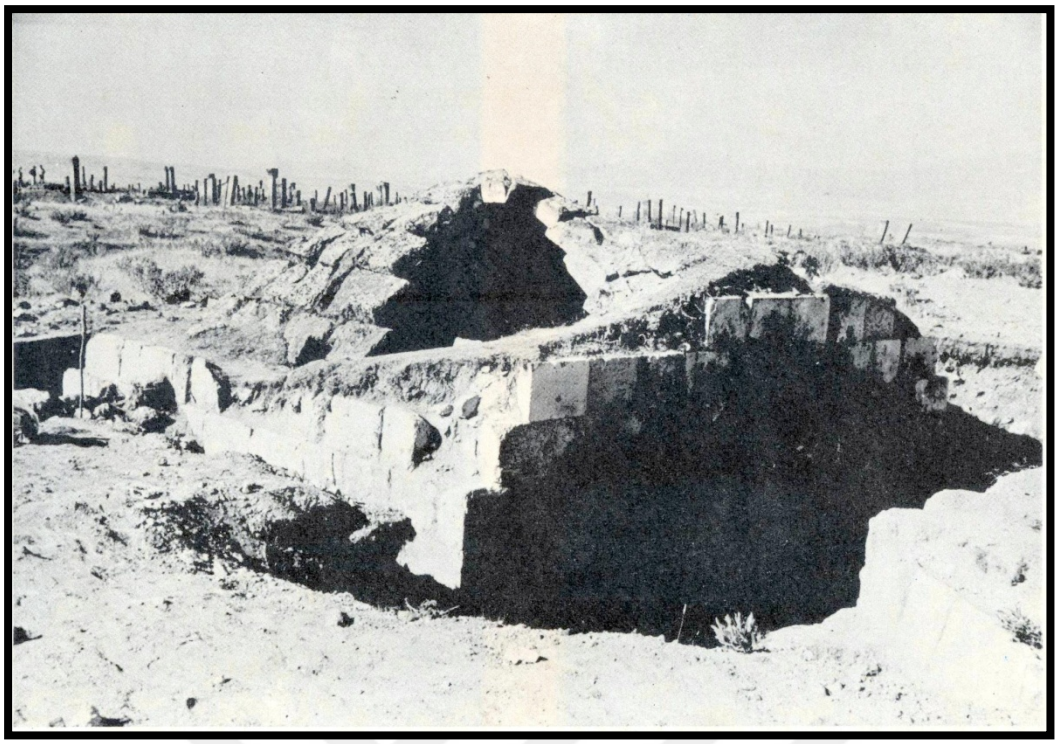
Fotoğraf D.58: Akıtların Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 89).

Fotoğraf D.59: Bayındır Kümbeti'nin Güneydoğusundaki Akıt (Tabak, 1972).

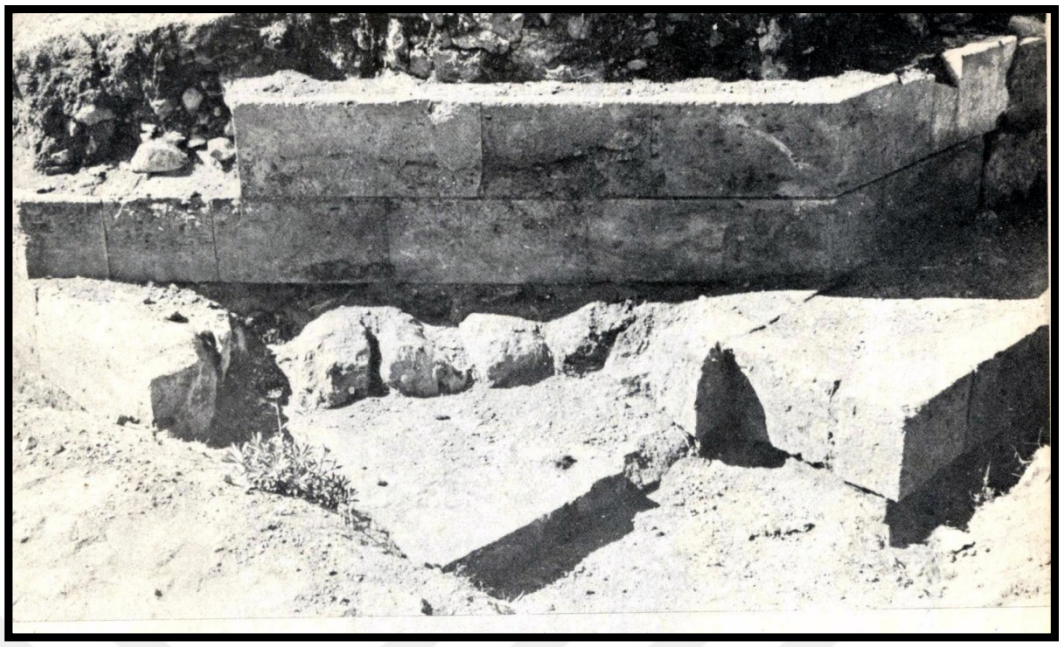
Fotoğraf D.60: Bayındır Kümbeti'nin Güneydoğusundaki Akıt (Tabak, 1972).

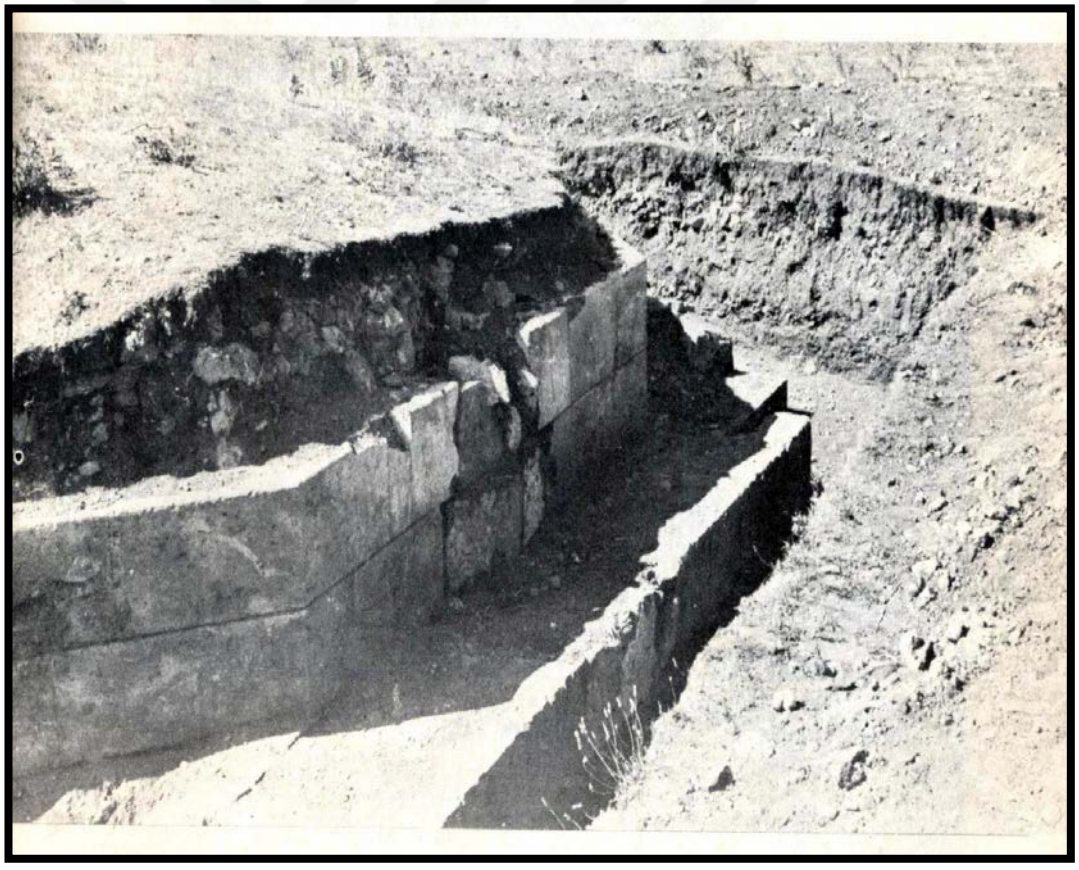
Fotoğraf D.61: Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında I.nolu Akıt (Tabak, 1972).

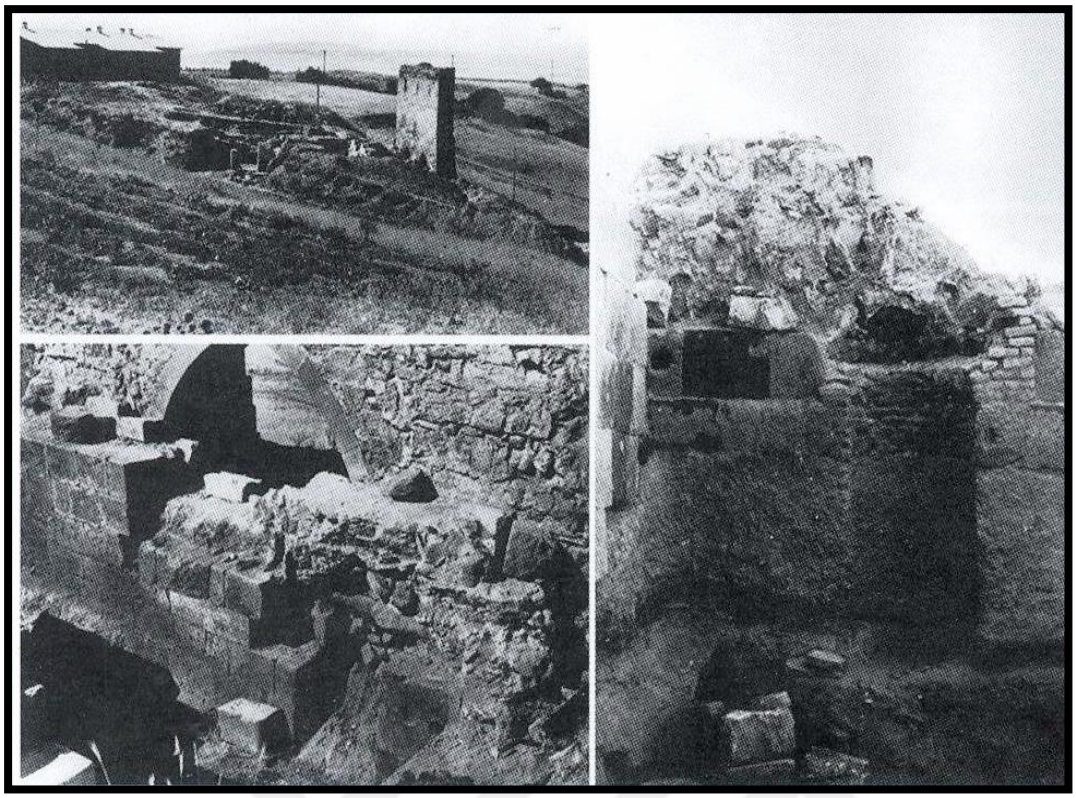
Fotoğraf D.62: Bayındır Kümbeti'nin Güneybatısında II Numaralı Akıt (Tabak, 1972).

Fotoğraf D.63: Kale Mahallesi ile İki Kümbet Arasındaki Akıt (Tabak, 1972).

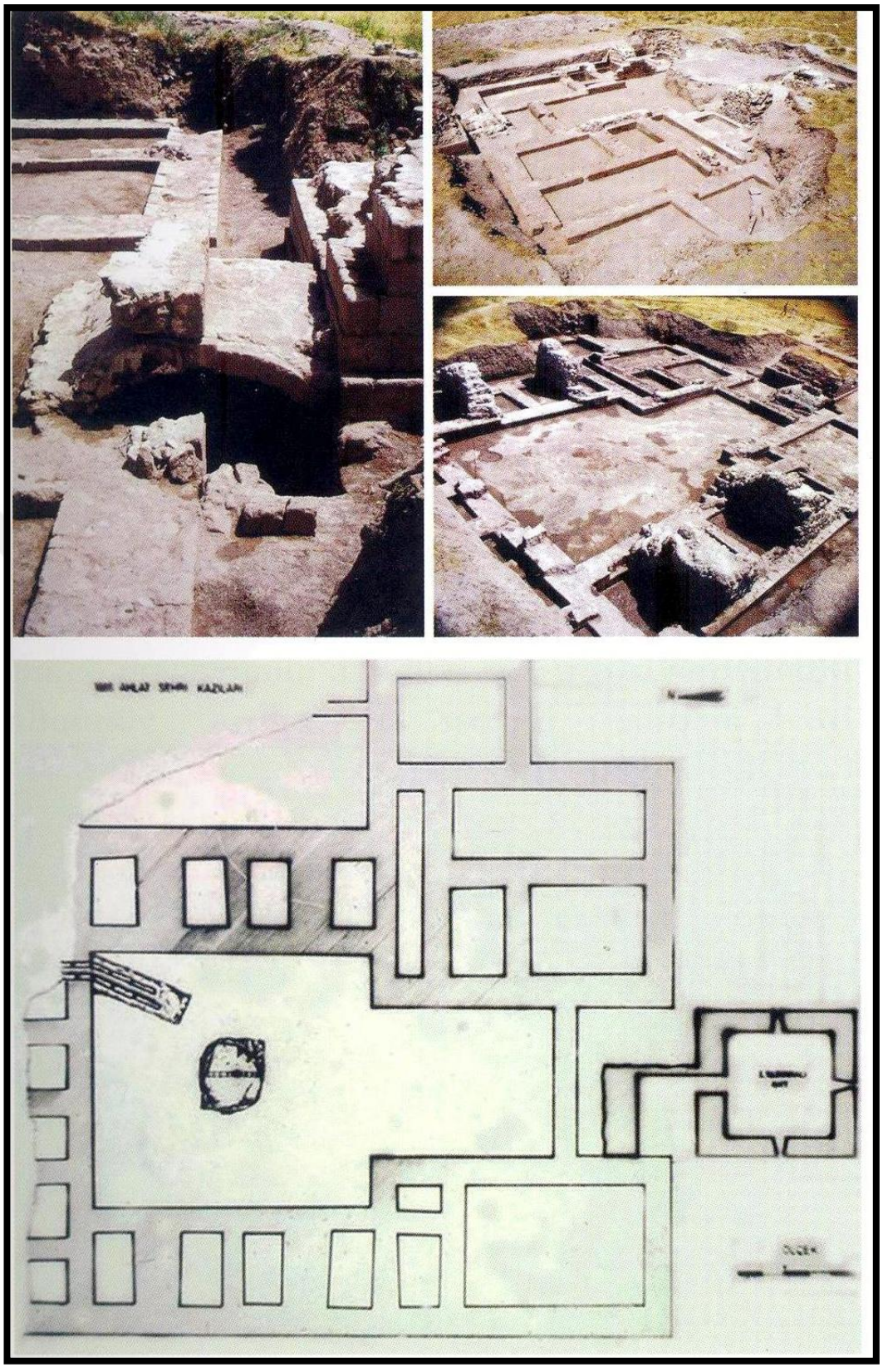
Fotoğraf D.64: Kale Mahallesi ile İki Kümbet Arasındaki Akıt (Tabak, 1972).

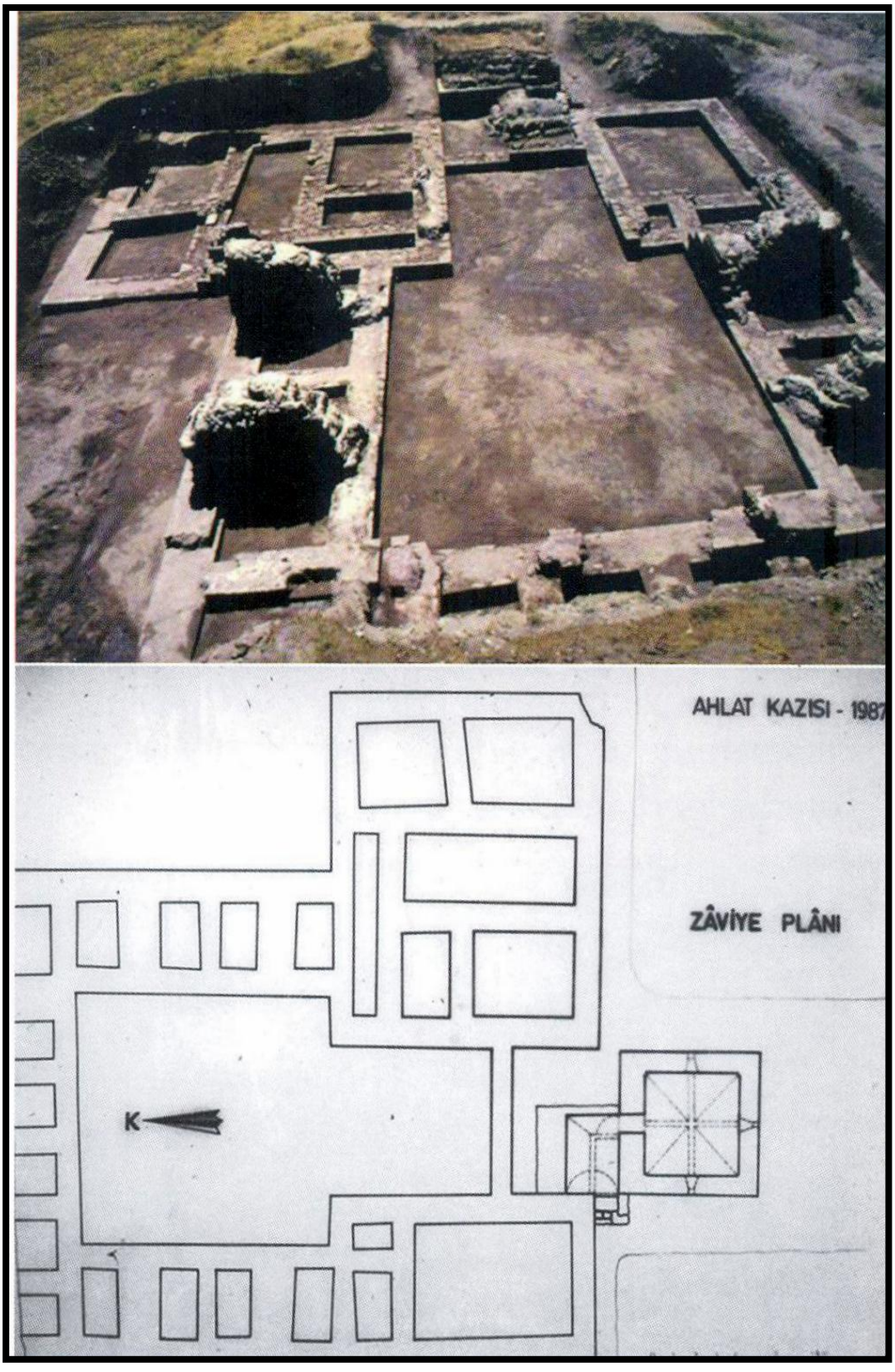
Fotoğraf D.65: Mescit (H.Karamağaralı, 2007, s. 90)

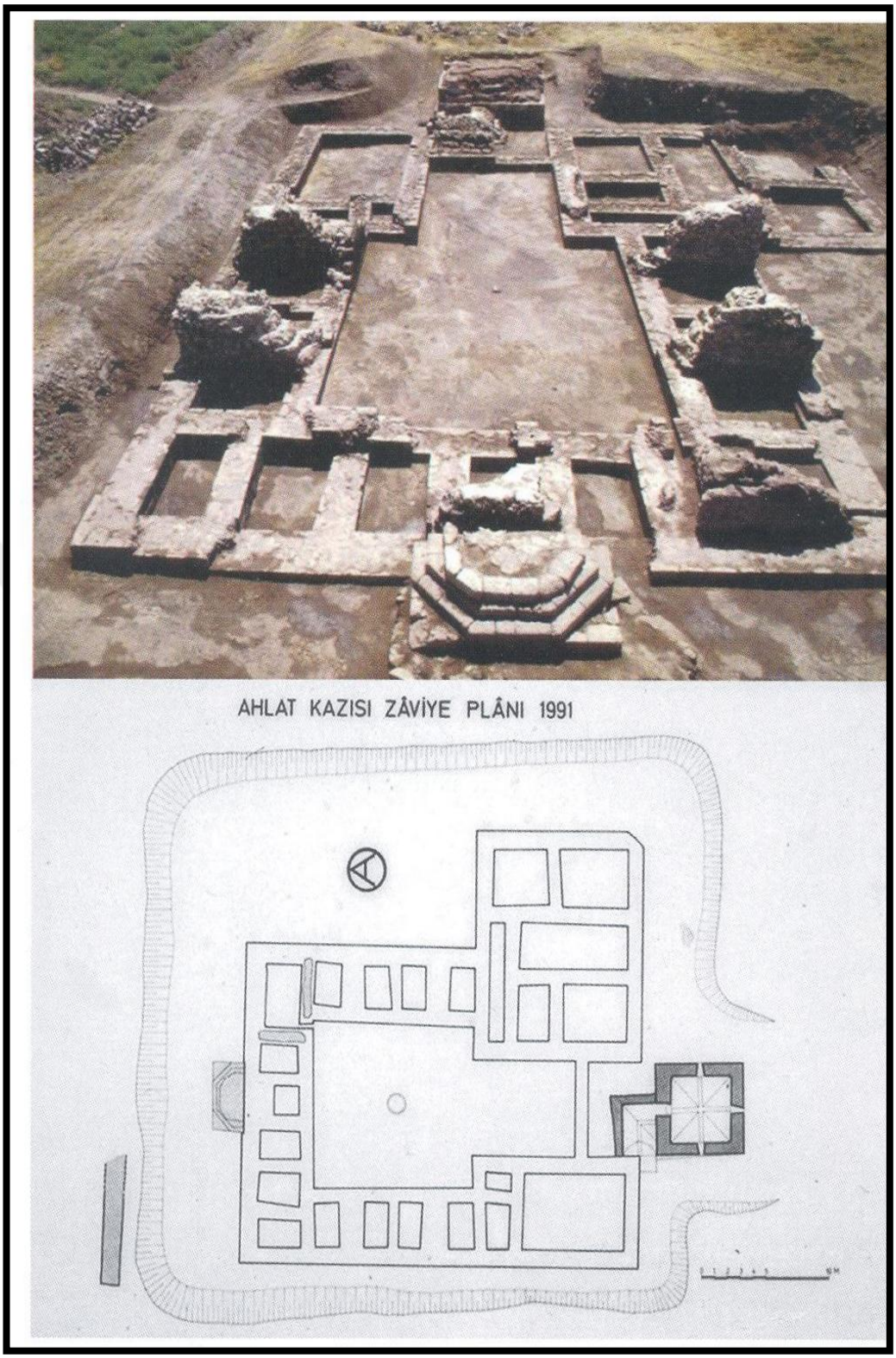
Fotoğraf D.66: Değirmen Taşı ve Tandırlar (H. Karamağaralı, 2007, s. 90).

Fotoğraf D.67: Zaviye ve Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

Fotoğraf D.68: Zaviye ve Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 94).

Fotoğraf D.69: Zaviye ve Plan (H. Karamağaralı, 2007, s. 94).

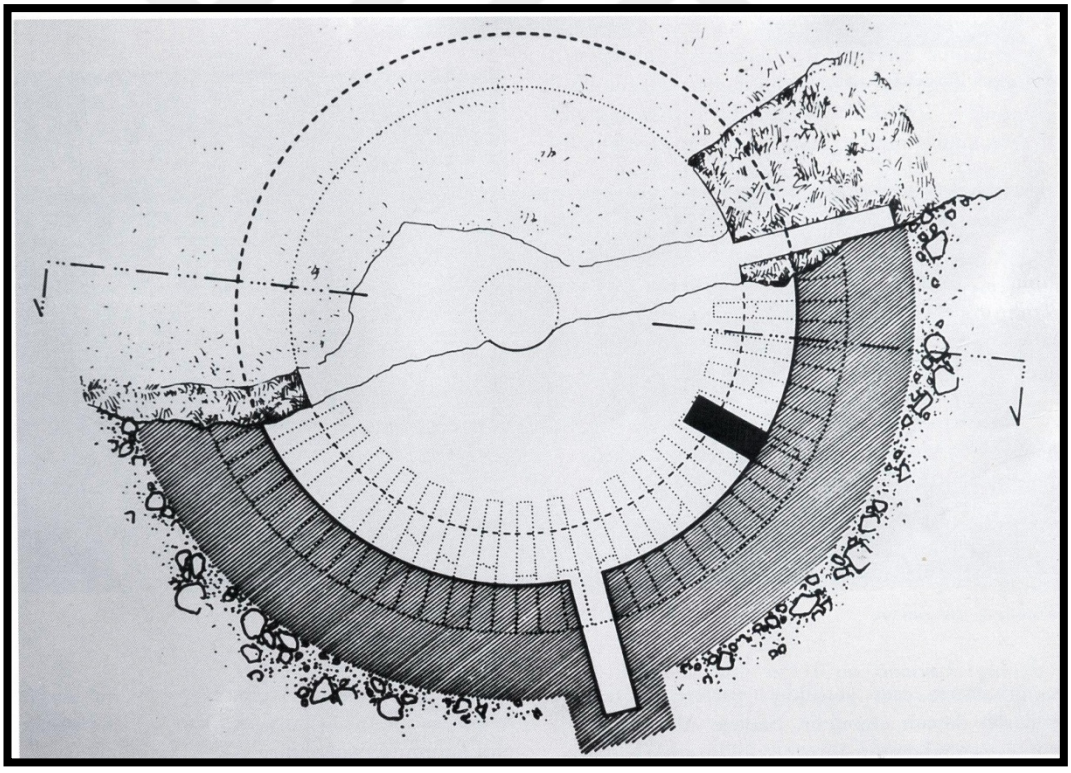
Fotoğraf D.70: Kitabe Parçaları (H. Karamağaralı, 2007, s. 95).

Fotoğraf D.71: Zaviye (H. Karamağaralı, 2007, s. 95).

Fotoğraf D.72: İbrik ve Çanak (Seramik Parçaları) (H. Karamağaralı, 2007, s. 96)

Fotoğraf D.73: Çini Fırının Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 96).

VII. ÖZGEÇMİŞ

17.03.1976 yılında Elâzığ'da doğdu. İzmir'in Aliağa ilçesine bağlı Helvacı kasabasında Helvacı İlkokulunu; İzmir'in Menemen ilçesinde ise Şehit Kemal Ortaokulunu ve Menemen Lisesini bitirdi. 1993 yılında halkoyunları alanında folklor ekibiyle birlikte Türkiye birinciliği ve 35 ülke arasında dünya birinciliği ile Türkiye'yi temsil etmiştir. Halkoyunları eğitmenliği sertifikasına sahiptir. 1996-2000 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümünü birincilikle bitirdi. Aynı zamanda 1996-2000 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesinden pedagojik formasyon eğitimi almıştır. Sınıf Öğretmenliği sertifikasına sahiptir. Liselerde Kütüphanecilik dersleri olmadığı için stajyerliğini Vefa Lisesinde "Türk Dili ve Edebiyat" derslerinde ve sınıf öğretmenliği stajyerliğini ise Cağaloğlu'nda "pilot okul" seçilen ilköğretimde yapmıştır. 1998-1999 yıllarında The British Council Library'de çalışmıştır. Mart 2000 yılında Kültür Kolejinde "Çağdaş Kütüphanecilik" başlığı altında seminer vermiştir. Aralık 2000 yılında MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nün Bölge Planlama ABD'nda "Uzman" öğretim yardımcısı kadrosuyla göreve başlamış; 2018 yılında Öğretim Görevlisi kadrosuna atanmış olup hâlen devam etmektedir. 2009 güz döneminde MSGSÜ Ortaçağ ABD'nda Yüksek Lisans öğretimine başlamış; 2015 yılının Nisan ayında Prof. Dr. Aydın Usta'nın danışmanlığında tez çalışmasına başlamıştır.